

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975

A TARTALOMBÓL

Köpeczi Béla: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején
F. Csanak Dóra: Teleki József és az európai felvilágosodás
Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért II.

*

Bíró Ferenc: A Fanni hagyományai értelmezéséhez

*

Ladányi Sándor: Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról
József Farkas: Barta Lajos proletkultus egyfelvonásosa: Russlands Tag

Szemle

Magyar Anjou legendárium (*Klanczay Tibor*)
Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály (*Mezei Márta*)
Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (*Oltványi Ambrus*)
Babits Mihály: Könyvről könyvre (*Melczer Tibor*)
Szabolcsi Miklós: A clown mint a művész önarcképe (*Bene Ede*)
Andrew Kerék: Hungarian Metrics: Some linguistic of Iambic Verse (*Kecskés András*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlovszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társ szerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

- Köpeczi Béla*: Karterziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején 417
F. Csanak Dóra: Teleki József és az európai felvilágosodás 433
Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért II. 446

Kisebb közlemények

- Jankovics József*: Egy Balassi-versszak értelmezéséhez. 459 — *Móricz Béla*: Két XVII. századi erdélyi énekszerző életrajzához. 461 — *Horkay László*: A kanti filozófia ismeretének legkorábbi nyomai hazánkban. 462 — *Molnár István*: A Hunyadiak a lengyel drámairodalomban. 464 — *Bíró Ferenc*: A Fanni hagyományai értelmezéséhez. 467 — *Kászonyi Ágota*: Ítéletmondatok a magyar költészetben Csokonaitól József Attiláig 474

Adattár

- Ladányi Sándor*: Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról 482
József Farkas: Barta Lajos proletkultus egyfelvonásosa: Russlands Tag 499

Szemle

- Magyar Anjou legendárium (*Klaniczay Tibor*) 507
 Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály (*Mezei Márta*) 509
 Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (*Oltványi Ambrus*) 512
 Babits Mihály: Könyvről könyvre (*Melczér Tibor*) 516
 Szabolcsi Miklós: A clown mint a művész önarcképe (*Bene Ede*) 519
 Andrew Kerék: Hungarian Metrics: Some linguistic of Iambic Verse (*Kecskés András*) 522

*

- Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. — Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Antologia litaraturii maghiare. I—II. — Csáth Géza: Hamvazószerda. — Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak. — Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. — Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. — Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák. — Nádasdi Péter: A tölgyfa árnyékában. — Juhász Géza: Könyvek országútján. — Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök. (*Vásárhelyi Judit, Varga Imre, Katona Béla, Rónay László, Karáfiáth Judit, Richard Pražák, Sinka Erzsébet, F. Nagy Géza, Lőkös István, Kovács Ágnes*) 526

Krónika

- A 70 éves Bán Imre köszöntése (*Kovács Sándor Iván*) 538
 Intézeti hírek (1974. július 1 — december 31.) 539

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

XI., Ménési út 11–13.

KARTEZIÁNUS POLITIKAI ESZMÉK MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN A XVII. SZÁZADBAN ÉS A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

Descartes politikája

Beszélhetünk-e Descartes politikájáról? Tudjuk, hogy a francia filozófus nagyon tartózkodónak mutatkozott e tekintetben, és ismerjük azt a mondatot, amit Dinet atyának írt: „... je déclare sincèrement que je ne ferai jamais rien de propos délibéré, ni contre le conseil des Sages, ni contre l'autorité ou la volonté des Puissants.”¹ Ő, aki a kételkedést állította gondolkodása középpontjába, nem habozott kirekeszteni e szemléletből: „omnia quae ad pietatem, ac generaliter ad mores spectant”.²

Ezekre az óvatos megfogalmazásokra emlékezve némely magyarázója igyekszik élesen szembeállítani „módszerét” és „antropológiáját”. Azt állítják, hogy a matematikai-geometriai módszer tudományos ismeretelméletet szolgál, de ezt nem lehet alkalmazni erkölcsstanára és politikájára, amely „ontologikus” marad.³ Ami erkölcsstanát illeti, azt a keresztényesített sztoikus etikára vezetik vissza, politika tekintetében tradicionalizmusát és társadalmi immobilizmusát emelik ki.⁴

Nem tagadhatjuk Descartes filozófiai dualizmusát, amely objektív idealizmusából következik, sem pedig politikai és erkölcsi gondolkodása ellentmondásait, amelyek mindenekelőtt a franciaországi osztályharc állapotával magyarázhatók, mégis ismeretelméletének és „antropológiájának” éles szétválasztása túlzottnak tűnik. Azt gondoljuk, hogy P. Mesnard közelebb áll az igazsághoz, amikor — Descartes írásainak alapján — összekapcsolja metafizikáját erkölcsstanával, bár felismeri azt az ellentmondást, ami ebből következik.⁵

Abban a levélben, amelyet Descartes a *Principia* latin fordítójához intézett, a filozófiával kapcsolatban ezeket olvassuk: „... ce mot philosophie signifie l'étude de la sagesse... et par la sagesse on n'entend pas la prudence dans les affaires, mais une parfaite connaissance de toutes les choses que l'homme peut savoir, tant pour la conduite de sa vie que pour la conservation de sa santé et, l'invention de tous les arts.”⁶ A filozófia tehát a bölcsesség tanulmányozása, amelyet az elsődleges okokból kell levezetni, vagyis a világos és nyilvánvaló elvekből, és amely nemcsak a megismerést, hanem az életvitelt is szolgálja.

Az *Értekezés a módszerről* „ideiglenes erkölcsse” egyéni jellegű, de az értékeknek olyan hierarchiája határozza meg, amely nem csak sztoikus. A *Les passions de l'âme*-ben Descartes

¹ Idézve a Descartes ou le Contrat pour la Vérité c. kötetben. Összeállította Pierre MESNARD. Paris, Seghers, 1966. 139. A korabeli idézeteket eredeti szövegükben közlöm.

² Oeuvres de Descartes. Kiad. Ch. ADAM és P. TANNERY. Paris, 7. köt. 476.

³ Vö. J. DONNERT: Die ontologisch-aristotelische Politikwissenschaft und der Rationalismus. Berlin, Duncker u. Humboldt, 1970.

⁴ Ezzel kapcsolatban idézik a Discours de la méthode ismert mondatát: „Ces grands corps sont trop malaisés à relever étant abattus, ou même à retenir étant ébranlés, et leurs chutes ne peuvent être que très rudes.” Descartes: Oeuvres choisies. Paris, Garnier. 12—13.

⁵ I. m. 77.

⁶ Descartes, MESNARD kiad., 142—143.

⁷ Vö. P. MESNARD: Essai sur la morale de Descartes. Paris, Boivin, 1936; Descartes etikájáról l. még KALOCSAI Dezső: Le problème des règles de la morale „provisoire” de Descartes. Bp. 1963.

a bölcsesség egyik fő jellemvonását abban határozza meg, hogy „savoir en quelle façon et pour quelle cause chacun se doit estimer et mépriser”.⁸ A módokat és okokat az azoknak elismert arányok, a tapasztalat és az ész határozza meg.

1645. szeptember 15-én azt írja Erzsébet hercegnőnek, hogy az ember a világmindenség egy része és „plus particulièrement encore l'une des parties de cette terre, l'une des parties de cet état, de cette société, de cette famille, à laquelle on est joint par sa demeure, par son serment, par sa naissance, et il faut toujours préférer les intérêts de tout dont est partie, à ceux de sa personne en particulier, toutefois avec mesure et discrétion”.⁹

Így érkezik el ahhoz, hogy feltegye a kérdést, miként viselkedjék az egyén a társadalomban. 1646 januárjában ugyanannak a hercegnőnek ezeket írja: „Les lois communes de la société, lesquelles tendent toutes à se faire bien les uns aux autres, ou du moins à ne point se faire du mal, sont, me semble, si bien établies, que quiconque les suit franchement⁶ sans aucune dissimulation ni artifice, mène une vie beaucoup plus heureuse et plus assurée, que ceux qui cherchent leur utilité par d'autres voies, lesquelles à la vérité, réussissent quelquefois par l'ignorance des autres hommes, et par la faveur de la fortune; mais il arrive bien plus souvent qu'ils y manquent et que, pensant s'établir, ils se ruinent.”¹⁰

Amikor Erzsébet hercegnő véleményét kéri Machiavelli *Fejedelméről*, Descartes dicséri azokat az elveket, amelyek azt mondják, hogy a fejedelemnek el kell kerülnie alattvalói gyűlöletét vagy megvetését, és hogy a népek szeretete többet ér, mint az erődök, de nem osztja az olasz elméletíró véleményét, amikor az nem tesz különbséget az olyan fejedelmek között, akik törvénytelen eszközökkel jutottak annak birtokába és azok közt, akik törvényesen uralkodnak. Descartes nagyon jól tudja, hogy „la justice entre les souverains a d'autres limites qu'entre les particuliers”, de Machiavelli hatalmi politikájával olyan erkölcsi értékeket állít szembe, mint a barátság, az adott szóhoz való hűség, az alattvalók iránti igazságosság, amelyek nem „zavarják meg az államot”, és különösen az nemeslelkűség, amelynek az erkölcsi jelentősége meghaladja a sikerét.¹¹

Descartes elítéli a zsarnokságot, és nem híve a forradalomnak. Amikor megtudja az angol király kivégzését, kijelenti: „C'est beaucoup de gloire mourir en une occasion qui fait qu'on est universellement plaint, loué et regretté de tous ceux qui ont quelque sentiment humain.”¹² Az általa kedvelt kormányforma az abszolút monarchia, és nem véletlen, hogy az abszolútizmus egyes teoretikusai felhasználták az ő filozófiáját.

Roger Lefèvre¹³ Descartes politikai magatartását a vonzás és taszítás kettős mozgásával jellemzi: a hatalom és az auctoritás tisztelete, politikai konformizmus; de hajthatatlan függetlenség az államokkal, a hivatalokkal, a személyekkel szemben, vagyis erkölcsi reformizmus. Ez igaz, de nem kell elfelejteni, hogy a politikai konformizmusban és az erkölcsi reformizmusban az észnek vagy „a módszer”-nek szintén megvan a maga szerepe.

H. Lefèvre azt állítja, hogy az *Értekezést* „egy feltörekvő osztály, a harmadik rend forradalmi kiáltványának kell tartanunk. Ez az osztály mindig alapvető ideológiai *ellentmondást* mutatott fel *praktikus* materializmusa (gazdasági érdekek, a technika és a tudomány fejlődése) és *teoretikus* idealizmusa (metafizikus és vallási igazságok — kezdetben a burzsoázia puritanizmusa, később moralizáló deklarációk — teoretikusainak növekvő ellentmondásai stb.) között. Ezt az ellentmondást találjuk meg . . . Descartes materialista fizikája és fiziológiája és metafizikai idealizmusa között.”¹⁴ Ez a magyarázat elégtelennek tűnik, mivel az ellentmondások

⁸ Descartes: Oeuvres choisies. Garnier, 2. köt. 84.

⁹ I. m. 1. köt. 164.

¹⁰ I. m. 1. köt. 192.

¹¹ Descartes à Elisabeth, sept. 1646. I. m. 1. köt. 202.

¹² Descartes à Elisabeth, le 22 février 1649. I. m. 252.

¹³ Roger LEFÈVRE: L'humanisme de Descartes. Paris, PUF, 1957.

¹⁴ H. LEFÈVRE: Descartes. Paris, Éd. Hier et Aujourd'hui, 1947. 42—43.

sokkal bonyolultabb módon jelentkeznek. Descartes az újító irányzatokat olyan korban fejezte ki, amikor a francia polgárság nem volt még abban a helyzetben, hogy megszüntesse a feudalizmust és független erőként lépjen fel, éppen ezért idealizmusa nem egyértelműen retrográd. Ez áll Descartes metafizikájára is. A tudomány fejlődése lehetővé tette számára, hogy levonja azokat a következtetéseket, amelyek a materializmus irányába mutatnak, de túlzott lenne azt mondani, hogy fizikája és fiziológiája minden korlátozás nélkül materialista.

A Descartes erkölcsi és politikai eszméinek magyarázatában tapasztalható ellentmondások egész filozófiájában rejlenek és nemcsak politikai gondolkodásában. Ezt a filozófiát materialista értelemben is lehetett magyarázni anélkül, hogy ennek a következménye politikai radikalizmus lett volna, mint ahogy ez történt P. Bayle esetében, és olyan utópista forradalmárokat is befolyásolhatott, mint Morelli. Korábban és még később is felhasználták az abszolutizmus ideológiai alátámasztására, de szolgálhatta a polgári forradalomhoz vezető felvilágosodást is.

Legújabbban a filozófiatörténészek arra hívják fel a figyelmet, hogy a descartes-i politikát nem magának a filozófusnak az írásaiban kell keresni, hanem Rousseau *Társadalmi szerződésében*. Ez még akkor is így van, ha az *Értekezés* egyes gondolatai és az Erzsébet hercegnőhöz írott politikai tárgyú levelei ellentmondanak ennek a tételnek. Descartes felfogása az akaratról, az értelemről, az ítéletről, a lélekről és a testről, a nem Bodin, hanem a természeti jog által meghatározott politikai eszmerendszerben elvezetnek, illetve elvezethetnek a „társadalmi szerződés” gondolatához.¹⁵

A descartes-i filozófia — ellentmondásossága miatt — olyan vallási áramlatokat is táplálhatott, mint a puritanizmus, a janzenizmus vagy a pietizmus, amelyek a feudalizmus válságának hangulatát fejezték ki az ideológia nyelvén.

A magyarországi és erdélyi karteizianizmus forrásai

A descartes-i filozófia igen korán, a XVII. század közepén eljut Magyarországra és Erdélybe, és ugyane század vége felé már a kálvinista kollégiumok „hivatalos” filozófiájává válik.¹⁶

A magyar diákok, akiket 1620 után a fejedelmek, a főurak és a városok, mezővárosok nagy számban küldenek a holland egyetemekre, teológiában a puritanizmust és a coccejanizmust, filozófiában és természettudományban a karteizianizmust ismerik meg.¹⁷ A puritanizmus az angol polgári forradalom ideológiája, és a feudális egyházi szervezet elleni fellépésként, valamint a kálvinista aszkézis és belső vallásosság megfogalmazójaként jelentkezik. A radikálisak, akiket „independistáknak” neveztek, elítélték a püspöki egyházi kormányzást, az egyház-községek ügyeinek intézését képviselői zsinatra akarták bízni, és a szabad vallásos szervezkedést kívánták. Velük szemben a mérsékeltőbbek a presbitériumot irányító szervnek tartották, s meg akarták őrizni az anglikán egyház államegyházi jellegét. A legnagyobb hatással a magyarokra az angol puritanizmus egyik fő képviselője, W. Amesius volt, akit Tolnai Dali János személyesen is megismerhetett és az ő közvetítésén keresztül sokan mások.¹⁸ Amesius teológiája lett a következő évtizedekben a református kollégiumok egyik alapkönyve. J. Coccejus (Koch) Hollandiában képviselte az újabb teológiát, amelynek fő jellemzője a Szent-

¹⁵ Vö. M. A. LESTERLIN—P. F. MOREAU: Sur la notion de l'espace théorique. Une politique cartésienne. La Pensée, 1975. január—február.

¹⁶ A magyar karteizianizmusról vö. TURÓCZI-TROSTLER J.: A magyar cartésianusok. Minerva, 1933; TORDAI Z.: A magyar karteizianizmus történetének vázlatja. MFIISz 1962. 1. sz.

¹⁷ A puritanizmusról: BODONHELYI József: A puritán ébredés néhány elvi szempontja. Theológiai Szemle 1944. 1. sz.; MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. angolul: Acta Historica, V. köt. 1958; a protestáns ortodoxiáról: SZABÓ G.: A magyar református ortodoxia. Bp. 1943.

¹⁸ A coccejanizmusról: ZOVÁNYI J.: A coccejanizmus története. Bp. 1890.

íráshoz való visszatérés, tehát a reformátorok bibliamagyarázatainak háttérbe szorítása, s egyben a belső vallásosság erősítése volt. A magyarországi és erdélyi vallási nyitás e két hollandiai forrásból merített.¹⁹ Jellemző, hogy a század közepén a magyar puritanizmus nemzetközi visszahangra talált s S. Maresius (Des Marets) groningeni tanár 1649-ben nyilvánosan támadta, mert szerinte a hagyományos egyházi szervezet elleni fellépésnek olyan súlyos társadalmi következményei lehetnek, mint amilyenekre Angliában került sor. Szathmári Baka Péter adta meg erre a választ, és melléje állt P. Voetius és J. Cocceius is.

A puritanizmus elfogadása nem jelentette azt, hogy minden híve karteziánus lett volna. A holland egyetemeken az arisztotelészi filozófia még tartotta magát, és a coccejanusok is valamiféle kompromisszumot próbáltak kialakítani a régi és az új filozófia között.

Descartes filozófiája először Utrechtben vert gyökeret, ahol H. De Roynak (Regius) magyar tanítványai is vannak, akik különösen az orvostudomány problémáival foglalkoznak (Enyedi Sámuel, Sikó János, Némethi István, Kovács György).²⁰

Leydenben a karteziánizmust ismerő coccejanus A. Heerebord előtt Csengeri K. István véd meg egy filozófiai „disputatio”-t, a „ratio humana” teológiai használatáról, egy másik, Köleséri Sámuel a tudományos törvényekről.²¹ Később ugyanezen az egyetemen a fizikus-filozófus J. de Raesusnak, aki megpróbál kompromisszumot létrehozni Arisztotelész és Descartes között, ugyancsak vannak magyar tanítványai, akik értekezéseket védenek meg olyan fizikai kérdésekről, amelyeknek filozófiai vonatkozásaik is vannak. Így Dési Márton, akinek később fontos szerepe lesz Erdély szellemi életében, a „látás” problémájáról vitázik.²² Egy másik leydeni filozófus, A. Geulincx, a magyar diákoknak, Hunyadi Pálnak vagy Szilágyi (Sylvanus) Mártonnak ugyancsak fizikai értekezéseket javasol, de karteziánus magyarázattal.²³ A filozófus Burcher de Voldernek — aki a karteziánizmust Leydenben diadalra vitte — magyar tanítványai kiadnak egy-egy rövid értekezést az „anima humana primá”-ról, a „mens” különböző problémáiról és a „szellemi dolgokról”. Egyik diákja, Huszti István, aki „disputatio”-t ír az ember-automatáról, Descartes-ot „princeps ille philosophorum”-nak nevezi.²⁴

A franekeri coccejanusok egyike, H. A. Roëll magyar tanítványainak a természeti teológiáról, az Isten velünk született eszméjéről, az ésszerű istenhitről, a lelkiismeretről szóló filozófiai-metafizikai témákat javasol.²⁵ Ruard Andalának, aki a holland karteziánizmus egyik utolsó

¹⁹ A hollandiai egyetemek eszmei szerepéről vö. d'IRSAÏ: *Histoire des universités françaises et étrangères*. Paris. 1933–35. II. köt. 37–49., P. DIBON.

²⁰ A Regius elnöksége alatt megvédett értekezések: ENYEDI Sámuel: *Medicatio duorum aegrorum*. Utrecht 1651; SIKÓ János: ua.; NÉMETHI István: ua. Utrecht. 1652, KOVÁCS György: *Disputatio medica de renum et vesicae casula*. Utrecht 1661 (!).

²¹ Heerebord elnöksége alatt: CSENGERI K. István: *Disputatio philosophica de usu rationis humanae*. Leyden 1654; KÖLESÉRI Sámuel: *Disputatio logica de legibus scientificis*. Leyden 1655.

²² J. de Raes elnöksége alatt: KÖPECZI János: *Disputatio philosophica de cometis*. Leyden 1666; DÉSI Márton: *Disputatio philosophica de visu*. Leyden 1666.

²³ A. Geulincx elnöksége alatt: HUNYADI P.: *Disputatio philosophica de reciprocatione maris*. Leyden 1669; SZILÁGYI Márton: *Disputatio philosophica de corpore in universum spectato*. Leyden 1669.

²⁴ Burcher de Volder elnöksége alatt: *Disputatio philosophica de anima humana prima*. Leyden 1671; SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel: *Exercitii Philosophico-Metaphysici de perenni duratione mentis*. Leyden. 1682; VÁRI Mihály: *Theorema philosophicum de natura et modo praesentiae rerum intellectualium ductu viae analyticae investigatum*. Leyden. 1683; HUSZTI István: *Dissertatio physiologica. . . de hominis automato*. Leyden 1693.

²⁵ H. A. Roëll elnöksége alatt: VÉCSI György: *Dissertatio metaphysica de lumine mentis naturali*. Franeker 1692; BÁTAI György: *Dissertatio philosophica theologiae naturalis*. Franeker 1688; DIÓSI András: *Disputatio philosophica de conscientia*. Franeker 1689; FELFALUSI József: *Disputatio philosophica de innata Dei idea*. Franeker 1689; ZILÁHI András: *Dissertatio metaphysica de cultu dei rationali*. Franeker 1699.

képviselője ugyanezen az egyetemen, szintén vannak magyar diákjai, akik értekezésként Descartes *Principia Philosophiae*-jának egyes fejezeteit védik meg.²⁶

Ezeket a tényeket már régebben ismeri a filozófiatörténet, még ha a magyar disputatók részletes vizsgálatára mind ez ideig nem is került sor. Kevésbé foglalkoztak azonban azokkal az értekezésekkel, amelyeket a Hollandiában járt diákok a politika tárgykörében írtak tanáraik előadásai alapján. Pedig érdemes ezeket szemügyre venni, hiszen közvetlenebbül tájékoztatnak azokról a politikai nézeteikről, amelyeket megismertek és magukkal hoztak Nyugat-Európából.

Anélkül, hogy célunk lenne ezt a vizsgálatot tüzetesen elvégezni, a politikai disputatók közül néhányat megemlítenünk nézeteik bemutatása céljából. A holland egyetemeken P. Voetius, D. Hornius és D. Berckringer elnöke alatt védték meg a magyarok politikai értekezéseiket az ötvenes években és a hatvanas évek legelején. Az utrecht-i P. Voetius (Voet) (1619–1667) a konzervatívokhoz tartozott annak ellenére, hogy Maresiusszal szemben megvédte a magyar puritánusokat. Fő ellenfelét Descartes-ban látta, aki heves vitát folytatott az idősebb Voetiusszal.²⁷ G. Hornius vagy Horn (1620 körül–1670) Oberpfalzban született, bejárta egész Európát, majd a leydeni egyetemen kötött ki, és ott történeti, földrajzi előadásokat tartott és kézikönyveket írt, melyek még a XVIII. században is forgalomban voltak. Jó orátornak, historikusnak és politikusnak, de furcsa embernek tartották. Nem csoda, mert Jöcher szerint néha meztelenül szaladgált az utcán és a következő kérdést tette fel a járókelőknek: „An tu unquam vidisti hominem paradisiacum. Ego sum Adam.”²⁸ Hornius szabadabb gondolkodású volt, mint Voetius, hiszen Angliában tartózkodván, a presbiteriánusok mellé állt. D. Berckringer (meghalt 1667-ben) pfalzi születésű volt, és 1640-től tanított *philosophia praticát* és *eloquentiát* Utrechtben. Etikai, politikai kérdésekkel foglalkozva mindenképp előtt Hobbes ellen lépett fel.²⁹

Berckringernél disputált Alistáli Farkas Jakab a nemességről. Makkai László véleménye szerint ez az értekezés „ébredező polgári tudatról” tanúskodik.³⁰ Kétségtelenül érdekes és új jelenség, hogy Farkas értekezését egy mezőváros, Tokaj tanácsának ajánlja, s ez mutatja vonzódását patrónusai és azok érdekei iránt. A disputációban is találunk olyan elemeket, amelyek a polgárság védelmét szolgálják, de nem szabad elfelejteni, hogy Bodin, Althusius, Besoldus és más, a feudális rend képviselőitől is elfogadott auctorok alapján határozza meg a nemesség kötelességeit és ítéli el visszaéléseiket.

Ugyanabban az esztendőben Pósaaházi János is disputált Berckringernél a „respublicáról”,³¹ tehát az államról. Ő disputációját Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak ajánlja, jelezve az értelmiség reményességét, melyet az erdélyi fejedelmi hatalom lehetőségeibe vetett. Platont, Arisztotelészt, Cicerót és az újabb jogi irodalmat idézve, így határozza meg az államot: „Est igitur respublica hominum coetus, seu multitudo juris consensu et utilitati communione ad bene beateque vivendum naturae ductu sociatus.” Elítéli Zénont, Machiavellit, az anabaptistákat, mert nem fogadják el az uralkodás isteni eredetét. Bodin, Althusius és mások tételeire támaszkodva az „imperium” mellett foglal állást, mert az számára a nép egyetértésével találkozó uralkodást jelenti, s elveti a dominiumot, amely despotikus jellegű és amely mindenképp

²⁶ Ruard Andala elnöksége alatt: DEÁKI József: Paraphrasis in Principia Philosophiae Renati Descartes. . . Pars octava; ENYEDI István: Paraphrasis. . . , pars quarta; SZÓDI István: Paraphrasis. . . , pars quinta. Franeker 1710.

²⁷ Jöchers Gelehrtenlexikon. IV. rész. Leipzig 1751. 1689. hasáb.

²⁸ Jöchers Gelehrtenlexikon. II. rész. Leipzig 1750. 1708–1709. hasáb és HERPEI János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Bp.—Szeged 1966. II. 178. és köv. 1.

²⁹ Jöchers Gelehrtenlexikon. I. rész. Leipzig 1750. 983–84. hasáb.

³⁰ ALISTÁLI FARKAS Jakab: Disputatio politica de nobilitate. Utrecht 1654. Vö.: MAKKAI i. m. 153.

³¹ PÓSAHÁZI J.: Disputatio politica de republica. Utrecht 1654.

a török államra jellemző. A „majestás” kérdésében Hobbes-szal áll szemben, minthogy véleménye szerint a hatalom a néptől származik s nem korlátlan; csak a nép egyetértésével (ex consensu populi) lehet gyakorolni. Póсахázi össze akarja egyeztetni a hatalmat az erkölccsel, és ezért nem fogadja el Machiavelli felfogását, sőt a firenzei gondolkodót istentelenséggel vádolja: „Impius itaque est Machiavellus, qui virtutes ex Republica exulere, vitia vero regnare debere hisce consectoris docet.”

Hozzá hasonló gondolatokat fejt ki Berckringer egy másik magyar tanítványa, Debreczeni P. János is, aki a majestásról szóló disputációjában³² Bodinre, Lipsiusra, Besoldusra hivatkozva mondja el a már ismert érveket.

Hornius tanítványa volt Püspöki Sz. János, akinek érdeklődésére jellemző, hogy az Angliában járt Kőlesérivel állt kapcsolatban s tőle Cromwellt dicsőítő könyveket kapott.³³ Történeti-politikai disputációjában arra vállalkozik, hogy az állam eredetéről és fejlődéséről és változásairól írjon.³⁴ Forrásai Macchiavelli, Lipsius, Besoldus, de hivatkozik a Tripartitumra és. A biblia és a római történetírók alapján próbálja felvázolni az emberi társadalom fejlődési vonalát. Feltűnő az a nagy szerep, amelyet a nevelésnek szán a társadalom megjobbítása szempontjából. Érdemes magyar vonatkozásaira külön is felfigyelni. Miután ismerteti a monarchiát a polyarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát, a vegyesre tér át, példaként Magyarországot is megemlíti, ahol a királyt választják, de a palatinus, a szenátorok és az ország más „adminisztrátorai” kötelesek szolgálni neki. Az Annexában megjegyzi, hogy Erdélyből kiűzték a jezsuitákat, hogy a török nem ismeri el a nemességet, hogy Julianus kardinális I. Ulászlót helytelenül beszélt rá arra, hogy a törökkel kötött szerződést nem kell megtartani. Felteszi a kérdést, vajon helyes volt-e, hogy Szent László a magyar királyságot Máriának ajánlotta fel? Válasza az, hogy nem. Egy másik kérdése így szól: „Vajon megengedett-e a menekülés üldözések esetén?” Válasza az, hogy igen.

Voetiusnál a háború jogáról, az igazságszolgáltatásról és különböző jogi kérdésekről tartanak disputációkat Nadányi János, Enyedi Gáspár³⁵ és mások. Ezeket csak azért kell említenünk, mert jelezni akarjuk, hogy a magyar diákok a politika és a jogtudomány művelésében erősen konzervatív forrásokból is merítettek.

Általában az mondhatjuk, hogy e területeken a holland egyetemeken nagy óvatosság uralkodott. Jellemző egyébként, hogy a magyar diákok a 70-es évektől már inkább csak teológiai, filozófiai, fizikai, orvosi disputációkat írnak, a jog és még inkább a politika háttérbe szorul.

Mindez nem jelenti azt, hogy olyan diákok, akik valamely konzervatív professzor tanítványai voltak, nem ismerkedhettek volna meg haladó gondolatokkal s hogy a politikai eszmélkedést ne befolyásolták volna akárcsak közvetve is a teológiai, filozófiai, természettudományos újítók eszméi.

Viták a karteziánizmusról Magyarországon és Erdélyben

Az új irányzatok Magyarországon és Erdélyben vallási köntösben jelentkeznek, s képviselőik papok, tanárok, akik a magyar mezővárosok és az erdélyi fejedelemség gyakran jobbágy-sorból kiemelkedett értelmiségéből rekrutálódnak. A kálvinista egyház ebben a korban püspöki és zsinati jellegű: a „szuperintendensek”, vagyis a püspökök és a lelkipásztorok zsinatai irányítják az ügyeket, szoros együttműködésben a polgári hatalommal. A puritánok az egyház demokratikus újjászervezését követelik, a közösségek autonómiáját és olyan presbiteriumot,

³² DEBRECZENI P. János: Disputatio politica de majestatica superioritate. Utrecht 1658.

³³ TT 1886. 793. és HÉREPEI J. Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Budapest. Szeged, 1965, II. 111.

³⁴ Disputatio historio-politica de origine, incrementis et variis rerum publicarum mutationibus. Leyden 1655.

³⁵ Vö. HÉREPEI: Adattár. Budapest—Szeged. 1971. III. köt. 394.

amelyben a társadalom különböző rétegei képviseltetnek. A hitélet szempontjából a belső vallásosságot kívánják előtérbe állítani — mindenekelőtt a biblia tanulmányozása alapján. A puritanizmusnak erős társadalmi indulata van, amely persze nem jut el a feudalizmus tagadásáig, csak kritikájáig. A puritánok egyike, Hegedűs János, aki Angliában és Hollandiában végezte tanulmányait, 1648-ban Utrechtben kiadja egy angol mű magyar fordítását, amelynek a címe: *A Biblia tanúí.* Bevezetőjében megállapítja, hogy „... nemzetünkben minden rendek csak a magok javát keresik, az Istenére s a közönséges jóra igen keveset hajtanak. ... Nincs a szegénységre való gond. Ez a szörnyű törvénytelenység, hogy akik a testieket oly bőven szolgáltatják amazoknak, hogy majd mint egy földi paradicsomban tartanak, s mégis azok nem viselik gondját ezeknek lelki jovoknak!”³⁶ Hirdeti a társadalom minden rétegének egységét a közjó, a művészetek és a mesterségek fejlődése és az ország kulturális színvonalának emelése érdekében. Hegedűs Jánosnak és általában a puritánoknak, a vallásilag színezett társadalmi-kulturális programját elfogadták Descartes magyar követői is, így többek között a „neoterica philosophia” egyik első erdélyi képviselője, Apácai Csere János,³⁷ aki — mint ismeretes — 1655-ben Utrechtben kiadott *Enciklopédiájában* egész fejezeteket közöl Descartes *Principia Philosophiæ*-jából. Kevésbé ismert, hogy Porcsalmi másolatában fennmaradt *Philosophia naturalisa*-ban, amikor általában filozófiáról beszél, Descartes *Discours*-ját követi. Mindamellett teológia dolgában nem habozik felhasználni egyszerre G. Voetius és W. Amesius, az ortodoxok és a puritánok műveit. A politikában Althusius a mentora, akinek 1625-ben *Politica* címen megjelent munkáját csere útján szerzi meg.³⁸ Ezt az eklekticizmust Apácai tanulmányai és személyes kapcsolatai magyarázzák, de óvatossága is. Nem akarja szemtől szembe támadni az ortodoxokat, akik a XVII. század közepén hatalmas védnököt találtak II. Rákóczi György erdélyi fejedelem személyében. Először az oktatásban akar reformokat vezetni. A gyulafehérvári kollégium diákjai előtt 1654-ben elmondott beszédében, amelynek a címe is sokat sejtet: *De studio sapientiae*, felsorolja a filozófusok tanításait, és összefoglalóan idézi azt az Előszót, amelyet Descartes a *Principia* francia fordítása elé írt, hangsúlyozva, hogy a francia filozófus munkásságában „a filozófia tizedik és utolsó szakaszát”, tehát fejlődésének legmagasabb fokát érte el. Iránta tanúsított tisztelete ellenére nem követi az „ideiglenes erkölcs”-ről vallott elveit, s tanítását továbbgondolva, ugyanebben a beszédében támadja a gazdasági, társadalmi és kulturális téren tapasztalható rossz erdélyi szokásokat.³⁹

Újító szándékai miatt eltávolítják állásából, de ezzel a reformereket nem tudják elhallgattatni. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és Erdély romlása után tevékenységük elsősorban kulturális térre, főleg az oktatás körére szűkül, de nem elhanyagolható hatást gyakorolnak ilyen módon is.

Találunk olyan professzorokat is, akik ebben az időben sem félnek merészebb társadalmi és politikai eszméket hirdetni, különösen azokon a vidékeken, amelyek kiesnek az erdélyi fejedelem és az arisztokrácia ellenőrzésének köréből. A XVII. század második felének egyik legismertebb magyar puritánusa az ugyancsak Hollandiában járt és Amesius teológiáját magyarul is népszerűsítő Martonfalvi Tóth György, aki 1664 és 1681 között a debreceni kollégium rektora. Egyik tankönyvében — Augustinus és Amesius eszméit követve — azt írja, hogy a polgári társadalomnak megvan a joga arra, hogy maga válassza meg kormányformáját, és e formák bármelyike elfogadható, de határozottan állást foglal a zsarnokság ellen. Társadalmi

³⁶ Idézi MAKKAI i. m. 150.

³⁷ Apácairól: KREMMER D.: Apáczai Csere János, Bp. 1911; BÁN Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958; SZIGETI J.: Apáczai Csere János társadalmi nézeteinek kérdéséhez. Studia Univ. Budapest, Ser. phil., fasc. 1. 1962.

³⁸ KRAMMER i. m. 178. és HERPEI J.: Adattár II. 498. és III. 403. Jellemző, hogy Althusius könyvét egy Váradi Mihály nevű diáktól vette, aki pedig ifj. Geleji Katona István könyvei közül vette.

³⁹ Vö. Apáczai Csere János Válogatott pedagógiai művei. Bp. 1956.

szempontból fenntartásokkal él az osztálytagozódás ellen, s azt állítja, hogy a keresztényeknek nincs joguk arra, hogy jobbjágra legyenek — éspedig a következő okokból: 1. Quia imperium hominis fuit in creaturas alias, non in hominem, 2. Quia nulla barbara natio habet pro colonis suae nationis homines, 3. Quia homines omnes sunt aequales natura.”⁴⁰ Martonfalvi nem volt kartezianus, de nem voltak ismeretlenek számára a francia filozófus eszméi. Mint rektor, a kompromisszumokat kereső városi tanácsra támaszkodott, s tőle sem állt távol ez a gondolkodás, de nem múlt el nyomtalanul az az emlék sem, amelyet Hollandiából és a török által elfoglalt Várad presbiterianus világból vitt magával.

A puritánok társadalmi eszméi ihlették Északkelet-Magyarország sok diákját, tanítóját, papját, amikor ez az országrész 1671-től a magyar felkelők és a császári hadsereg között partizánháború szinterévé vált. E harcban az értelmiségiek ideológiai szempontból igen fontos szerepet játszottak: hozzájárultak a Habsburg-ellenes nemzeti tudatnak a kialakulásához és elterjesztéséhez.

Erdélyben, ahol a központi hatalom meggyengült, szabadabb léggör alakult főleg a teológiai-filozófiai viták számára. A viták elindítója Pósházi János,⁴¹ aki kénytelen volt Sárospatakról a vallási üldözés elől elmenekülni, az újítók ellen nem kizárólag teológiai és filozófiai megfontolások, hanem politikai okok miatt is hadat üzent. Úgy érezte, hogy a protestantizmus és a magyarság védelme a teljes egységet kívánja meg vallási-filozófiai szempontból is. Pályafutásának kezdetén Pósházi nem tekinthető konzervatívnak, a teológiában a puritanizmus eszméi befolyásolták és a fizika területén a kartezianizmus. Mint láttuk, politikai tanulmányokkal is foglalkozott s Grotius eszméinek hatása alatt a társadalmi szerződés követőjének vallotta magát. Mindez nem jelenti azt, hogy a filozófiában és a teológiában az új irányzatok híve lett volna. 1657-be *De recta eruditionis comparandae ratione* c. oratóiójában már kigúnyolja a főlöleges filozófiai vitákat: „Hic defendit Aristotelem, ille Platonem, tertius Ramum, quartus Cartesium, veritas interim ab omnibus fere neglecta iacet.” Ennél tovább megy s nyíltan támadja Descartes filozófiáját, melyet végső fokon szkepticizmussal vádol: „Sunt qui omnia larvas, spectra et somnia esse putant. Non desunt, quibus nihil certi esse videtur praeter quam, illud: Suum dubito. Haec non alio faciunt, quem ad revocanda antiquorum Scepticorum et Pyrrhonicorum deliria.” E támadásokat mindenekelőtt thomista felfogása magyarázza, amellyel vallja: „Philosophia est ancilla theologia, sed non theologia philosophiae.” A kartezianizmus elleni támadásai ellenére Sárospatakon egy kézikönyvet ad ki, melynek címe: *Philosophia naturalis, sive introductio in theatrum naturae*, amelyben a francia filozófus sok eszméjét fogadja el — de csak a fizikában.⁴²

Erdélyben való letelepedése után Tophaeus Mihály, a fejedelmi udvar papja, a későbbi püspök segítségével hadjáratot indít a coccejanus teológusok és a kartezianus filozófusok ellen. Az ortodoxok megpróbálják megnyerni Apafi Mihály pártfogását, aki maga is ortodox szemszögből foglalkozik teológiával (1674-ben kiadja F. M. Wendelin *Compendium Christianae Theologiae* c. művének fordítását). Az újítók azoknak az arisztokratáknak a védelmét keresik, akik tanítványaik voltak és akik a holland egyetemeken is megfordultak.

Az ortodoxok végül is 1673-ban zsinatot hívnak össze Radnótra, hogy elítéljék az újítókat, Csernátoni Pált, Dési Mihályt, Hunyadi Pált és Pataki Istvánt, a nagyenyedi és kolozsvári kollégiumok tanárait. Az első hármat coccejanizmussal, az utolsót kartezianizmussal vádolják. Mit vetnek az ortodoxok a kartezianusok szemére? Azt, hogy a kételkedés filozófiai szerepét vallják, hogy elfogadják Descartes elméletét a lényegről és bizonyítékait Isten létezéséről, hogy tagadják a formális logika hasznát és főleg hogy hisznek a filozófia önállóságában. Cser-

⁴⁰ Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae. Debrecen 1670. Vol. I., p. 173. Vö. RÉVÉSZ Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. TheolSz 1948.

⁴¹ Vö. MAKKAI Ernő: Pósházi János. Kolozsvár 1942.

⁴² Vö.: ZEMPLÉN J.: Pósházi János az első magyar *Philosophia naturalis* szerzője. Fizikai Szemle 1959. április.

nátoni ügyesen védekezik: miközben elfogadja a teológia elsőbbségét, igen elszántan ismétli Descartes téziseit. Végül az újítókát elítéli, de a fejedelem beéri megintésükkel.⁴³

A Csernátoni ellen hozott határozatról egyik protektora, a történetíró Bethlen János számol be a következő módon: „De Paulo Csernátoni, qui Cartesii Philosophiam professus multa a Philosophia iam dudum recepta longe aliter docere accusabatur, conclusam philosophandi licentiam non esse penitus tollendam, ita tamen ne articulos fidei Sacraeque Litterae auctoritatem vel in minime feriret quin potius ancillaretur Philosophiae: de reliquo, si quispiam verbis aut scriptis convellere niteretur Cartesi eiusque asseclarum Philosophiam, fas liberumque ipsi fere.”⁴⁴

Ez a magyarázat megfelel a gyakorlatnak, de maga az ítélet megtiltotta, hogy tanítsák Cocceius tételeit, és a filozófiával kapcsolatban ezt mondta ki: „Philosophiát pedig olyat tanítsanak, amely ancilláljon a Theológiának és vele consonáljon, hogy Scholánk felől az Apostolok szava reánk ne szabadíttassék: nemo vos decipiat per inanem Philosophiam.” A határozat egyébként világosan utal arra, hogy „a botránkoztatás által gerjesztett tűz eloltásáról” van szó, tehát olyan zavar-elítéléséről, amelyet nemcsak egyházi, de világi szempontból is veszélyesnek tartanak. Hogy erről van szó, bizonyítja az egyik vádpont is, amely szerint az újítók a magistratust támadják, ami ellen védekeznek, mondván, hogy „nem a külső magistratusról, hanem a pontificale és sacerdotale regnumról” szólnak. Ezzel a zsinat nem ért egyet, „mivel láttatnak ő Kegyelmek noha szóval egyezni, de néminemüképpen mind a magistratusi, s mind a ministerium isteni autoritást erőltetni”.

Természetesen e kudarc után az ortodoxok nem mondanak le arról, hogy folytassák a harcot — nem nagyon válogatva fegyverekben. Egyesek prédikálnak az újítók ellen, mások vita-iratokat adnak ki ellenük. Tophaeus Mihály egyik 1679. dec. 12-én elmondott prédikációjában kijelentette: „Mind az eget, mind a földet el akarja venni ez az istentelen világ az Istentől: az eget a Philosophusok, a földet a világi hatalmasságok. Mind a régi, mind a mostani philosophusoknak tudományok azt mutattya, hogy úgy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget, hanem e világ örökkévaló. Illyenek: Copernicus, Galilaeus, Hobbes Gassendus, Carthesius.” Ezzel kapcsolatban Hyeronimus Bignonius 1656-ban Frankfurtban kiadott munkáját idézi, aki Hobbes-ból kiindulva mondja el, hogy a világ kezdetéről szóló nézet nem a filozófiához, hanem a valláshoz tartozik. A világ örökkévalóságával kapcsolatban többek között Descartes Methaphysicájára is hivatkozik. A hosszú latin idézet után Tophaeus így folytatja: „Carthesius felől is edgyik hü tanítványa, Volzogius[meg kell jegyeznünk, hogy A. G. Volusiusról van szó és nem Volzogiusról, ahogy Tophaeus írja.] azt mondotta Maresiusnak, hogy a lélek hallhatatlanságáról nem igen törődött, ugy van-e vagy nem, az az: nemhogy mással akarta volna el-hitetni *demonstratióval*, de maga sem hitte, avagy csak imigy amúgy hitte. Gondollya meg az istenfélő ember, ha illyen az atya, micsodások azok, akik igaz fiai ennek az *naturae* nem *gratae* filiusrak, az mint ötet hijják.” A prédikátor itt is megadja forrását: Maresius Systema naturae theologiae c. munkáját.

Tophaeus prédikációiban kikel Descartes-nak a velünk született ideáról szóló tanításával, és az „érzékenységet” elégséges oknak tartja Isten létének bizonyítására. Ezek jórészt teológiai vitatkozások, Tophaeus azonban Descartes fizikáját sem fogadja el, s azt is kapcsolatba hozza az ateizmussal. „A Szent Lélek azt mondgya: a nap fel-jű s le-mégyen amaz mostani Philosophia ellen, hogy a nap mozog, s a föld vesztég áll . . . ha az a vélekedés igaz volna, abbul az jönne ki, hogy a *Crédóban* nem úgy kellene mondanunk: méne fel mennyégben, hanem méne alá az égben, aminthogy meg is engedik azt némelly Carthesiánusok, hogy szabad igy szolani a *Crédó* ellen, hogy Christus leszálla a mennyégben s felméne a poklokra.” Ezzel kapcsolatban is Maresiust idézi, majd hozzát teszi: „Szép vélekedés!”

⁴³ A zsinat határozatait közli ZOVÁNYI Jenő az Erdélyi Protestáns Közlönyben, 1889. 38. és 39. szám.

⁴⁴ J. BETHLEN: Historia rerum Transylvanicarum. Bécs 1782—83. 2. köt. 391.

Tophaeus nemcsak a vallást, hanem a fennálló társadalmi rendet is félti a kartezianusoktól, konzervatívizmusa e téren sem tűr meg semmiféle kételkedést és főleg újítást. Egyik prédikációjában így figyelmeztet: „Minden ember e maga állapotját becsületben tartsa, maga sorsával meg-elégedgyék, mert azzal való meg nem elégedés mit szerezzen, azt mind az Ádám s mind ördögök eseti meg-mutattya, ma is mindazonáltal Országok, Nemzetségek, ház népek, emberek emiatt vesznek el. Nem kell erre egyéb példa, hanem ez a szegény Haza, ennek 1657. esztendőbeli veszedelme, ennek Fejedelme, a ki addig keresé a Lengyel Királyságot, hogy e Királyság is oda van, a Fejedelemség is oda van, maga is oda van, maradéka is majd el-fogy. Ez az oda ki való boldogtalan Magyar Nemzet is addig keresé a Nemesi szabadságot, hogy igen meg-romla és úgy jár, mint a Teve, a ki el-ment, hogy szarvat kérjen magának s fülét is el-vágták.”⁴⁵ Ez a nem éppen hízelgő hasonlat is azt mutatja, hogy Tophaeus stabilitás-igényét a protestánsüldözés sem zavarja.

1685-ben Pósházi kiadja a *Syllabus Assertionum, Thesium et Hypothesium illarum . . . quibus Neoterici quidem Theologi et Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transylvania scholas et Ecclesias turbant, ex proprio ipsorum scriptis collectus cum succincta ad illas Animadversiones* c. munkáját, amelyben egyaránt támadja Cocceiust és Descartes-ot. A filozófiáról szólva az a véleménye, hogy a *cogito* általános kételkedéshez vezet és megszünteti a hitet. Nincs megelégedve Descartes-nak az Isten veleszületett eszméjére vonatkozó érvelésével: „Explicandum enim et determinandum esset, quid nomine Idea in mente existentis intelligi debeat. Sed quomodocumque ideas suas fingat et refingat, ex illarum solarum consideratione nunquam existentiam Dei solide demonstrabit.” Megpróbálja bebizonyítani, hogy az Isten léteire vonatkozó érvek, ahogy azokat Descartes kifejtette, nem érnek semmit. Szemére veti a francia filozófusnak a lélek és a test szétválasztását is, és érdekes fordulattal egykori professzorát, Regiust idézi, hogy bebizonyítsa, ebben a dologban a teológia tanítását kell elfogadni.

A szerző fő célja az, hogy a kartezianizmust az ateizmushoz közelítse, és ezzel felhívja a figyelmet e filozófia veszélyeire. Könyvét e szavakkal fejezi be: „Atque ex paucis istis specimenibus clarissime liquet, nisi quis claudere velit oculos, quam perniciosas Novatores quidam Theologi et Philosophi in utraque Facultate foveant opiniones. Certe, nisi Deus propitius avertat, non aliud inde sperare possumus, quam magnam religionis et antiquae Orthodoxiae jacturam. Quod meum erat dixi et scripsi, ut noverit Posteritas, fuisse aliquem Prophetam, nos praemonentem, ut syrtes et scopulos portentosarum ejusmodi opinionum caveremus.”

Erre az érintettek egy *Replica ad Syllabum Cl. J. Pósházi* c. írással válaszolnak, amelyben megcáfolják annak érveit. Feltételezésünk szerint e felelet szerzői Dési Mihály és Pataki István.⁴⁶ Ez utóbbi a kolozsvári kollégium professzora, *Vindiciae Assertionum Cartesianarum adversus Animadversiones Cl. D. J. Pósházi, Rectoris Scholae Albensis* c. művében neveltségessé teszi Pósházi Descartes ellen irányuló támadásait. A szerző megvédi Descartes-ot a szkeptizmus vádjától azzal, hogy Agustinust idézi a kételkedés szükségéről. Elutasítja az ateizmus vádját is, amelyet a *Meditationes* egyik tételével szemben mond el Pósházi s fenntartja a filozófia jogát az igazság keresésére. Helyesli Descartes felfogását a „*cogito*”-ról s általában módszertani elveit.

⁴⁵ TOPHAEUS Mihály: A Szent Soltárok Resolutiója. Kolozsvár 1683. 272—273, 110, 47—48.

⁴⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött *Replica*-példány címlapján ezt olvashatjuk: Exhibita ad mandatum Celsissimi Principis et Sanctionis Consilij Suae Celsitudinis per M D E P és S P C R C P. Feltételezésünk szerint e kezdőbetűk a következőket jelentik: Martinus Dési, Enyediensis Professor és Stephanus Pataki Collegii Reformatorem Claudio-politani Professor. Eddig Dési és Csernátoni szerzőségét tételezték fel annak ellenére, hogy ez utóbbi 1676-ban meghalt.

A *Replica*-t nem adták ki, Erdélynek a császári hadak által történt megszállása nem kedvezett az ilyen vitának egy olyan egyház kebelében, amelynek szembe kellett néznie az üldözésekkel.

A külföld is értesült e vitákról: Otrókosi Fóris Ferenc 1690-ben Amszterdamban kiad egy könyvet *Sententia Media* címen, amelyben ezt írja: „Nec ignorarem quam acerbas et deplorandae concertationes virorumque eruditorum de gradu suo vix non fatales deturbationes super hac et similibus quaestionibus ante aliquot annos in Transylvania exstitissent.”⁴⁷

A század vége felé az iskolai tankönyvek, amelyeket olyan professzorok írnak, mint Szilágyi Márton, Szathmári Pap János és Szathmárnémethi Sámuel, véglegesen bevezetik a kartezianus filozófiát a debreceni, kolozsvári és nagyenyedi kollégiumokba. Filozófiai felfogásuk azonban nem akarja kétségessé tenni a teológia elsőbbségét. Descartes e magyar követőinek nézeteit jól tükrözi az egyik iskolai könyv, a *Metaphysica contracta*, amelyet Szathmárnémethi Sámuel adott ki Kolozsváron 1696-ban Misztótfalusi Kíss Miklós nyomdájában, s amelynek dedikációjában ezt olvassuk: „Cognitionem philosophicam quamvis ad obtinendam salutem non sufficiat, inutilem et supervacaneam non esse; praeterquam enim, quod veritas sibi ipsa pretium sit, cognitio philosophica, et mentem in contemplatione rerum sublimium perficit, et ad mores formandos, ac vitae praxin rationabiliter instituendam fecit.” A filozófia tehát nemcsak a természet megismerésére, hanem az ember alakítására és az „élet gyakorlatára” is szolgál. Meghatározása is roppant jellemző: „Illa cognitio in evidenti rationis lumine fundata, vocatur generaliter Philosophia.” Persze a filozófiát nem állítja szembe a teológiával, sőt inkább a descartes-i érveket kiemelve a filozófia útján is isten létét akarja bizonyítani. A kartezianizmus elfogadása nem vezet politikai radikalizmushoz sem Szathmárnémethinél és társainál: a Misztótfalusi Kis Miklóssal folytatott vitában, amelyben e tankönyv szerzője nem a legrokonszenvebb szerepet játszotta, ezt vetik a jeles nyomdász szemére, hogy amint a *Mentség* idézi: „én Belgiumi accuratior álmodozok ebben a hazában, holott ennek jobb tsak úgy maradni, a'mint eddig volt.”⁴⁸

Más magyar kartezianusok, akik különösen a természettudományok iránt érdeklődnek, nagyobb fontosságot tulajdonítanak a filozófia autonómiájának, de vagy nem érdeklődnek a politikai és erkölcsi problémák iránt, vagy pedig — mint Pápai Páriz Ferenc — konzervatív eszméket fogadnak el e tekintetben.⁴⁹

A kartezianizmus, a puritanizmushoz kapcsolódva, az egyéni vallásosság erősödéséhez, de a racionális pszichológiai vizsgálódáshoz is hozzájárul. Mindenekelőtt Apáti Miklós az, aki a *Vita Triumphans, Civilis, Sive, Universa Vitae Humanae Peripheria, Ad Mentem Illustris Herois et Philosophi D. Renati Descartes Ex unico centro deducta* c., 1688-ban Amszterdamban kiadott mű szerzője, aki megpróbálja összekapcsolni Descartes erkölcsstanát barátja, J. Poiret miszticizmusával. Éppen ezért Apátit elsősorban a pietizmus képviselőjének tekintették, és nem vették tekintetbe politikai eszméit. Nos, könyvében egy rész a „polgári élet”-tel foglalkozik. Ebben a vonatkozásban Grotius, Hobbes, Pufendorf eszméiből merített, és olyan nézeteket képviselt, amelyek nagyon közel álltak a paternális monarchia híveinek álláspontjához. Apáti uralkodó ideálja, éppúgy mint a Habsburgok magyar ellenségei, Mátyás király, aki a humanista történetírók és a népi hagyomány alapján jelenti a példaképet. A szerző egyébként megpróbálja mentesíteni Apafi Mihályt, aki szerinte mindent megtett, hogy ne keveredjen bele a törökök oldalán a keresztények elleni háborúba, és aki példás és jámbor fejedelem módján viselkedett annyi viszontagság közepett. Ezzel szemben nem védi nyíltan Thököly Imrét, de feleségét, Zrínyi Ilonát a női bátorság hőseként ünnepli: „Quid quaeso

⁴⁷ OTROKOSI F. F.: *Sententia media ac pacificatoria de remissione peccatorum*. Amsterdam 1690. Praefatio ad lectorem.

⁴⁸ SZATHMÁRNÉMETHI S.: *Metaphysica contracta*. . . Kolozsvár 1696. 2. és HERPEI J.: *Adattár*. III. 207.

⁴⁹ Vö. TARNAI A.: *Pax Aulae*. ItK 1968.

Cels. Principis Francisci Rákóczi Relicta, hodie Toti Mundo stupendae Celebritatis Herois Serenis. et III. DN. Emerici Thökölyi Benefida Coniunx non efficit? Cujus Heroica Constantia et Amazonium Pectus ab aliquot Annis Martialibus, ita in praesenti Mundo Viventibus, inclauit, ut de Illa homines multitudine innumerabiles affirmare et cantare audeant: Etsi circa cultum sui capitis occupatae nunciaretur Hostem Subesse Fortalitio, altera parte civium adhuc soluta, protinus praestantia Animi et Heroica Virilitate qua insigniter pollet in Militiam fugeret Fortalitiumque defenderet et propugnaret, nec prius decorem capillorum in ordinem, quam Urbem in Potestatem suam rediget. O Pectus intrepidum, vero Laudis Encomio, Militarisque Gentis Hungaricae Gloriosae Martis Alumnae Glorioso Nomini, sine Aemulo sineque Exemplo sui Temporis, sine ruga maculaque Sacrum! Tibi P. C. Jure merito Ennium istud Elogium, in Tuorum Facinorum Heroicorum Ensomium inscribere possum:

Vos etenim Juvenes Animos geritis Muliebres,
Illa Virago Viri.

Valeto et Vivito in indelebili future Posteritatis Virtutum Heroicorum aestimatrice Memoria!"⁵⁰

Zrínyi Ilonának ez a magasztalása megfelel a nyugat-európai sajtó felfogásának, de utal Apáti Habsburg-ellenes érzelmeire is, amelyek jól megfértek pietizmusával. Persze a pietizmus és a karteizianizmus összeházasítása politikai szempontból inkább passzivitáshoz vezet, de a magyar körülmények között ez nem szükségszerű.

A hatóságok továbbra is éberen őrködnek, mert a karteizianizmust az oppozíció megnyilvánulásának tartják. Jellemző, hogy Szilágyi Tönköl Mártont, a debreceni kollégium híres tanárát is felelősségre vonják Descartes nevének kiejtéséért s természettudományos szemléletéért. A karteizianusok és tanítványaik közül sokan részt vesznek a Rákóczi-szabadságharcban. A debreceni kollégium történetében feljegyezték például a kuruc Bélyei József, Jós-vafői András, Vajdai Mihály, Szilágyi Pál nevét, akit tábori papként hozott — és Kocsi Cs. Bálintét, aki Bottyán titkára volt.⁵¹

A karteizianizmust a református egyház még a XVIII. század első felében sem tette teljesen magáévá, ha csak nem jelentkezett megszelídített formájában. A Rákóczi-szabadságharcról is író Csécsi János sárospataki tanár 1714-ben az egyik vitán Roëll tételét idézte: „Ratio humana est principium et norma credendorum, ita ut nihil credi debeat, quod rationi absurdum et impossibile videtur.” Ellenfelei eretnokséggel vádolták és vizsgálatot indítottak ellene. E vizsgálat során II. Rákóczi Ferenc egykori kancellárjának, Ráday Pálnak a véleményét is megkérdezik, aki maga is coccejanus tételnek tartja Roëll említett véleményét és elítéli, de feltételezi, hogy Csécsi azt csak „problematicae tette fel thesisül” — s a csendes elintézetést javasolja. Fel is mentik Csécsit az eretnokség vádjától, de a következőképpen intik meg: „A Deáki Iffiuságnak sem Theológiában, sem Philosophiában olyat sem publice, sem alattomban ne tanítson, mellyek az Orthodoxyával vagy az Isten törvényei szerint való egyenes erköltsökkel ellenkeznek, sem a thesesekit in verso affirmationis aut negationis ordine ne adja ki ennek utánna az Iffiuság között való disputatióra sub poena in Deliberatione moderna expressata.” Ilyen módon Descartes tanításai politikai szembenállást táplálhatnak nemcsak a Habsburgok és jezsuiták, hanem az uralkodó protestáns ideológiával szemben is.

Egy karteizianus államférfi Erdélyben

Az uralkodó osztály tagjai nem lépnek fel egyöntetűen a filozófiai kérdésében, sőt vannak, akik nyíltan támogatják az újítókat, mint Bethlen Miklós kancellár, akit a „legkarteizianusabb” politikusnak tekinthetünk a XVII. század második felének Erdélyében.⁵²

⁵⁰ APÁTI M.: *Vita triumphans*. Amsterdam 1688. 170—171.

⁵¹ A debreceniek részvételéről a szabadságharcban: S. SZABÓ J.: *A debreceni ref. koll. tanárai és kiválóbb növendékei*. Debrecen 1926. 80.; a sárospataki vitákról: HORVÁTH C.: *A Csécsi-világ Patakon*. Bp. 1908. 17., 19., 29.

⁵² Bethlen életéről vö.: LUKINICH J.: *A bethleni gr. Bethlen család története*. Bp. 1927.

Közismert, hogy Bethlen szellemi fejlődésében kolozsvári tanára Apácai meghatározó szerepet játszott. Nyilvános előadásain a teológiában Amesius Medulláját, a filozófiában Descartes-ot és Regiust tanította. Bethlennek magánórákat is adott aritmetikából Ramus tan-könyve alapján. Az ifjú Bethlen Utrechtben folytatta Amesius teológiájának tanulmányozását, és részt vett Regius fizikai és filozófiai előadásain. Leydenben teológia-tanára Coccejus és Heidanus, filozófia-tanára Raeus voltak. Heidelbergben aritmetikát és jogot tanult. Jogtanára a fiatal Samuel Pufendorf volt, aki Grotius jogelméletét tanította.

Bethlen komolyan vette tanulmányait, és lelkesedett a tudomány iránt. Ez készítette arra, hogy védelmébe vegye Erdélyben az újtókat, többek között Csernátoni Pált, egykori tanítóját, aki külföldi útjára is elkísérte. Önéletírásában olvassuk: „Anno 1673 felléaszta Tophaeus a fejedelmet, committálván a Patakról Fejérvárra jött professzorokat, enyedi Dézsi Márton és Csernátoni Pál és kolozsvári Pataki István professzort a Coccejana theologia és Cartesiania philosophia miatt, és kelle Radnóton lenni nagy ecclesiastico-politico mixte synodusnak, melyben fejedelem, ur, főember, a prédikátorságnak színe ott volt az egész reformata ecclesiából. Az Isten, az igaz ügy, az én apám, Bánffi Dienes és Kapi György autoritása és Kovásznai Péter püspök moderatiója tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket, Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffi Dienes protegálta, kiki alumunusát. Tudja Isten, mennyire fáradtam ekkor ebben.”⁵³

Önéletírásának bevezetésében Bethlen összefoglalja azt a „bölcsességet”, amelyet tanulmányai és tapasztalatai révén szerzett. Mintha Montaigne-t olvasnánk, amikor e filozófiai elmélkedés különböző fejezeteinek címeit látjuk. Miután előadta védelmét, vitázik a hírnévről, a becsületről, a lélek halhatatlanságáról, a semmiről, az örökkévalóságról, a lélek és a test viszonyáról, a lélek halhatatlanságáról. Mindezen elmélkedések alapját a gazdag bibliai kultúra adja, amely számot vet a kor teológiai és filozófiai újításaival is.

Bethlent Descartes filozófiájából az ismeretelmélet, a pszichológia és az etika egyaránt érdekelt. Ő nem lát ellentmondást a vallás és a karteizianizmus között, viszont tudatosan szembeállítja Descartes filozófiáját az Arisztotelészével, azzal a céllal, hogy bebizonyítsa: az előbbi jobban megfelel a keresztény hitnek és az igazi tudománynak. „Aristoteles, a Socrates és Platótól tanítottatt, az embereket minden virtusra vezető filozófiát vitte az elmefuttató, haszontalan tövises, veszedelmes argutiákra, agyarkodásokra, szók, terminusok felett való hánykodásokra, amely által az ördög még a keresztény vallást és minden jó tudományt annyira megvesztegetett, hogy ma sem tisztulhat ki belőle.” Különösen ezt az axiómát hányja a szemére: *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu* (Bethlen fordítása: „Semmi sincs az ember elméjében, ami elsőbben az érzékenységbe nem ötlött, nem volt”).⁵⁴ A szenzualista felfogás — szerinte — sokkal inkább az ateizmushoz vezet, mint a karteizianizmus. Ez a vélemény gyökeresen ellentmond Tophaeus felfogásának.

Bethlen e kritika forrását Descartes-nál találja meg. Amikor az *Értekezés a módszerről*-ben Descartes felsorolja Isten létének bizonyítékait, maga is vitázik az „iskolák maximájával”, amely szerint „nincs semmi az értelemben, ami nem volt előzőleg az érzékekben”, és kimutatja, hogy téves azt hinni, hogy „mindaz, ami nem képzelhető el”, nem lehet érthető.⁵⁵

Descartes iránti megbecsülését bizonyítják azok a megjegyzések is, amelyek a filozófiai kételkedésről szólnak: „Kifakadhatnék itt azok ellen — írja Bethlen —, akik szegény Cartesiust atheusnak csinálták azért, hogy azt találta írni: *Philosopho veritatem inquiringenti semel in tota vita dubitandum est: an sit Deus?* aki pedig azt állította, hogy *non semel in vita, sed semper dubitandum est: an sit Deus?* annyira becsülik és ugyan imádják a pápista scholákban kivált. Volt a felső saeculumokban nagy tudós keresztény doktor, aki azt mondotta:

⁵³ Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. I. köt.

⁵⁴ I. m. I. 47.

⁵⁵ Descartes: *Oeuvres choisies*. Garnier, t. I., 33.

Si sacra scriptura non esset, ego Aristotelem pro sacra scriptura haberem?"⁵⁶ Az a benyomásunk, hogy Bethlen — az általa patronáltak érveit elfogadva — replikázni akar Pósa ház: Syllabus-ára, aki Descartes *Principiájából* a következő mondatot idézi: „Veritatem inquirenti semel in vita de omnibus, quantum fieri protest, esse dubitandum.” A magyar teológus azt állítja, hogy ezzel Descartes kétségbe vonta Isten létezését. Bethlen a karteziánus tanárok szellemében vitázik ezzel a nézettel.

A kancellár visszatér Descartes filozófiájára a test és a lélek „szoros egyességével” kapcsolatban is, s azzal vádolja Arisztotelészt, hogy kétségbevonta a lélek elsőbbségét. Előnyben részesíti e tanítással szemben a „neoterica philosophia” felfogását, amelyről az a véleménye, hogy „jobb és józanabb, mert a lélek értelme (intellectus) és az azt követő akarat (voluntas) igazgatása alá veti mind a testnek munkáit és szenvedését”.⁵⁷ Megtaláljuk az *Értekezés a mód-szerről* és a *Les passions de l'âme* visszhangját Bethlennek az *intellectusról* és a *voluntasról* vallott felfogásában is. Az első szerinte a megismerést szolgálja, a második megkönnyíti a választást. „Mert a léleknek essentiája, valósága: az értelem és az akarat; intellectus, hogy megértse az eleibe adatott dolgokat; voluntas, akarat, szabadság, hogy a megértett dolgokat vegye, ha szereti, ha nem szereti pedig, vesse meg, hagyja oda.”⁵⁸ Bethlen ezzel a felfogással az ember önállóságát és felelősségét akarja erősíteni, s ebből a szempontból szkeptikusan ítéli meg a szabadakarat, a predestináció és az egyetemes kegyelemről szóló vitákat is a protestánsok között.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne akarná összeegyeztetni a tudományt a hittel, hiszen végső meggyőződése: „Hiszen hittel üdvözül az ember, nem tudománnyal.” Elfogad bizonyos karteziánus eszméket, de minden esetben felhívja a figyelmet a filozófia korlátaira s kiáll a vallás alaptételei mellett. Ez nem gátolja abban, hogy fiának írt versében Descartes-ot ne nevezze „naturae filius unus”-nak, tehát hogy a Tophaeus által kifogásolt kifejezéssel éljen. (A marosvásárhelyi volt Teleki-téka Önéletírás-példányán a verssorokat magyarálták s az említett kifejezés mellé odairták *Cartesius*).

A bibliai próféták, Augustinus, Petrarca, Thou mellett a karteziánus pszichológia indítja Bethlent arra, hogy önvizsgálatot tartson. Önéletírásában részletes analízisnek veti alá vérmérsékletét, gondolkodás- és életmódját. Descartes olvasása nélkül sohasem tudta volna felsorolni szinte tudományos pontossággal mindazt, amit magában jellemzőnek tart, de nem jutott volna el az okok racionális elemzéséhez sem.

Erkölcstana a keresztyén sztoicizmuson alapul, de a magatartás és a cselekvés szempontjából egyaránt különös nyomatékkal hangsúlyozza a *recta ratio*, a józan ész fontosságát. Magatartásában Bethlen megpróbálja megvalósítani a *nemeslelkű ember* (homme généreux) karteziánus eszményét, amit bizonyít az Önéletírásnak a jó hírről és a becsületről szóló elmélkedése is. „Isten vicéje” — ahogy Bethlen mondja — a lelkiismeret, amely a bíró szerepét játssza az ember magatartásának és cselekedeteinek megítélésében. Az erkölcsi normákat komolyan vevő, az individuumot ugyanekkor előtérbe helyező felfogás persze nem pusztán Descartes etikájának hanem a puritanizmusnak a hatását is mutatja.

Az erdélyi kancellár a politika terén is a *recta ratio*t próbálja előtérbe állítani. A belpolitika vonatkozásában eszménye egy olyan szilárd, igazságos, kiegyensúlyozott kormányzat, amelyet a gazdasági és kulturális haladás eszméi irányítanak. Szenvedélyesen bírálja Erdély elmaradott állapotát és különösen a nemesség magatartását. Egyik imádságában Istenhez fordulva ezt írja az erdélyi állapotokról: „Megveréd ezt a hazát fejtől fogva a sarkáig, talpáig, boldogtalanul tanácstalansággal, szelid, együgyű, Felsőgedtől adott magistratusoknak megutálásával, viszálykodással; majd hallatlan, példa nélkül való, az ők méltóságos hivataljokra őket alkalmatlanná tevő, csudálatos, elkábuló, bámuló, rettegő, mindent utáló, csömörlő nyavalyájokkal, betegségekkel, egymást tönkretévő, notázó, ölő, üldöző, kergető, pusztító, vesztegető, emésztő

⁵⁶ Bethlen: Önéletírása, i. kiad., I. 71.

⁵⁷ I. m. I. köt. 89.

⁵⁸ I. m. I. köt. 96.

sok tyranussal.”⁵⁹ Az Önéletírásban sem kevésbé kemény: „A szegény idvezült fejedelem nagy erőtlensége, melyet egész Erdély közönségesen érzett, és az uraknak azzal az erőtlenséggel való visszaélések csudálatos monstrumokat szült egymás után mindaddig, míg ők elmulának.”⁶⁰

Nincs szándékunkban itt nyomon követni Bethlen politikai pályafutását, annak utolsó mozzanatánál állunk csak meg. 1704-ben *Columba Noé* címen röpiratot szerkeszt, amelyet el akar juttatni Anglia és Hollandia bécsi követeihez s amely a racionalista politikai felfogás jellegzetes példája. Ismeretes, hogy az erdélyi nemesség egy része azt javasolta, hogy Rákóczit válasszák meg Erdély fejedelemvé. Bethlen, aki nem hitt a felkelés sikerében, meg akarta előzni egy polgárháború szörnyűségeit. Azt javasolta tehát a császárnak, hogy mondjon le a fejedelemségről és egyezzen bele egy kálvinista német fejedelem megválasztásába, aki elvenne egy Habsburg-házi hercegnőt. Azért javasol idegen uralkodót, mert csak az tud véget vetni a belső viszályoknak és segítheti az ország fejlődését: „A bárdolatlan, tudatlan magyar nemzetet mind a politikai, mind az oeconomiai dolgokban reformálja s excolálja, a napkelet és napnyugatra való kereskedést felállatja, semmi rossznak, sőt az egész keresztyénségnek javának eszköze leszen, melyeket soha magyar nemzetből való fejedelem véghez nem vihetne.”⁶¹

Kifelé Erdélyt semlegessé akarja tenni: a fejedelemség szimbolikus adót fizetne mind a törököknek, mind a Habsburgoknak, de önálló maradna. Ezzel a tervvel nemcsak a független Erdély és a megbékélt Magyarország ügyét akarja szolgálni, hanem a Habsburgok és a törökök közötti békét is. Meg van győződve ugyanis a két nagyhatalom közötti útközállam nemzetközi hasznosságáról. Azt tanácsolja a Habsburgoknak, hogy erősítsék meg a magyarok privilégiumait, Rákóczinak pedig, hogy cserélje el birtokait hasonló értékű németországiakra.

Bethlen érvelése rendkívül logikusnak és szándéka nagyon bölcsnek tűnik, azonban nem vet számot a realitásokkal s főleg a pillanat politikai követelményeivel. A bécsi udvar nem hajlandó engedni, szövetségesi elégedetlensége ellenére el van szánva rá, hogy végigviszi a magyarországi háborút s megtartja Erdélyt. Bethlen téved akkor is, amikor azt hiszi, hogy Rákóczi kész alkudni. Nem látja, hogy a császáriak elleni magyarországi felkelést kisebb engedményekkel 1704-ben nem lehet lecsillapítani. Így következik be az, hogy az az államférfi, akit kortársai messzelátó politikusnak tartottak, a *recta ratio* útján utópiához jut el.

A Szebenbe menekült erdélyi arisztokraták és nemesek — Rabutin generális nyomására — halálra ítélték a „Columba” szerzőjét, aki pere folyamán hivatkozni mert a szabad véleménynyilvánításra. Kivégzésre nem került sor; a császári generális Bécsbe küldte, ahol évekig börtönben ült. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a császár megkegyelmezett neki, de nem térhetett vissza Erdélybe, mert az udvari körök előtt gyanús volt tudománya és világlátása. „Anbey ist dieser Graf Bethlen ein gelehr- und gereister Mann, welcher bey seiner etwan zeigender vindication und missbrauchender Gelehrtigkeitt noch künfftig vil übels anrichten könnnte, dass man aufzubehalten hat.”⁶²

*

Miben áll a magyar karteziánusok politikája? A gazdasági, politikai és kulturális helyzet sajátos látásában és abban az akaratban, hogy reformokkal akarnak hozzájárulni országuk haladásához. A karteziánusoknak, akár plebejusoknak, akár nemesek, akár arisztokraták, ez a törekvése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, amelyeket Magyarország és Erdély gazdasági és társadalmi elmaradottsága és a nemzetközi körülmények magyaráznak. Újítási szándékaik találkoznak a puritánusok némely célkitűzésével, s főleg kezdetben ez ad szélesebb bázist a reformtörekvéseknek. A külső körülmények miatt az újítók kénytelenek végül is az oktatás és

⁵⁹ SZÁDECZKY—KARDOS L.: Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve. BpSz 1923. 24.

⁶⁰ Bethlen: Önéletírása, i. kiad. I., köt. 242.

⁶¹ Bethlen: Önéletírása. SZALAY L. kiad. Pest 1860. 2. köt. 410—11.

⁶² Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve Kolozsvár. 1944. 151.

a kultúra területére szorítkozni, de a karteizianizmus itt is — a kompromisszumok keresése ellenére — beleütközik az uralkodó osztály és az azt támogató egyház ellenállásába — még a XVIII. század elején is. Törekvéseik leginkább a Thököly-felkelésben és a Rákóczi-szabadságharcban érvényesülnek, melyekben sokan közülük részt vesznek.

Ez a vázlatos áttekintés nem lép fel a téma részletes feldolgozásának igényével, további kutatásokra van szükség, de talán egy dolgot sikerült bebizonyítani: a karteizianizmus valóságos eszmei irányzatot táplált elsősorban a református értelmiség körében s ezzel hozzájárult a függetlenségi harcokban jelentkező új társadalmi, politikai, kulturális tendenciák kibontakoztatásához is.

Béla Kőpeczi

LES IDÉES POLITIQUES DU CARTÉSIANISME EN HONGRIE ET EN TRANSYLVANIE AU XVII ET AU DÉBUT XVIIIe SIECLES

L'étude tâche d'abord de donner une réponse à la question, si l'on peut tirer des conclusions politiques des doctrines de Descartes. Même si le philosophe français n'a pas donné un système d'idées politiques complet, on ne peut pas contester que son rationalisme a influencé profondément la pensée politique de son époque. C'est aux universités néerlandaises que les intellectuels calvinistes de Hongrie et de Transylvanie ont fait la connaissance de la philosophie de Descartes et, de retour dans leur patrie, ils l'ont déjà enseignée, aux années cinquante et soixante du XVIIe siècle, dans les écoles différentes. Cette philosophie s'est fait un chemin à travers des luttes, parce que les partisans de la théologie orthodoxe l'ont attaquée avec des arguments religieux et politiques. L'auteur analyse en détail le débat qui s'est déroulé, aux années soixante-dix—quatre-vingts du XVIIe siècle, autour de la *neoterica philosophia*. Il renvoie au rôle que les représentants de cette philosophie ont joué dans les luttes d'indépendance contre les Habsbourg. C'étaient les pasteurs et les professeurs calvinistes, persécutés dans les territoires de la Hongrie occupés par les impériaux, qui ont pris part à la préparation spirituelle et à la propagande de ces luttes. C'est avant tout le chancelier Miklós Bethlen qui a formé une philosophie personnelle des doctrines de Descartes, en tachant de faire valoir la raison dans la politique aussi. L'auteur s'occupe plus en détail d'un des écrits politiques du chancelier, intitulé *Columba Noe* qui cherche un solution pour la situation internationale de la Transylvanie au commencement du XVIIIe siècle.

TELEKI JÓZSEF ÉS AZ EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS

Teleki József: Essai sur la faiblesse des esprits-forts című művének célja és forrásai

Teleki József 1759 és 1761 közötti nyugat-európai tanulmányútjának első főbb állomása Bazel volt, ahol kilenc hónapot töltött. Eljárt az egyetemi előadásokra, magánkollégiumokat hallgatott, de beilleszkedett a város társadalmi életébe is. Hamarosan megismerte a bázeli vezető értelmiség több tagját, köztük Emmanuel Wollebet (1706–1788), egy régi bázeli családból származó bírót, aki egyben íróember volt, jogi, filozófiai és satirikus műveket alkotott.¹ Nem tudni, más években is rendszeres összejöveteleket rendezett-e Wolleb a házában, 1759–60 őszén-telén hetenként maga köré gyűjtötte az egyetemen tanuló előkelőbb származású svájci és külföldi ifjakat, s hogy tartalmasabbá tegyék a pénteki összejöveteleket, felváltva felolvastak egy-egy e célra készült dolgozatot. Teleki József két munkával szerepelt a találkozásokon, először Mária Teréziáról kellett jellemzést adnia, e dolgozat tárgyát, úgy tűnik, nem maga választotta. A második alkalommal — a mű terjedelme miatt két egymást követő pénteken — azt a dolgozatát olvasta fel, amelyet utóbb nyomtatásban is közreadott *Essai sur la faiblesse des esprits-forts* címmel. Az első, a szerző által rendelt kiadás Leidenben jelent meg 1760-ban, a második, bővített, átdolgozott változatot Amsterdamban nyomták 1761-ben, s volt a műnek egy harmadik, augsburgi kiadása is, amely 1762-ben látott napvilágot.

Bár az első kiadás megjelenésekor az ifjú szerző még nem töltötte be 22. életévét, s a harmadik kiadás idején is mindössze 24 éves volt, meglehetősen nagy hirre tett szert, s nevét — egészében mindmáig kiadatlan útinaplójában megörökített élményein kívül — elsősorban e munkája tartotta fenn.

A kötet megítéléséről, hazai és külföldi visszhangjáról külön szeretnénk majd szólni, most azokra a főbb ismertetésekre, bírálatokra utalunk csak, amelyek a munkát elsősorban Voltaire-rel és az enciklopedistákkal polemizáló, nézeteiket támadó írásnak tekintik. Az utókor szinte egybehangzóan ezt az álláspontot képviseli.

I. Kont például azt írja róla,² hogy nem annyira érveinek ereje, mint a szerző merészsége figyelemre méltó, aki fiatalember léteére polémiába mer bocsátkozni Voltaire-rel és az enciklopedistákkal. A Magyar Irodalmi Lexikon ennek nyomán „Voltaire és az enciklopedisták ellen hadakozó, a vallást védő könyvnek” nevezi a művet,³ míg a magyar irodalom legújabb összefoglaló története egyenesen a felvilágosodás ellen írt „gyűlölködő vitairat”-nak mondja.⁴

E vélekedéseknek megvan a maguk kortársi előzménye is. A harmadik, augsburgi kiadás előszóírója, Georges-Louis Liomin terjedelmes bevezetésében többek között felveti a kérdést, miért ragaszkodik Teleki a névtelenséghez. (A két első kiadás ui. csak nevének és rangjának kezdőbetűit tüntette fel, a harmadik címlapjára még ennyi sem került föl.) Liomin feltételezi,

STAEHELIN, Ernst: Die Korrespondenz des basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785. Basel 1968. 86.

² KONT, I.: L'influence de la littérature française en Hongrie. Paris 1902. 136–137.

³ Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1965. III. 324.

⁴ A magyar irodalom története. Szerk. SÓTÉR István. Bp. 1965. III. 67.

hogy az ok Teleki politikai óvatossága; úgy véli, hogy a mű célja a II. Frigyes munkáiban hangoztatott vallásellenes nézetek cáfolata, s hogy királyi ellenfélről lévén szó, a szerző jobbnak látta névtelenségbe rejteni kilétét. Liomin tévedése azonban azonnal kiderül, ha összevetjük a két első kiadás szövegét: a „philosophe de Sans-Souci” műveire való utalás csak a második kiadásban tűnik fel, a mű fogalmazása idején Teleki még nem birtokolta, feltehetően nem is ismerte II. Frigyes verseit.⁵

Hasonlóan kortárs író művére vonatkoztatta az Essai-t galántai Fekete János; ő az első, aki versben és prózában megfogalmazott bírálatában Voltaire-rel hozza kapcsolatba Teleki munkáját:

„Torkig emertült volt komor Vallásában
s Kándidra puskázott rossz vadászatjában”⁶

Írja egy versében. Aranka Györgyhöz írt egyik levelében pedig így nyilatkozik: „... már ez előtt 40 esztendővel ki kaczagtam azon helytelen srofokra vett Francia munkáját: *sur la faiblesse des Esprits forts* és nevettem a’ Törpét, ki amaz Óriások ellen fegyverkezésre ki kelt vala.”⁷ Véleményére még visszatérünk.

Az Essai szellemének és forrásainak vizsgálatánál elszórt itélkezés helyett tekintetbe kell vennünk a mű létrejöttének körülményeit. Teleki első bázeli felolvasásában, a Mária Terézia portréját bemutató dolgozatban utal először későbbi műve tárgyára, amikor a királynő kegyességéről szólva a következő kitérőt teszi: „Je dis d’abord, qu’elle est pieuse, cette vertu merite bien qu’elle precede les autres. Je n’ignore pas qu’elle passe aujourd’hui chez bien des gens pour une foiblesse ou au moins pour la manque d’un esprit vulgaire. Tous les vrais Chrétiens ne sont pour eux que des bigots et des esprits foibles. Les articles les plus sacrés de la doctrine Chrétienne passent devant eux pour ridicules, et les devoirs qu’un Chrétien zelé rend a son Dieu pour Fanatiques. Ils se surnomment Esprits forts, mais n’en déplaie a ces Messieurs, ils ne meritent pas un tel titre; ils feront bien de se contenter tout au plus de celui des esprits mediocres. En vérité ils ne sont rien d’avantage. S’ils étoient plus foibles il ne seroient pas en etat de faire des objections, qu’ils font contre les vérités sur les quelles est fondé le Christianisme, et s’il étoient un peu plus forts ils seroient en etat d’y repondre. Mais je m’écarterais trop loin de mon sujet si je m’enlassois dans une dispute avec ces prétendus esprits forts. J’aurois s’il plaira a Dieu l’occasion de la faire une autre fois.”⁸

Telekit tehát már korábban foglalkoztatta a téma, a mű gondolatát csakis Erdélyből hozhatta magával.⁹ Lehetett-e olyan merész és magabiztos 20 esztendőskorú, hogy Nyugat-Európába érve nyomban véleményt merjen nyilvánítani világnézeti kérdésben a kor legnagyobb hírű egyéniségeivel szemben? Elég tájékozottnak érezhette-e magát ahhoz, hogy nézeteikkel nyilvánosan szembeszálljon?

Ha csak a Kont említett véleményében szereplő két tényezőt, a szerző fiatal korát-és a vállalkozás merészségét vetjük össze Teleki ez időben írt leveleiből és naplójából kibontakozó egyéniségével, kétségeink támadnak a kritika igazsága felől. A szerző fiatalember, aki serdülő éveit marosszéki és fogarásföldi udvarházakban és egy falusi parókian, Bod Péter mellett töltötte.

⁵ Essai sur la foiblesse des Esprits-forts. Augsburg. 1762. IV—V. — Az Oeuvres du Philosophe de Sans-Souci (Potsdam—Amsterdam 1760) című munkát Teleki 1760. március 25-én — már az Essai felolvasása után — vette meg. Költségei között így szerepel: „A Sans Soucii Philosophus, vagy is inkább a Prussiai Király verseiért, mely az alatt a név alatt van adtam 1 Rf 12 x.” MTAK Kézirattára, Tört. Napló 4—r.3. 24. v.

⁶ GALÁNTAI FEKETE János: Báró Orczy Józsefnek érdemes Attya Ura leveleire költ feleletnek meg küldése c. versében. MTAK Kézirattár, K 684/II. 27.

⁷ Keltezés nélküli, 1796 után írt levél. MTAK Kézirattár, K 684/II. 88.

⁸ MTAK Kézirattár, RUI 2—r. 17. 1. 43. f.

⁹ Utal erre TOLNAI Gábor: Die Reisen József Telekis. Bp. 1965. 63. Annak, hogy már otthon írni kezdte volna művét, nem sikerült nyomára bukkannom; ellene szól, hogy a könyv egyik forrásművét külföldön szerezte meg magának Teleki.

tötte. Közben súlyos betegségeken ment át, valamiféle reumatikus ízületi baj kilenc hónapra ágyhoz szögezi. Mindez nem maradhatott hatás nélkül, a betegség hosszú időre megfosztotta mindattól, ami egy gazdag és előkelő fiatalember ifjúságát meg szokta szépíteni, pedig Teleki maga többször kijelentette, mennyire kedvelte a vidám társaséletemet, az ünnepeket. Egyedül az olvasás, a tanulás öröme maradt meg számára. De amennyi vigaszt jelentettek a szellemi örömek, annyi fájdalmat is okoztak neki: a betegség éppen a tanulmányait megkoronázó akadémiai tanulás lehetőségét tette kétségessé, amit pedig apja már gyermekkorában megígért neki. Amikor bátyja, Pál, 1753-ban megszakítani kénytelen göttingeni tanulását, apjuk, Teleki László megismétli korábbi ígéretét s úgy tervezi, hogy két fiát együtt küldi majd vissza az akadémiára.¹⁰ Pál időközben meghalt, József maradt a család egyetlen fiúgyermeké, aki méghozzá beteg; érthető, hogy a szülői aggodalom a távoli jövőre halasztja az utazást. A fiatal Teleki pedig egy levelében minden „Hectica febrisnél” nagyobb bajának mondja remény és kétségek közötti hánykódását az utazás miatt, ami „oly nagy Metamorphosist” okozott benne, hogy mindenkinek feltűnik. A közvetlen tapasztalatot sokkal többre tartja a könyvműveltségénél: „tudom én azt, hogy egész hetekig tartó a holtakkal való bajlódásból is az ember annyit nem tanul, mint csak egy órányi élőkkel való társalkodásból”.¹¹ Teleki tehát látni, tapasztalni vágyik, de a betegségen kívül útját állta a politika is. Mária Terézia a hétéves háború idején nem engedélyezi a protestáns diákok külföldi tanulását; nemcsak szegény tanulók nem utazhattak, de elutasították a főúri ifjak, köztük Teleki József unokaöccsének, Ádámnak útlevélekérését is. Mindez együtt — mint az idézett levél is bizonyítja — a sóvárgást növelte Telekiben a régóta vágyott tanulási lehetőség után, s éppen nem fiatalos önhittségét erősítette. Ha tehát — mint ahogy valóban történt — már otthon foglalkoztatta a vallást védő mű gondolata — nem a kor nagyjaival való polemizálás vakmerő vágya adta az indítékot, hanem a család hagyományosan vallásos légköre és a mestereitől kapott oktatás szelleme.

Serdülő éveiben Telekire két nevelője, Bod Péter és Magdeburg Károly tett maradandó hatást. Az Essai-vel kapcsolatosan Bod Péter érdemel nagyobb figyelmet, aki teológiára és egyháztörténetre oktatta a fiatal grófit. Bod teológiai nézetei Révész Imre megállapítása szerint¹² a coccejanizmus hatásáról tanúskodnak. Nem közömbös, hogy a coccejanizmus a XVIII. század közepén már régóta általánosan ismert, megsontosodott irányzat volt, tehát Bod nézeteinek bizonyos konzervativizmusára vall, a mű szempontjából azonban fontosabb az a tény, hogy egyfajta racionalista teológia felfogást képviselt, amely a hit és a józan kritika összeegyeztethetőségét hirdette, vagyis Bod felfogása alkalmas volt rá, hogy egy a hit és a ráció kapcsolatával foglalkozó műhöz megadja az első indítékot. Teleki Józsefnek ez időből fennmaradt, nagybátyjához, Ráday Gedeonhoz írt leveleiből megtudjuk néhány ekkori, nyilván tankönyvül használt olvasmányának címét és szerzőjét; 1754. február 16-án, tehát magyarigényi időzése idején írt levelében¹³ pl. Johann Friedrich Stapfer *Institutiones Theologiae Polemicae* című, ötkötetes latin nyelvű munkájának elküldésére kérte Rádayt.¹⁴

Ezt a művet alaposan át tanulmányozta Teleki, különösen az egyik legerjedelmesebb, *De Naturalismo* című tizedik fejezete keltette fel a figyelmét, amely a második kötet 881—1195. lapjait tölti ki. Elolvasta a többi is, köztük a lényegesen rövidebb, hetedik, *De Deismo* című

¹⁰ Halmágyi István naplói és iratai. Közli SZÁDECZKY Lajos. Magyar Történelmi Emlékek. II. osztály. Írók. 38. köt. Bp. 1906. 608.

¹¹ Teleki József levéltörédeké megnevezetlennek. MTAK Kézirattár, E.B.2-r. 34/II.

¹² RÉVÉSZ Imre: Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár. 1916. 23—25. — Bod Péterrel foglalkozik LENGYEL Imre: B. P. és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. (ItK 1973. 588—592) c. cikke, amely személyes nexusai és munkáinak műfaja alapján mutat ki kapcsolatot Bod és a korai felvilágosodás között. — Teleki és Bod kapcsolatáról: TOLNAI Gábor: Bod Péter és Teleki József. It 1944. 17—19.

¹³ Teleki József — Ráday Gedeonnak. Budapest. Ráday-gyűjtemény. Levéltár.

¹⁴ Johann Friedrich Stapfer (1708—1775) svájci teológus, Christian Wolff tanítványa, nagyszámú teológiai mű szerzője, az ortodoxia képviselője.

fejezetet (II. 742–793.), amelynek elején a szerző az ateizmus, deizmus és naturalizmus, főképpen a két utóbbi fogalom közötti különbséget tárgyalja teológiai szempontból. Miután elmondja, hogy a deisták hisznek Isten létében, de tagadják a gondviselést, a naturalisták viszont a kinyilatkoztatás és a misztériumok igaz voltát nem fogadják el, így folytatja: „Illi, qui huic Sectae [ti. a naturalistákénak] nomen dant, nomen *Spirituum fortium, des Esprits forts*, quam maxime amant, dum singularis scientiae typho inflati supra Vulgus se sapere arbitrantur; fit ergo ut illi qui Scepticismum universalem profitentur, odiosum tamen Athei nomen sibi imponi nolunt, honorifico aliquo nomine opinionibus suis sectaeque suae fucum facere quaerant: rectissime dissertissimus De La Bruyère Charact. de ce Siècle Chap. XVI. des Esprits forts ita inchoat. *Les Esprits forts savent-ils qu'on les appelle ainsi par ironie? Quelle plus grande foiblesse que d'être incertain quel est le principe de son être, de sa vie, de ses sens, de ses connoissances et quelle en doit être la fin?*”¹⁵

Teleki művének témája, sőt szellemesen megfogalmazott címe is nyomon követhető tehát Stapfer műve nyomán La Bruyère-ig. Nem lehetetlen, hogy Teleki már ekkor eredetiben is ismerte La Bruyère művét; könyvtára „Morale” szakjában megvolt a könyv brüsszeli, 1697-es kiadása, de hogy mikor szerezte a kötetet, nem állapítható meg.¹⁶ Stapfer a továbbiak során terjedelmes jegyzetanyagában részletesen foglalkozik az angol deisták legismertebb képviselőinek, Anthony Collinsnak, Thomas Chubbnek, John Tolandnak, Matthew Tindalnak különféle nézeteivel. Hogy Teleki ismerte-e műveiket s a velük kapcsolatos angol polemikus irodalmat, nem állapítható meg, de az, hogy könyvtárának teológiai és filozófiai anyagában feltűnően nagy számban találunk angol szerzőktől származó munkákat a XVII. század végéről és a XVIII. század első feléből, arra mutat, hogy a deista, illetve „naturalista” nézeteket inkább az angol tudományos irodalomból ismerhette meg és tanulmányozhatta, mint a francia felvilágosodás íróinak alkotásaiból.

Milyen céllal és kiknek írta Teleki az Essai-t? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához magához a mű szövegéhez kell fordulnunk.

Az Essai nem nagy terjedelmű írás, első kiadása 102, a második 128 tizenkettő lapra terjed. A szerző beosztása szerint bevezetésre és 11 fejezetre tagolódik, belső szerkezetre és mondanivalójának logikája alapján azonban négy részre oszlik, amelyek között az első és a harmadik rövidebb, a második és a negyedik pedig hosszabb. A négy rész az 1., a 2–7., a 8. és a 9–11. fejezetekből áll, s a mű mondanivalójának vizsgálatakor e logikai tagozódást vesszük alapul, nem az eredeti fejezetbeosztást. A kötet felépítése igen világos és áttekinthető: az első és harmadik rövid rész Teleki téziseit, a második és negyedik pedig a hozzájuk tartozó bizonyítást tartalmazza. Arra a kérdésre, mi a mű célja, az első fejezet adja meg a választ. Teleki József megállapítja, hogy a kereszténységnek két nagy ellenfele van, az erőszakos, a tudatlanságra építő babonásság és az óvatosan támadó, a tudásra apelláló hitetlenség. Minthogy a babonásság a tudás terjedésével arányosan veszít erejéből és egyre inkább visszaszorul, a továbbiakban nem foglalkozik vele, csak a hitetlenségről (így nevezi Teleki a Stapfer-műben „naturalizmus”-ként tárgyalt felfogást, tehát a kinyilatkoztatás és misztériumokat tagadók nézeteit) kíván szólni, amely viszont terjedőben van és a vallás legveszedelmesebb ellenfele lett. Teleki kijelenti, hogy nem célja vitatkozni a hitetlenekkel és meggyőzni őket; a hívőknek szánja művét, őket akarja megnyugtatni, hogy a vallás tanításai a ráció fényénél sem nevetésgesek, s hogy nincs igazuk azoknak, akik úgy gondolják, elég, ha gúnyosan nyilatkoznak a vallásról, máris megilleti őket az esprit-fort elnevezés. Az is kiderül a szövegből, hogy a szerző nem elsősorban azokat a szellemi nagyságokat veszi célba, akik a hitetlenek közé tartoznak, hanem a félművelte közemberek gúnyolódása ellen akarja felvértetni a híveket: „Ils sont venus à bout de séduire quelques-uns des plus sages; et ils veulent déjà entraîner les plus ignorans

¹⁵ STAPFER: Institutiones Theologiae Polemiciae Universae, Ordine Scientifico dispositae. Tiguri 1752. II. 742.

¹⁶ MTAK Kézirattár, Bibl. 2–r. 4. 11. sz. 12. f.

par l'autorité de ceux-ci, comme s'ils devoient participer de leurs bonnes qualités en adoptant leurs défauts . . ."¹⁷ (Ez volt Teleki jellegzetes állásfoglalása kora tudósaival és íróival szemben: a maga meggyőződése alapján bírálta őket, de elismerte képességeiket vagy teljesítményük bizonyos részét.)

A mű második része két egymásra épülő szakaszra bontva a vallás és a ráció összeegyeztethetőségével foglalkozik. Az első szakasz (2—4. fejezet) azt bizonyítja, hogy a kereszténység tanítása nem lehetetlen, a második pedig (5—7. fejezet) a megelőzőre támaszkodva azt vizsgálja, hogy amennyiben igaz lehet, igaz-e vagy sem. E fejtegetésekből kiviláglik, hogy Teleki, mint a bevezetésben írta, csakugyan nem polemikus céllal írta művét. Kijelenti ui., hogy a hitetlenek által vallott természetes vallás és a keresztény vallás tanításai nincsenek ellentétben egymással, mindkettő megtalálható a bibliában, az első mintegy benne foglaltatik a másodikban. A lényeges különbség a csodák és misztériumok kérdésében van, amit csak a keresztények fogadnak el. A munka célja e „többlet” racionálisan elfogadható voltának igazolása. Ezt a tételét is Stapfer munkájából merítette Teleki, akinél a naturalistákról szóló fejezet második propozíciója így hangzik: „Religio naturalis et Revelata seinvicem non excludunt, neque posterior prioris perfectioni aliquid demit, neque etiam una alteri contradicit sed cum seinvicem optime consistere possunt.”¹⁸

A harmadik részt képező 8. fejezetben Teleki bebizonyítottnak tekintve az előzmények alapján a kinyilatkoztatás igazságát; kijelenti, hogy nem a keresztény hívők dolga szembeállítani a hitetlenek nézeteivel. Álljanak előük bizonyítékaikkal, mutassák meg, hol és miben hamis a keresztény tanítás — vagyis nemcsak ő maga nem akar polemizálni, de azokat is inti, akiknek könyvét szánta, hogy ne kezdeményezzenek vitát.

A negyedik rész, a 9—11. fejezet három pontba sűrítve mondanivalóját, a keresztény tanítások magasabbrendűségéről, illetve előnyeiről szól a hitetlenekével szemben. Az első pont szerint a lélek halhatatlanságába vetett hit boldoggá tesz, a második kimondja, hogy az igazi kereszténység erényesebbé, becsületesebbé kell hogy tegye az ember magatartását (jellemző módon nem állítja Teleki, hogy így is van), a harmadik pedig azt példázza, hogy a lélek halhatatlanságában hívő bátrabban száll szembe az élet bajaival és rettenthetlenebbül néz szembe a halállal, mint azok, akiknek felfogása szerint a halállal minden végetér.

Az elmondottakból világosan kitűnik Teleki célkitűzése és művének szelleme, s bebizonyosul az is, honnan vette az első inspirációt. Ha viszont közelebbről megvizsgáljuk a könyv szövegét, további szellemi hatások nyomát is felfedezhetjük.

Műve elején Teleki leszögezi, hogy csak egyetlen, minden keresztény felekezet által elfogadott tételt kíván tárgyalni, azt, hogy a biblia isteni kinyilatkoztatás; a vallás részletesebb igazolására sem terjedelmi kötöttségei miatt nem vállalkozik, sem képességeit és felkészültségét nem érzi rá elegendőnek. Abbadie, Ditton és más neves szerzők művei után úgy sem állíthatja senki szerénytelenség nélkül, hogy újat tudna mondani a témáról.¹⁹ A Teleki-említett két név közül Jacques Abbadie művei a XVII. század második felének legnagyobb hatású apologetikai alkotásai voltak, hírnevére jellemző, hogy nemcsak protestáns hitfelei, de a katolikus szerzők is merítettek belőle és hivatkoztak rá. A *Traité de la vérité de la religion chrétienne* című mű közvetlen hatása azonban nem mutatható ki Teleki könyvében, nem is volt meg sem Teleki, sem Bod Péter könyvtárában; lehet, hogy ismerte, de előfordulhat az is, hogy csak mint ismert és tekintélyes szerzőre hivatkozik rá.²⁰

¹⁷ TELEKI József: *Essai sur la foiblesse des esprits-forts*. 2. kiadás. Amsterdam 1761. 8. — A műből vett idézetek a 2. kiadásból valók.

¹⁸ STAPFER i. m. II. 924.

¹⁹ TELEKI: *Essai*. . . 12.

²⁰ Jacques Abbadie (1657—1727) francia származású berlini protestáns lelkész, Írországban, majd Londonban is működött. Számos teológiai, főleg apologetikai mű szerzője. — Teleki könyvtárainak katalógusait 1.: MTAK Kézirattár, Bibl. 2—r. 4. és 6.-ban. — Báró RADVÁNSZKY Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. MKszle 1884. 58—86.

Más a helyzet Humphrey Ditton esetében.²¹ Az ő nevére bizonyosan Stapfer *Institutiones*-ében figyelt fel Teleki, ahol a következőket olvashatta róla: „Prius quod spectat, nempe Historiae hujus Veritatem, illa a celeberrimo illo Mathematico Anglo, Viro de Doctrina Christiana optime merito Humfredo Ditton, ex talibus principiis demonstrata fuit, ut Adversarii hactenus, non invenirent, quod contra illius argumenta proferrent. Vide Die Wahrheit der Christlichen Religion aus der Auferstehung Jesu Christi . . .”²²

Ditton jellemzése és a róla szóló magasztaló sorok nyilvánvalóan felkeltették Teleki érdeklődését, nemcsak azért, mert Stapfer azt állítja, hogy Ditton érvelését még nem tudták megcáfolni; feltételezhetően Ditton matematikus volta is közrejátszhatott benne, hiszen kétszerezen rokon érdeklődésű tudóst remélt benne megismerni Teleki. Ez a magyarázata annak, hogy amikor Svájc felé utaztában az első stáción, Regensburgban két könyvet vásárolt magának, az egyik Ditton műve volt, a Stapfernél említett német kiadásban. Megszerzését nagyon fontosnak érezhette: „Vettem Dittont kötesestül L Ft.”²³ — jegyezte be költségnaplójába. Arra is van bizonyíték, hogy az Essai fogalmazása idején forgatta a könyvet: szennylapján a következő bejegyzés olvasható: „Josephus C. Teleki de Szék Ratiosbonae die 17 Julii 1760”. Minthogy azonban Teleki nem 1760, hanem 1759. július 17-én járt Regensburgban, nyilvánvaló, hogy a bejegyzés nem a vásárlás napján kelt, hanem az Essai írása idején, 1760-ban; tévesen írta be a kötetbe azt az évszámot, ami akkor volt érvényes, amikor utólag meg akarta örökíteni a vásárlás emlékét.²⁴

A könyv hatása a Teleki-kötet tartalmán is kimutatható, bár Ditton 640 lapos műve természetesen sokkal nagyobb igényű feldolgozása tárgyának, mint Teleki brosúrája; felépítésére és mondanivalójára azonban nyilvánvalóan rányomja a bélyegét. Dittonból vette át Teleki azt az ötletet, hogy a keresztény és deista felfogás közti különbséget egyetlen tanításban, a Jézus feltámadásáról szóló tanban demonstrálja. A feltámadást a második részben Dittonéhoz hasonló történeti érvekkel bizonyítja.²⁵ Ditton hatását mutatja továbbá a Teleki-mű negyedik része, amely arról szól, hogy a feltámadás reménye erőt ad az élet megpróbáltatásaiban és bátorítja a haláltól rettegőt. A *Die Wahrheit der christlichen Religion* . . . tematikája persze gazdagabb, tárgyalásmódja szakszerűbb, nemcsak teológiai, de természettudományi, matematikai tekintetben is. Ditton — s hatására Teleki is — bizonyításában gyakran él természettudományi példákkal; mint képzett, hivatásos matematikus azonban mindig érzékeltetni tudja, hogy csak tételeit megvilágító példaként szerepelteti őket, de nem tesz egyenlőségjelet a matematikai és teológiai tételek között; a tanulmányai kezdetén tartó Teleki e tekintetben kevésbé árnyaltan fogalmaz. Teleki javára szóló különbség figyelhető meg viszont a könyv hangvételében, amikor világnézeti ellenfeleiről szól. Ditton kérélnélhetetlen; a hitetlenekre váró túlvilági büntetést emlegeti, kétségbevonja erényességüket és romlottságuknak tulajdonítja nézeteiket. Teleki hangja sokkal mérsékeltebb, különösen az egyébként Ditton nyomán írt utolsó fejezetben, amikor azt mondja, hogy a keresztény meggyőződés hatására magasabb rendű morális magatartásnak kellene létrejönnie. Dittonnal ellentétben ő elismeri, hogy a hitetlenek között is van példa erkölcsi kiválóságra, csak úgy véli, hogy ez nem elveikből következik, hanem azok ellenére jön létre.

²¹ Humphrey Ditton (1675–1715) apja kívánságára lelkész lett, majd Newton hatására a matematikusi pályát választotta. Teológiai, matematikai és fizikai művei vannak.

²² STAPFER i. m. II. 1152.

²³ MTA Kézírtattár, Tört. Napló 4—r. 3. 7. f.

²⁴ A példány jelzete: MTA K Theol. O. c632. Telekinek nem volt szokása a bejegyzés könyveibe; néhány számára különlegesen fontos kötetben található csak a munka megszerzésének körülményeiről szóló bejegyzés.

²⁵ Ezek az érvek az epologetikai irodalomban általánosan használatosak voltak, Teleki azonban valószínűleg Ditton művéből vette át őket.

Stapfer és Ditton könyvei Teleki művének teológiai, apologetikai forrásai voltak. A mai olvasóban azonban a kötet elolvasása után az a meggyőződés alakul ki, hogy bár a brosúra a vallás egy alaptételével foglalkozik, mégsem annyira apologetikus műnek tekintendő, mint inkább egy a filozófiai gondolkodás módszerességét, a deduktív logikai bizonyítást látható élvezettel alkalmazó fiatal szerző filozófiai-metafizikai traktátusának. Különösen a második rész kelt ilyen benyomást. Ebben Teleki — mint mondtuk — először azt állítja, hogy a kereszténységnek az a tanítása, mely szerint a biblia isteni kinyilatkoztatás, nem lehetetlenség. A „naturalisták” felfogásában levő ellentmondásra utalva kijelenti, hogy a világ semmiből való teremtése, amelyet ők is elfogadnak, nem kisebb, mint a kinyilatkoztatásban foglalt csoda. (Csodákat egyébként Teleki csak a szabad akarat következtében a teremtésben támadt rendetlenségek kiegyenlítésére ismer el, a természet világában nem; ott kezdettől fogva a természet törvényei uralkodnak.) Kijelenti, hogy a misztériumokról keveset tudunk, de mint mondja, a fizikából ismeretes, hogy valaminek a nem-ismerése nem jelenti szükségképpen, hogy nem is létezhet. Gondolatmenetének lényege az, hogy mivel a bibliában a természetes vallásnak és morálnak minden, a ráció fényénél is igazként elfogadott tanítása megtalálható, feltételezni lehet, hogy a többi tanítása is igaz. Egyrészt azonosítja Istent a rációval, másrészt a priori feltételezi a teremtető szeretetét teremtményei iránt, s ennek alapján mondja lehetetlennek, hogy oly kijelentéseiben, amelyek meghaladják a rációt, Isten megcsalja teremtményeit. Ez utóbbi gondolatmenet feltűnő módon hasonlít Descartes istenbizonyítékának érveléséhez; lehetséges persze, hogy Teleki fejtegetésébe nem közvetlenül Descartes írásából, hanem a hatását magán viselő racionalista teológia csatornáin át jutott el.

Az a priori igazságokra épülő deduktív módszerrel levont következtetések pedig Leibniz műveinek módszerét idézik, s műveinek hatását több, az Essai-ben található állítás és összefüggés valószínűsíti. Leibniz *Théodicée*-jének *Discours de la Conformité de la Foy avec la Raison*-jában olvashatta pl. Teleki, hogy nincs igazi konfliktus hit és értelem között, de főleges bebizonyítani tudni a misztériumokat, amelyek úgyis csak részben érthetők meg, mint ahogy a fizikai jelenségekre is csak bizonyos mértékig van magyarázat.²⁶ A legnyilvánvalóbb utalás Telekinek az a mondása, amely Leibniz legismertebb, ma is leggyakrabban emlegetett tételét visszahangozza: „malgré des corrections à son ouvrage, ce monde, entant (!) qu'il est l'ouvrage de Dieu, est le plus parfait qu'il soit possible.”²⁷

Ugyancsak Leibniz *Théodicée*-jének ismeretére utal közvetve a 124. lapon olvasható Bayle-idézet is. Ismeretes, hogy Pierre Bayle művei egyebek mellett egy a világban létező rossz problémája körül támadt vita egymást követő megnyilvánulásai voltak. A *Dictionnaire historique et critique* két kiadása, valamint a *Réponse aux questions d'un provincial* című műve — többek között — Bayle-nek az ortodox teológusokkal vívott polémia újabb és újabb megállapításait, nézeteinek részletesebb kifejtését tartalmazza. Leibniz *Théodicée*-je viszont kifejezetten egy már Bayle halála után az ő nézeteivel polemizáló írásnak készült.²⁸

A kortársak és a következő generáció számára, amelyhez Teleki is tartozott, a műveknek ez a polemikus aktualitása is igen fontos lehetett. Joggal feltételezhető, hogy Teleki nemcsak azért szerezte meg a maga számára a *Dictionnaire historique et critique* mindkét kiadását, a hozzá tartozó Supplémenteket, a *Réponse aux questions d'un provincial*-t, sőt Bayle folyóiratát, a *Nouvelles de la République des Lettres*-t is, mert tudott a szerző nagy jelentőségéről a kor szellemi életében, hanem mert egy számára fontos világnézeti tárgyú párbeszéd egymást követő megnyilatkozásaiként összetartozó, egymást kiegészítő munkáknak tekintette őket. Természetesen megvolt a könyvtárában Leibniz *Théodicée*-je is. Az Essai-be illesztett Bayle-idézet

²⁶ LEIBNIZ: *Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu*. . . Amsterdam 1712. 7—8.

²⁷ TELEKI: *Essai*. . . 20.

²⁸ L. LEIBNIZ: *Essai de Théodicée*. . . Préface. — BARBER, W. H.: *Leibniz in France. From Arnauld to Voltaire. A Study in French Relations to Leibnizianism, 1670—1760*. Oxford 1955. 71.

kiválasztása érthetetlen lenne, ha nem azért esett volna rá Teleki választása, mert Leibniz művének tételeire támaszkodva a fogalmazás során természetesen asszociálódott hozzájuk Bayle munkája.²⁹

A Teleki művén kimutatható Leibniz-hatás a neves német filozófus szellemi befolyásáról tanúskodik az ötvenes évek erdélyi szellemi életében. Leibnizet már nem sokkal halála után kezdték elavultnak tartani a priori érvelése miatt, és mint a spekulatív metafizika teológiai képviselőjét; de Wolff népszerűsítő hatása és a német egyetemeken tanító Wolff-tanítványok révén egészen az ötvenes évek végéig elevenen hatott, elsősorban Észak- és Közép-Európában; utóbb, az optimizmus kérdésének előtérbe kerülése, Pope, majd Voltaire műveinek hatása nyomán ismét Európa-szerte emlegették a nevét, ekkor azonban már jobbára kritikus éllel. Az, hogy Teleki gondolkodására nemcsak Leibniz nézetei nyomták rá a bélyegüket, hanem spekulatív gondolkodása és érvelési módja is, részben nevelője, Bod némileg konzervatív voltának, részben pedig a Teleki által ugyancsak ismert és olvasott Wolff hatásának tudható be. A korabeli magyar oktatásügy szelleméhez képest azonban Leibniz és Wolff nézeteinek elfogadása semmiképpen sem tekinthető az elmaradottság jelének, hiszen szellemük Teleki tanulóéveivel csaknem egyidőben kezdett behatolni a szerzetesi gimnáziumok tankönyveibe,³⁰ az erdélyi református kollégiumokban pedig az 1760-as évek második felében rendelték el egységesen a wolffi filozófiát népszerűsítő Baumeister-féle Compendium használatát. Teleki gondolkodását utóbb természetesen nagymértékben formálták külföldi tanulmányútjának tapasztalatai; nézeteire az empirikus gondolkodás egyik-másik képviselőjének, pl. Newtonnak és Locke-nak tanításai is erősen rányomták a bélyegüket s kialakították jellegzetesen eklektikus gondolkodásmódját.

Mindezek után foglalkozni kell azzal a kérdéssel: mi az oka, hogy az *Essai*-t a maga korának és az utókornak nem egy kritikusa Voltaire nézeteivel polemizáló műnek tekintette.

Galántai Fekete János említett verseszövegtől bírálata a „Kándid”-dal hozza összefüggésbe a brosrát. Kétségkívül jó szemmel fedezte fel Teleki művében Leibniz hatását, s feltehetően a korábban idézett, „a lehető legjobb világ” emlegetése idézte fel benne Voltaire *Candide*-ját. Fekete János verse azonban a század végén keletkezett, mint a benne emlegetett élő és már meghalt személyek tanúsítják, 1789 és 1799 között, s a szerző bizonyosan nem bajlódott Voltaire műve hatásának kronológiai lehetőségével. Nincs kizárva ugyanis, hogy Teleki az *Essai* írása idején már ismerte Voltaire regényét, amely 1759 márciusában került könyvpiacra, hiszen 1759 őszén kezdte írni munkáját; nem lehetetlen, hogy Voltaire új műve hamarosan eljutott Erdélybe, mégsem valószínű, hogy 1759 márciusa és júniusa között az úti előkészületeivel elfoglalt Teleki kezébe került. Svájcban pedig többnyire feljegyzí a számára fontos, különösen az aktuális könyvek megszerzését. A *Candide* ismerete vagy nem-ismerete azonban nem változtat azon, hogy a könyv az előbbiekből kimutatott hatásoknak köszönheti létrejöttét.

A későbbi kritikák egyébként sem a galántai Fekete János által feltételezett, *Candide*-dal összefüggésbe hozható passzusra, hanem alighanem Teleki műve utolsó fejezetének egyik szakaszára alapítva kapcsolják be az *Essai*-t Voltaire személyéhez: „Le plus grand Esprit-fort aujourd'hui, qu'on connoitra bien sans que je le nomme, au premier accès de fièvre devient un poltron vis-à-vis d'une vieille femmelette Chrétienne soutenue par les principes de la Religion.” — S a gyengébbek kedvéért lapalji jegyzetben azt is hozzászéli: „On n'a qu'à s'en informer à Genève.”³¹

²⁹ A Bayle-idézetet Teleki érdekes módon a maga állításának alátámasztására hozza, azaz egyetért vele. Tartalma, hogy sokan, akik míg egészségesek és jól megy soruk, büszkén, bátran szemben állnak Istennel, betegség, baj vagy öregségük idején babonássá válnak. Csak a lapalji jegyzet utal rá, hogy Bayle Teleki szemében az ellentábor képviselője.

³⁰ CSAPODI Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Száz 1945/46. 85—137. — Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bev. Juhász István, Bukarest 1974. 15.

³¹ TELEKI: *Essai*. . . 123.

Szembeéltő, hogy a Voltaire-ről szóló sorok nem az író valamely művére, hanem a személyére, magatartására utalnak, a lapalji jegyzet pedig arra vall, hogy Teleki Genfben szerezte az információt. Tudjuk Teleki naplójából, hogy svájci útja legelején, egy-két napos bázeli időzés után Genfbe utazott, ott akarta eldönteni, hogy Genfben vagy Bazelben tanuljon-e inkább. 1759. augusztus 7-én egy Strassburger nevű genfi német lelkész (akihez a szinte véletlenül megismert augsburgi Urlsperger szénior adott neki ajánlólevelet) és egy Pallard nevű ékszerész társaságában elment Voltaire-t meglátogatni. Ismeretes, hogy naplója csak rövid beszámolót tartalmaz a délutánról, s egy másik, részletesebb leírást közlő naplókötetre utal benne, amely nem maradt fenn.³²

A látogatás körülményeinek rövid vázolója után Teleki az őt jellemző megfigyelőkészséggel tömören leírja Voltaire külsejét: „Maga igen száraz ember, és csak nem a halál néz ki belőle, a szemei ugyan elég elevenek”, ami egybevág más, ez idő tájt és később Voltaire-nél járt látogatók megfigyelésével.

Ezután korát és kedélyét festi: „Öreg már, de elég tréfás és vidám”, majd feljegyzi, amit nézeteiről és viselkedéséről hallott: „A vallásról nem sokat állít. Mikor beteg, *akkor a mint mondják* igen félenk és alatson szívü.” (Az én kiemelésem Cs. D.)

E sorokból kétségkívül nem csendül ki rokonszenv, de ellenszenvet és gyűlöletet sem lehet kiolvasni belőlük, inkább kíváncsiság és egy olyan nevezetes személyiség iránti érdeklődés érződik a szavakból, akihez a látogatót nem fűzi különösebb vonzalom. Az, hogy Voltaire félt a haláltól, nem feltétlenül gúnyos vagy rosszindulatú megállapítás az utas részéről; olyan közismert tény volt, amit nemcsak ellenségei, de barátai és volt barátai is sokszor szóvá tettek s amiről kései életrajzírói is mindig megemlékeznek. II. Frigyes már említett, később Teleki által megvásárolt költeményei is tartalmazzak egy Voltaire-hoz szóló verset, amelyben a király e rettegését teszi szóvá.³³ Teleki nyilvánvalóan ekkor hallott róla először, de az is nyilvánvaló, hogy egy futó látogatás és a meglátogatott híresség magatartásáról szerzett rövid információ nem jelenthetett elegendő indítékot az illető nézeteinek megtámadására. A Voltaire-ről szóló értesülés kapóra jöhetett Telekinek Dittonból vett tétele illusztrálására. Az „a mint mondják” szavak feltételezhetően kiséreire vonatkoznak, akiket, mint minden genfi lakost, nagymértékben foglalkoztatott a néhány éve Genfben, majd Genf közelében letelepedett Voltaire, annál inkább, mivel 1759 őszén már nem egy összetűzése támadt a város vezetőivel. Nem lehetetlen az sem, hogy az információ a Teleki által Genfben ugyancsak személyesen megismert Jacob Vernet-től, az egyetem teológiai professzorától származott, akit személy szerint is különösképpen érdekelhetett Voltaire magatartása a halállal szemben, mivel ő maga, aki eredetileg klasszikus filológusnak készült, egy sorsdöntő élmény hatására cserélte fel a klasszikus tanulmányokat a teológiával, amikor ifjú korában egy alkalommal szemtanúja volt, mennyire megkönnyítette egy haldokló utolsó óráit Bénédict Pictet bátorító vigasztalása.³⁴ Teleki Genfben Vernet professzort is meglátogatta, de beszélgetésük témáit nem jegyezte fel, így a következőkben foglaltak csak egy feltételezhető lehetőséget világitanak meg.

Jacob Vernet sokat mondhatott Telekinek Voltaire-ről, akivel évek óta tartó, lévelbeli, majd személyes kapcsolatban állt. Vernet ifjabb éveiben tett itáliai útja során személyesen megismerkedett és annyira összebarátkozott Montesquieu-vel, hogy az író őt bízta meg *De l'esprit des lois* című műve Genfben készített kiadásának gondozásával, s e munka során Vernet több olyan szövegmódosítást végzett, amelyet maga a szerző is elfogadott és a második kiadásban megtartott. Kezdetben Voltaire is hasonló szolgálatra kívánta megnyerni a genfi teológust: művei kiadásának felügyeletére kérte. Bár Vernet erre nem vállalkozott, továbbra

³² MTA Kézirattár, Tört. Napló 4—r. 3. 106. v.—107. f.

³³ „A Voltaire. Qu'il prenne son parti sur les approches de la vieillesse et de la mort.” *Oeuvres du philosophe de Sans-Souci*. Potsdam—Amsterdam 1760. 43—46.

³⁴ E. de BUDÉ: *Vie de Jacob Vernet, théologien genevois*. 1698—1789. Lausanne 1893. 7.

is leveleztek egymással, s amikor Voltaire körülményei úgy alakultak, hogy Berlint elhagyva nem telepedhetett le Franciaországban, Vernet biztatásának nagy része volt abban, hogy Genfét és környékét választotta lakóhelyül, remélve, hogy a liberálisabbnak vélt protestáns szellemű városban háborítatlanul dolgozhat. Reménye nem vált be, hamarosan különféle összeütközései támadtak a város vezetőivel, elsősorban a papsággal s személy szerint Vernet-vel is, legfőképpen az ismert, d'Alembert által írt *Genève* című enciklopédia-cikk miatt.³⁵ Kapcsolatuk megromlott, s Voltaire a nyilvánosság előtt nemegyszer gúnyolta és ócsárolta korábbi barátját. Ennek ellenére nem valószínű, hogy Teleki Vernet-től élesen Voltaire-ellenes, ellenséges hangú információkat kapott volna. Vernet ugyanis — ahogy René Pomeau hangsúlyozza — mindvégig mértéktartó hangon nyilatkozott Voltaire-ről.³⁶

Ha megpróbáljuk a rendelkezésre álló források alapján megállapítani, mit tudhatott Teleki ebben az időben Voltaire-ről, mely munkáit ismerhette s olvashatott-e olyan Voltaire-műveket, amelyek nem általában véve tükrözik az író deista felfogását, hanem kifejezetten a Teleki által tárgyalt, a kinyilatkoztatott vallással kapcsolatos nézeteit tartalmazzák, további bizonyítékokhoz jutunk arról, lehetett-e Teleki művének célja Voltaire nézeteinek bírálata.

Bizonyosra vehető, hogy Teleki már Erdélyben legalábbis hallott Voltaire személyéről, bizonyos műveiről, polémiáiról, így pl. 1753-as összetűzéséről Maupertuis-vel. Teleki bátyjának göttingeni kísérője, Halmágyi István ui. naplójában meglehetősen részletességgel ír a vita nemzetközi politikai és személyes vonatkozásairól, s mivel Halmágyi hazatérése után is szoros kapcsolatban állt a Teleki-családdal, valószínűleg beszélt előtűk a nagy port felvert ügyről.³⁷ E vita eredetileg egy fizikai probléma körül támadt. A leideni Koenig professzor közzétett egy állítólagos Leibniz-levelet, amelynek valósága esetén Maupertius, a berlini akadémia elnöke egyik, a legkisebb hatás elvével kapcsolatos megállapításának prioritása kétséggé vált. A vitába Voltaire is bekapcsolódott, s írásában — többek között — nevétségessé tette Maupertius-nek egy fizikai tételre alapított istenbizonyítékát, s az ügy más vonatkozásait is. A *Diatribé du Docteur Akakia* című satirikus írás nagy feltűnést keltett, s Voltaire magára haragította vele II. Frigyeset, aki korábban azon volt, hogy véglegesen Berlinbe csalogassa. A király azt vette tőle rossz néven, hogy nevétségessé tette akadémijának elnökét — s egyáltalán nyilvánosságra hozta a művet, amelyen különben kéziratban maga is jót mulatott. Hóhérral megégettette a satírárt, ami nagy mértékben hozzájárult Voltaire és II. Frigyes kapcsolatának elmérgesedéséhez, Maupertius pedig nem tartotta megfelelő elégtételnek, örökre elhagyta Berlint s Bázelen, Johann Bernoulli házánál keresett menedéket. Teleki, aki Halmágyi révén már az ügy korai szakaszában értesülhetett az eseményekről, később Bázelen bizonyosan sokat hallott a vitáról. Naplójából tudjuk, hogy Maupertius Teleki odaérkezése napján halt meg Bernoulli házában, s azt is, hogy Bernoulli később két Maupertius-ról szóló emlékbeszédet adott Telekinek elolvasásra. Bernoullitól persze nyilvánvalóan főleg a vita tudományos vonatkozásairól értesülhetett, amelyek élénken foglalkoztatták a kor tudósait. Így Teleki későbbi párizsi barátja, La Condamine a Bernoulliakhoz írt leveleiben többször foglalkozik az ügygel, némileg kritikus hangon szólva Maupertius álláspontjáról. Teleki naplójából azt is tudjuk, hogy Bázeli Hollandia felé utaztában a mannheimi választófejedelemmel e polémiáról beszélgetett.³⁸ A Bernoulli-testvérek és Maupertius kapcsolatához az is hozzátartozik, hogy Maupertius Newton nézeteinek egyik legelső híve volt Európában, megelőzve

³⁵ Az ügy rövid összefoglalását I. F. CSANAK Dóra: Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Száz. 1974. 405.

³⁶ POMEAU, René: La religion de Voltaire. Paris 1956. 289. — Voltaire és Vernet kapcsolatát részletesen tárgyalja E. de Budé idézett munkája és FALLETTI, Charles: Jacob Vernet théologien genevois. 1698—1789 (Genève 1885) című műve is.

³⁷ HALMÁGYI i. m. 593—594.

³⁸ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4—r.3. 178. f.

bázeli barátait. Voltaire és barátja, Mme du Châtelet pedig Maupertius személyes tanításából és leveleiből szerezte természettudományos műveltségének alapjait.³⁹

Voltaire művei közül Teleki kéziratok könyvtárkatalógusai szerint három 1760 előtt megjelent kiadványt birtokolt, azaz ismerhetett az Essai megírása idején.⁴⁰ Ez az adat persze sem azt nem zárja ki, hogy e műveket csak később szerezte meg magának, sem pedig azt, hogy esetleg már korábban más Voltaire-műveket is olvasott.

Megvolt neki a *La pucelle* 1755-ös kalózkidítása (később az 1762-es, a szerző által hitelesített első kiadást is megszerezte), de ez a satirikus epikus költemény antiklerikális színezete ellenére sem hozható összefüggésbe az Essai-vel, mert benne az író elsősorban Jeanne d'Arc történelmi szerepének a francia katolikus egyház általi torz és groteszk interpretálását teszi neveltségessé. Teleki naplójának egyes szakaszai pedig azt tanúsítják, hogy az erősen racionalista gondolkodású, protestáns Telekitől nem volt idegen a szentek kultusza és az ereklyetisztelet feletti ironizálás.

Megvolt a könyvtárban az *Essai sur l'histoire universelle depuis Charlemagne* című mű (Basel, 1754—58, 6 kötetben), amelyben Voltaire, mint minden történelmi tárgyú munkájában, szembeszállt a hagyományos történetírással, amely a kereszténység és előzményei történetére szűkítette le tárgyát. Bár az író ezzel is a felvilágosodás ortodoxia-ellenes eszméinek adott hangot, a könyv az Essai tárgyához csak igen áttételes módon lenne kapcsolható.

Birtokában volt végül Telekinek Voltaire nagy hatású *Elements de philosophie de Newton* című műve (Amsterdam, 1738), amely — amennyiben csakugyan ismerte az Essai megírása idején — feltétlenül számot tarthatott az érdeklődésére, de nem olyan módon, hogy Voltaire-ellenes mű írására sarkallotta volna. E Voltaire-mű ugyanis — amely tematikus csoportosításban ismerteti Newton nézeteit — részletesen szól Newtonnak Leibnizsel ellentétes metafizikai tanításairól, s így felkelthette a Leibniz- és Wolff-műveken nevelkedett Teleki érdeklődését, sőt esetleg a tanultak részbeni felülvizsgálatára is készíthette. Voltaire Newton ismertető művének köztudottan nagy jelentősége volt a kontinensen a newtoni tanítások elismertetésében, de hatásának lényege nem elsősorban a leibnizi és newtoni metafizikai felfogás ellentéteinek megvilágításában mutatkozott meg, hanem a newtoni szemlélet térhódításának meggyorsításában a cartézianus felfogás rovására. Teleki az Essai bevezetésében Newtont mint a legnagyobb csillagok egyikét említi éppen Leibniz és a Bernoulli-testvérek társaságában, de nem tudjuk, olvasott-e tőle valamit, vagy csak hallomásból ismerte jelentőségét. Voltaire munkája hathatott rá, de valószínűbb, hogy bázeli mesterei, az 1730-as évek óta newtonianusnak számító Bernoulli-testvérek, majd párizsi barátja, Clairaut (aki az angol tudós egyik legkorábbi híve volt a kontinensen) hatott ismereteinek ilyen irányú kiterjedésére. Ha feltételezzük is, hogy Teleki az Essai írásakor még teljes egészében Leibniz nézeteit vallotta, akkor sincs okunk úgy vélekedni, hogy a fiatal gróf Voltaire ellen kívánt volna fellépni, hiszen Newton és Leibniz filozófiai ellentéte nem érintette Teleki művének célját, a keresztény vallás racionális igazolhatóságának kérdését.

Minden jel arra mutat, hogy Teleki csak általánosságban hallott arról, hogy Voltaire a vallás és az egyház ellenfele. Az Essai előtt írott Voltaire-művek nem is általában a Teleki által tárgyalt kérdéssről szólnak, bár a vallással és Istennel kapcsolatos kérdések természetesen nagy helyet kapnak bennük. Legkorábbi műveiben Voltaire inkább a jutalmazó és büntető, teremtményeit kárhózzára küldő Isten kegyetlenségével foglalkozik (pl. *Épître à Uranie*), majd a biblia történelmi valószínűtlenségéről, a csodák elfogadhatatlanságáról írt (*Sermon des cinquante*); a negyvenes évek végétől pedig a rossz jelenléte a világban került érdeklődésének középpontjába, s ennek kapcsán vált a Pope tanítványaként számon tartott, az optimizmust kép-

³⁹ DUFRENOY, M. L.: Maupertius et le progrès scientifique. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century. Vol. XXV. Genève 1963. 519—587.

⁴⁰ MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 11. sz. 22. v. — 5. f. — 15. f.

viselő Voltaire a *Désastre de Lisbonne*, a *Socrate*, a *Nouveaux mélanges* és a *Cardide* szerzőjévé. A kifejezetten a kinyilatkoztatás ellen írt főbb műveit később, leginkább a hatvanas és hetvenes években írta. Az említett témák egyike-másika nem áll távol a Teleki által is érintett kérdésektől, de arra, hogy Teleki ismerte volna őket, nincs semmiféle adatunk. Valószínűleg csak Voltaire deista felfogásának hírére hallotta s műve aktualitását kívánta növelni azzal, hogy Dittontól átvett tételét a halállal szemben tanúsított magatartásáról egy neves íróval kapcsolatos személyes élményével illusztrálta.⁴¹

Teleki későbbi, az író számos művének megismerése után kialakított véleménye sem a teljes elutasítás álláspontját képviselte. Ezt még galántai Fckete János is megállapította róla, amikor más alkalommal így írt: „... első [ti. Teleki József] Russót, Voltért tudván egyeztetni . . .”⁴² A Teleki által kedvelt és elismert Voltaire-művek kiválasztásában kétségkívül a gróf világnézete, vallásos meggyőződése játszott a legnagyobb szerepet. Összefoglalóan Péczeli Józsefnek írt első, francia nyelvű levelében ír róla; rossz filozófusnak, ha lehet még rosszabb történésznek mondja, aki azonban mindig dicséretet érdemel mint tragédiáíró.⁴³ Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb nyilvánosságnak szánt műveiben Voltaire legkevésbé radikális mondanivalóit fogalmazta meg, de az ő műveiként tisztelték ezeket is, s nem Teleki volt az egyetlen a korban, aki nagyra tartotta mint színpadi szerzőt.⁴⁴ Érdekes megnyilatkozása Telekinek fiához, Teleki Lászlóhoz írt 1785-ös levele, amelyben szembe állítja Voltaire-t a emberrel az íróval, ahogyan az Essai írása idején a magatartására korlátozta ítéletét; kritizálja az embert, szigorúan bírálja műveinek egy részét, de elismeri mint tragédiáíró és mint a tragédiáírás teoretikusát. Így ír tragédiáírással próbálkozó fiának: „De hogy az akaratnál továbbatska haladgyon Ötsém Uram, ha lehet igen tanátslom, hogy a Tragoedia természetéről, módjáról és stylusának neméről már alkalmasint meghatározott törvényeket az ilyenekben törvényt adhatóknál figyelmissen olvasd meg, és munkádat ahoz alkalmaztassad, vagy legalább ahoz igyekezzed alkalmaztatni. Voltaire rossz Philosophus, ha lehet még rosszabb Historicus; 's még annál is rosszabb keresztyén, vagy-is inkább rosszabb ember, mert a keresztyénségbe éppen Zeró, minden kérdés nélkül nagy Tragikus Poeta volt és a maga tragoediai eleibe helyel helyel jó oktatást tett a tragoediák természete irántt. Azokat meg olvasnod a többek között igen szükségesnek itélem.”⁴⁵

Az Essai révén Teleki egész életére szóló hírnevet szerzett, pedig műve lényegében nem egyéb, mint ifjúkori tanulmányaira támaszkodó dolgozat. Sikerét kétségkívül annak köszönhetette, hogy számot vetve képességeivel és felkészültségével, nem bonyolódott bele szakszerűséget kívánó részletekbe, hanem tömör, logikus, általánosságban mozgó fogalmazásra törekedett. Jogosan keltett elismerést a mű kitűnő stíluskészségre valló, árnyalt, halékony franciásága.

Tartalmilag az Essai a XVIII. század közepi erdélyi művelődés fontos dokumentuma: egyrészt arról tanúskodik, milyen alaposan megismerkedhetett egy tudásra szomjas, érdeklődő arisztokrata ifjú kiemelkedő felkészültségű nevelői segítsége révén az utolsó félszázad filozófiáját foglalkoztató leglényegesebb kérdésekkel, másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy a filozófiai tanulmányok e korban nemcsak a bölcelet tárgyának és történetének elsajátítását tették lehetővé a tanuló számára, hanem a rendszeres filozofikus-logikus gondolkodás módszertani elveinek megismerését és alkalmazását is.

⁴¹ Voltaire műveinek vázlatos áttekintéséhez R. Pomeau idézett művére és BESTERMANN, Th.: Voltaire (London 1969) c. monográfiájára is támaszkodtam.

⁴² MTAK Kézirattár, K 684/II. 81.

⁴³ Teleki József — Péczeli Józsefnek. K. n. Válasz Péczeli 1783. XII. 13-i levelére. MTAK Kézirattár, Ír. Lev. 4—r. 148. Közli: BARANYAI Zoltán: I. Péczeli József francia levelezése. ItK 1915. 223.

⁴⁴ DUVERNET (abbé): La vie de Voltaire. Genève 1786.

⁴⁵ Teleki József — Teleki Lászlónak. Bécs, 1785. aug. 3. Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókja Történeti Levéltára. A Teleki-család kendilónai levéltára.

JÓZSEF TELEKI ET LES LUMIÈRES EUROPÉENNES

Le comte Joseph Teleki, étudiant à l'Université de Bâle en 1759-1760 y fréquenta le cercle littéraire et composa sa brochure intitulée *Essai sur la faiblesse des esprits-forts* pour les séances de cette société. L'ouvrage sortit plus tard en trois éditions (Leyde 1760, Amsterdam 1761, Augsbourg 1762) et obtint un succès considérable. Quelques critiques contemporains ainsi que l'histoire littéraire moderne le considèrent comme un ouvrage polémique contre les idées de Voltaire et d'autres encyclopédistes. La fin de l'étude est d'éclaircir le véritable dessin de l'auteur et les sources de sa brochure, démontrant que sa première idée est antérieure au séjour bâlois de Teleki et qu'elle est due à ses études philosophiques en Transylvanie. Sa source principale est un ouvrage théologique de Fr. Stapfer contenant les thèses des déistes anglais et une citation de La Bruyère sur les esprits-forts; la seconde fut un ouvrage du théologien et mathématicien anglais, H. Ditton. La connaissance de la philosophie de Leibniz et de celle de Pierre Bayle y est aussi reconnaissable.

En ce qui concerne Voltaire, l'étude constate l'in vraisemblance psychologique d'une telle attaque de la part d'un jeune étudiant et examine dans des mémoires contemporains et dans des catalogues de bibliothèques ce que Teleki a pu connaître à l'époque des ouvrages et des polémiques de Voltaire. Ce qu'il écrivait sur Voltaire dans son *Essai* est dû à sa visite chez l'écrivain et à l'information reçue de ses connaissances genevoises et ne sert qu'à donner plus d'actualité à ses propositions exprimées dans son ouvrage. L'*Essai* de Teleki ne peut pas être considéré comme une attaque contre les idées voltairiennes. L'analyse de la brochure démontre qu'elle est plutôt un traité philosophique-métaphysique et n'est point un ouvrage polémique. Dans cette qualité elle prouve le haut niveau de l'enseignement de la philosophie à l'époque, comme l'acquisition de la connaissance des problèmes et de l'histoire de la philosophie récente aussi bien que de celle des méthodes de l'art de penser.

KÜZDELEM A NÉPDRÁMÁÉRT II.

Szemere György

A neve ma már a szakembernek is alig mond valamit; kevesen lehetünk, akiknek még *A madarasi király* története jóízű olvasmányemlék maradt. Pedig hajdan megbecsült és kedvelt író volt; nemcsak évszám szerint volt nemzedéktársa Bródynek, Herczegnek és Gárdonyinak — mind a négyen 1863-ban születtek —, de írói szándékaiban s törekvéseiben is valahogyan köztük helyezkedett el.

Az arisztokráciával összefonódó felső dzsentírőről bensőségesebb, tisztább és kritikusabb képe volt, mint Herczegnek: nem is csoda, a „Szemere de genere Huba” család sarjának, a bécsi Teréziánium volt növendékének minden kastély vagy szalon ajtaja megnyílt, amelyen kopogtatni kedve támadt. S a népet, a parasztságot — ha nem a hevesit és dunántúlit, hát a felvidékit és a tiszahátit — Szemere György, a volt zempléni szolgabíró, a nyitraemőkei családi birtokát elgazdálkodó gazdálkodó éppoly jól ismerte, mint Gárdonyi, ha más szemmel nézte is. S végül az irogatni kezdő birtokos, ha más alapról, de nem sokkal kisebb indulattal látta a társadalom igazságtalanságait, a hivatal packázásait s a nép kisémmizettségét, mint Bródy.

De az alap volt a döntő: a régi Magyarországon nem lehetett büntetlenül Szemerének lenni — vagy ahhoz, hogy a család-adta osztálykorlátokat szemléletében ledöntse, olyan mértékű tehetség kellett volna, amilyennel sajnos, Szemere György nem rendelkezett. Ezt egyébként senki sem látta világosabban, mint ő maga, hiszen eredményét és kudarcát pontosan jelezte egy nyilatkozatában:

„Elismerem, hogy nagyot akartam írásaimmal, de a szemmel tartott magaslatot elérnem nem sikerült. Írtam a magyar parasztról, akit a világ legtökéletesebb emberének tartok, akit imádok, mert ő az én büszke fajom soha el nem pusztítható erőforrása, nemzetem létének, jövőjének biztosítéka. Írtam a magyar úrról, amarról, aki megmaradt a régiek közül, emerről, aki most képződött a társadalmi evolúciók és spontán néprengések evolúciói között — de a parasztot, az urat megírnom nem sikerült. Az egész kép hibás, hiányzik belőle valami, talán a szuggéráló erő, az a lelki többlet, ami a művészt teszi. Csak egy bizonyos: lelkiismeretes igyekeztem lenni. Gyarló, amit írtam, de az enyém. A tapasztalatom, a lellem, az örööm, a szenvedésem, a vívódásom. Ami gyönyörűséget élveztek, bánatot szenvedtek az én hőseim, az mind keresztüljajlott az én szívemen is.”¹

Éppen ezért műveiben — talán szándékolatlanul, talán még szándéka ellenére is² — a század végi német „Heimatkunst” sajátos magyar változatát oldotta és valósította meg. Annak azonban inkább a naturalizmus felé húzó, a progresszió felé magának ajtót nyitó, s nem a leg-

¹ Társaság 1917. 7. sz.

² E kérdésben lényegében teljesen tájékozatlanok vagyunk, mivel érdemi kutatás erről sohasem folyt. ALSZEGHY Zs. (Sz. Gy. Ít 1922. 81–95.) fel sem veti; az egyetlen róla szóló, igen alacsony színvonalú disszertáció (ÓRSI A.: Sz. Gy. Bp. 1934.) felveti, de meg sem próbálja igazolni vagy jellemezni.

reakciósabb szárnyával rokon; ezt az is mutatja, hogy zavaros világmegváltó eszméi ellenére³ aktívan reakcióssá, a kurzus-időkben ellenforradalmi politikussá vagy publicistává sohasem lett, hanem visszavonult az Országgyűlési Napló szerkesztésébe. Műveiben — legalábbis drámáiban — pedig legtöbbször túllép gondolatilag kifejtett önmagán: figurái, helyzetei nyomása alatt progresszívebb elveket hirdet, mint cikkeiben.

Szemeréről, valljuk be, keveset tudunk. Életrajzának is csak főbb mozzanatai ismereteseek — körülbelül azonos fogalmazásban minden kézikönyvben, lexikonban; kiadatlan művei közül néhány eltűnt vagy feltalálhatatlan,⁴ így csak a meglevőkre szorítkozhatunk, s azoknak is inkább csak kritikai, mint valóban irodalomtörténeti tárgyalására: azt illetőleg pl., hogy mi s mennyiben élményi vagy olvasmányi ihletésű, egyáltalán milyen motívumok kapcsolódnak a személyes életúthoz, meg sem próbálhatjuk ma már tisztázni.

Miért hát visszatérni rá, miért kiánni a jól megérdemelt feledésből? Elsősorban egy furcsa találkozás okán — mely alig kevésbé furcsa, mint az állítólagos levelezése Paul Valéryvel.⁵ Szemere volt Lengyel Menyhért mellett a másik magyar szerzője a Thália Társaságnak, s alig volt kortárs magyar drámaíró, akiről a fiatal Lukács György melegebben és több elismeréssel írt volna, mint Szemeréről.⁶ S Szemerének Tháliához kerülését még furcsábbá teszi, hogy — Lengyellel ellentétben — ő már nem kezdő drámaíró: *A siralomházban* volt a harmadik darabja, s az előző kettőt a Nemzeti Színház mutatta be, a másodikat tisztes sikerrel. De ennek a valamelyes megértéséhez az első lépéseket is szemügyre kell venni.

Az *egyéniség* c. színművel debütált a Nemzeti színpadán, 1903-ban.⁷ Franciás dialóg-technika, jókai hős-idealizálás, erősen színpadias intrika-halmaz, de

„Megadatott neki a szó hatalma. Jelenetei vannak, melyekben a fölzaklatott indulatokat az érchez hasonló fényes és kemény szavakba tudta önteni.”⁸

A történet maga — az idealista Darkeő-gyermekek története, akik összeütköznek a világ szennyével, az uralkodó osztály korrupciójával, de végül is félig-meddig győznek — eléggé felemás. Egyfelől igaza volt Ignotusnak, a legvilágosabban látó és ítélő kritikusanak, aki éppen az 'egyéniség' drámáját hiányolja *Az egyéniségből*⁹ — de másfelől kétségtelenül bátor dolog

³ Ezeket röviden és nagy helyesléssel összefoglalja Alszeghy Zs. i. tanulmánya; Sz. tollából van ennek egy bővebb és zavarosabb változata (*Új-Magyarország*. A Cél 1911. 5—8. sz.), melyben fajteória, szociális indulat, angol nevelési elvek különös egyvelegben kavargognak.

⁴ Sz. Gy. 1930-ban halt meg. Utolsó — Uri u. 4. sz. alatti — lakása, amelyben a felszabadulásig leányai éltek, a Vár ostroma alatt megsemmisült s vele minden ottlevő irat is.

⁵ Eredeti, eleven képét rajzolja Sz. Gy-nek BÓKA L. az Arcképvázlatok és tanulmányok (Bp. 1962. 183—184.) lapjain; ő közli azt a meghökkentő tény is, hogy Sz. és Paul Valéry állítólag leveleztek egy időben. Sajnos, ez utóbbinak nem sikerült nyomára bukkanni; Sz. írásai megsemmisültek, a párizsi Valéry-archívumban Sz. neve nem bukkan fel, s a költő leánya sem talált a nála maradt levelek, családi iratok között nyomot, ami Sz. felé vezetett volna. Így lehet, hogy ez mítosz; de a párosítás annyira váratlan, hogy valami valóság-alapjának kellett lennie.

⁶ A modern dráma fejlődésének történetét. Bp. 1911. II. 518—520.

⁷ Kiadatlan, sűgőpéldány az OSzK Színház-tört. O. NSz. E. 241/1.

⁸ Alfa (Alexander B.), Budapesti Hírlap 1903. ápr. 25. A darab kritikája — kisebb-nagyobb fenntartások mellett — pozitív volt: főként a szerzőnek szavaztak a kritikusok bizalmát. Csak a Magyar Hírlap és az Egyetértés kritikusa utasítja el. — Itt köszönöm meg Mikó Krisztinának a sajtóanyag összegyűjtésében adott segítségét.

⁹ „Ez az egyéniség voltaképpen típus: az elszegényedett magyar úr, ki az ő osztálya fölött történt történeti változásokat a maga egyéni tragédiájának tekinti, melyben a becsület, a tisztesség, az önérték s a kifogástalanság kerül alul a modern erkölcsstelenséggel szemben. (...) az 'egyéniség' a 'társadalom'-ba nem beleütközik, hanem mint a tót a meszesgödörbe, egyszerűen beleesik — ez pedig csak megrendítő baleset, de nem megrendítő dráma.” I—s. cikke: *A Hét* 1903. I. 279.

volt ekkor (még valószínűtlen keretben is, mint Szemere teszi) a felső adminisztráció korrupcióját és züllöttségét ilyen nyomatékkal szóvá tenni. Ez egy Szemerétől kétszeres erény — igaz, hogy Szemerének kellett kissé lenni hozzá, hogy merje, s előadják.

S ezen az úton bátran és előbbre lépett következő darabjában, az *Erősek és gyengékben*.¹⁰ Ady, mint mindig, megint a dolgok velejére tapintott, amikor magyar Ohnet-nek nevezte, s a magyar Ohnet-k szaporodását sürgette, hiszen „nem feudális ország vagyunk-e mi ma még? Szinte korán is érkeznek a magyar Ohnet-k.”¹¹ A történetben, amit Szemere előad, sok a romantika, a naivság: az idős, egyenes derekú gróf, aki az öt jellemében követő fiát semmibe veszi és a külsőségekben utánzó fiát isteníti, hogy az attól kapott pofonok sorozata ébressze rá: hol az igazi érték s hol a hulladék — sem nem új, sem nem reális; de annál inkább az a nyelv, a miliő-rajz, a súlyos ítélet, amit Szemere a magát külsőségekben kiélő, kegyetlen „kaszinói morál”-ról — lényegében saját világaról kimond. Ezért is volt úgyszólván osztatlan kritikai sikere.¹² Pedig a színpadról nem is hangzott el mindaz, amit a darab szerzője gondolt és leírt: a ránk maradt sűgőpéldány tanúsága szerint éppen a leglázasabb mondatai — melyekben dosztojevskis részvét, tolsztoji krisztianizmus és valamiféle szocializmus romantikus és anarchista víziója kavargott — az előadásból, egyébként dramaturgiailag teljes joggal, ki-maradtak.¹³

¹⁰ Kiadatlan, sűgőpéldánya: OSzK Színháztört. O. N.Sz.E. 248.

¹¹ AEÖPM VI. 122.

¹² Először megint a már idézett s eredetileg a Budapesti Napló 1905. ápr. 9-i számában megjelent Ady-cikket kell említeni, mint amely a legvilágosabban összefoglalta a darab tendenciáját s gyöngéit. Summázata: „Kik az erősek? Akik maguknak csinálnak törvényt az életre. Kik a gyöngék? Akik elítéltek rabjaiként élnek az életüket. Így kell talán magyaroznunk a darab címét. Mint társadalmi dráma, mágnásaink lehetetlen, abszurd, üres életét akarja talán megmutatni. Ezt néhol szinte meglepően kegyetlenül végzi Sz. Gy. De hát bennünket igazán nem érdekel a Társaság. Nincs mi érdekeljen benne. Legalább így illenék ez a polgári Magyarországhoz, ha volna ilyen. De nincs, tehát megint csak Sz.-nek van igaza.” — Alexander B. (Bp. Hírl.), Márkus L. (A Hét), Tábori R. (Pesti Napló), Keszler J. (Az Újság) egyaránt lelkesednek érte, s szinte ugyanazon okból: a realiztikus miliő-rajzért, a bátran bonyolított meséért, az erőteljes és jól megírt dialógusokért. Most már Maksziányi D. (Magyar Hírlap) és Timár Sz. (Egyetértés) is csatlakozik az örvendezőkhöz.

¹³ Bárdi, a világ aljassága ellen fordult értelmiségi, és barátja, a jó gróf-fiú, István közötti párbeszédéből:

„Bárdi: Bizony, az élet gyűlölködés. Szeretni csak az elesettek, a nyomorultak, az éhezők tudnak: az élet hajótöröttjei. El kell merülni.

István: Hová?

Bárdi: A fenekére, ott a gyöngy!

István: Ott megfúl az ember!

Bárdi: A gyöngy! Az erős felhossa a gyöngyöt!

István: És az iszapot!

Bárdi: Azt le lehet mosni. Alá kell merülni! El kell bukni!

István: De bűn nélkül!

Bárdi: Ember: ember. Mindenki bűnös.” I. 5.

„Bárdi: Emberek között nem lehetsz se szabad, se egyén. Ott senki sem élhet lelki meggyőződése szerint. Ina rogyik az igazmondónak, a független elme szárnyát letörik. (Hévvél) Nincs szabadság, mert törvények vannak, holott csak egy törvénye lehet az embernek: az, amit lelkiismerete ír fel a homloka mögé; a többi csak bilincs: rabszolgacsináló, lelketlő. (...) Esmény és szabadság csak ott él meg, ahol én vagyok: túl az embereken.

István: Tehát sehol... Nihil!

Bárdi: A seholból lesz a mindenütt. Kitartás! A levegő, érzem, teli villamossággal: csak egyet kell eldördülnie — és megnő a mi országunk — és felszívja magába az egész emberiséget. (Feláll, széles gesztussal) Majd ha eljövend a nagy vihar!...

István: (elragadtatva)... világeszmékkel terhes szárnyakon!...

Bárdi: (tompá szenvedéllyel)... és szerte zúgja a többség keservét...

István:... hatalmi jogát az Igazság jegyében...

Ezekkel a darabjaival Szemere kétségtelenül azon a körön belül maradt, amelyet Herczeg Ferenc és Ferenczy Ferenc neve jelöl:¹⁴ morálisabb és a „felső” osztályok szociális felelőssége iránt érzékenyebb Herczeg, jobb technikájú, íróilag magasabb Ferenczy. Ezt a kört és szemléletmódot következő darabjában, *A siralomházban* sikerült először túlugornia.¹⁵

A darabnak nem utolsó erénye, hogy egyfelvonásos. Egy halálraitelt parasztember utolsó éjszakája, akit azért ítélték halálra, mert anyagi tönkrevőjét és felesége csábítóját megölte. Ezen az utolsó éjszakán a pappal találkozik, akinek őt bűnbánatra kellene bírnia, hogy feloldozhassa; s a fegyőrrel beszélget, aki benne a tisztességes és dolgos parasztembert becstüli. Végül is a pap Karácsonyi Jóskaat anélkül oldozza fel, hogy az a gyilkosságot megbánná, bár minden más bűnét bánja: itt ő csak igazságot tett — s a pap belátja igazát. Ezt a történetet Szemere rendkívüli tömörséggel, de minden sietősség nélkül adja elő; parasztjai beszélgetésében pedig a korból messze kirívóan mentes minden népi sallangtól — szinte már Möricz nyelvét és népszemléletét előtelegzi. Kétségtelenül a naturalizmus szemléletének és technikájának ihletésében született ez a kis feszes remeklés — ami éppen azáltal tudott azzá válni, hogy nem epizálta el a történetét több felvonásra, hanem egyetlen drámai szituációt bontott ki. Mégis igaza van Lukácsnak, aki — minden elismerése mellett — megállapítja, hogy igazi parasztdrámává ez sem lett, megmaradt a dialogizált novella szintjén.¹⁶ Mindenekelőtt azért, mert bár van határozott mozgás a dialógusok során az egyes alakok között, sorsdöntő, lényegi gesztusra egyiknek sincs mozgástere: sorsfordulatra egyik alaknál sem kerülhet sor. Karácsonyi Jóska sorsa már eldőlt, mielőtt felmenne a függőny, a pap s a börtönőr „megtérése” pedig — mindekenelőtt a szerző meggyőződése, de a valóságos élethelyzet miatt is — az érzékenyülési fokán alig-alig léphet túl.¹⁷

A darab színháztörténete rejtélyes: miért vitte Szemere a Tháliához, mikor már otthonos volt a Nemzetinél? S ha a Tháliához vitte és ott a kis színház egyik legzajosabb sikerét aratta, miért vitte — vagy kérte — át két hónap múlva a Nemzeti Színház, hogy ott is bemutassák? Feszültség volt a színház vezetése és a szerző között, majd ez elsimult s ennek eredményét látjuk? Vagy beletartozott a Thália Társaság elleni hivatalos és félhivatalos akciók sorába ez a „szerzőcsábítás”? Sajnos, minderről sem a Thália Társaság, sem a Nemzeti Színház történetének megírói nem beszélnek; még csak fel sem teszik maguknak a kérdést.

A Thália február végi bemutatójának nagyon szerény volt a kritikai visszhangja: az újságírók általában beérték egy kis „entrefilet”-vel, néhány jóindulatú vagy éppen lelkes jelzőt pottyantva el a szerző s műve iránt. E kritikai tudósítások közül kiemelkedik Fülep Lajos Magyar Szemle-beli írása, mely első látásra határozottan szögezi le, hogy e darab „valóságos

Bárdi: Akkor jövendett el a mi időnk!... (*Fanatikusán*) Akkor?!... Kirohanok a nagy, szabad ég alá és ott: a nyílt utca során a magasba röpítem kalapomat: „aklot a baromnak, palotás!” És mire süvegem a földre esett, megszületett a nagy revolúció!...

István: (*fanatikusán*)... és ítélik Isten nevében!

Bárdi: (*reszkelő szenvedéllyel, szinte elfúlva*) Csakhogy még nem jött el a nagy idő. A levegő ma még csak terhes, de buta: a te kiabálásod nem zaklatja fel... nem zaklatja fel, csak millió tudó: „Fegyvert a proletárnak!”

István: Becsületet!” II. 1.

¹⁴ Sz. Gy. helyét e két író között jelölte ki, ebben is Lukács Gy.-öt követve, PERÉNYI J.: Sz. Gy. színművei. It 1933. 69—84. Különös erénye e dolgozatnak, hogy értékelése alapja bevalottan Lukács Gy. i. tanulmánya, többször hivatkozik is rá.

¹⁵ Sz. Gy. egyetlen kinyomtatott színműve, a Modern Könyvtár 122. sz. füzeté, mely 1912-ben jelent meg.

¹⁶ I. h.

¹⁷ Ezt a darab minden eddigi kritikusa és értelmezője közül egyedül a Népszaváé (GROSZ H.: A Thália-társaság. 1906. febr. 20.) értette félre, s azért nevezte „igénytelen, semmitmondó dolog”-nak a darabot, mert azt hitte, hogy a pap térítette meg a parasztot. Sajnálatos, hogy A Thália története (Bp. 1954) szerzői, Katona F. és Dénes T. e kritika érveit felfokozva verik el igazságtalanul a port a darabon (65. l.).

remeke a pszichológiának és megfigyelésnek”, s szerzőjét Gárdonyi fölé helyezi, mert „mélyebb, komolyabb és komorabb Gárdonyinál, s perspektívái szélesebbek”.¹⁸ Igazi kritikai visszhangot a darab a Nemzeti Színházba való átterülésével kapott. Ez általában pozitív,¹⁹ a fenntartások főként műfajilag érik, többen csak dialogizált novellát látnak benne;²⁰ de azok is dicsérik lélekismeretét és erőteljesen népi nyelvét. Ady szintén örömmel üdvözlí a darabot — bár Szemeréről továbbra is az a véleménye, hogy „nem művész. Jóízű író, ki néha emberiesen igaz tud lenni. E kis darabjában az.”²¹

Ady-nak lényegében igaza volt — mert igaza lett: Szemere sohasem tudta többet művészi-leg és emberi mélységben túlnőni azt, amit *A siralomházban* megvalósított. De a színmű születésének pillanatában inkább Fülep Lajosé az igazság: bátrabban s mélyebbre nyúl a paraszti életbe e kis „dramolet”-ben, mint bárki színpadi kortársai közül, Gárdonyit is beleértve. Ebből a darabból lehetett volna út tovább és előre, a népdráma megvalósítása felé, ha Szemere túl tud lépni születése, neveltetése, környezete osztálykorlátain, valóban és mélyen azonosulni képes a Karácsonyi Jósákkal, s ha lett volna színház, irodalmi mozgalom, ami őt erre bátorítja s ennek ad otthont. De — a folytatás bizonyította be — ő igazán e darabban a pappal azonosult, aki az élet minden szennyét és igazságtalanságát látja, de csak keresztényi részvétre, nem tette képes.

A kérdést Szemere következő drámája egyelőre függőben hagyja. A *Bolond Istók* alkalmi darab, vagy legalábbis úgy látszik, hogy alkalomra készült: a Népszínház-Vigopera megnyitására. Lehet, hogy az alkalom kettős: az új színház kapunyitása, s a mérkőzés a nagy és diadalmas riválissal, Herczeg Ferencsel. A kor s részben a milió is azonos az egy évvel korábban bemutatott *Déryné ifjasszonnyal*; de amint Lukács György más vonatkozásban talá-lóan megjegyezte, mivel Szemerének költői és nemcsak mesteremberi céljai vannak a színpadon, ezért igazán nagy, általános közönségsikert képtelen elérni.²²

A darab négyfelvonásos játék a reformkorból, a magyar vándorszínészet hőskorából,²³ erénye — s ezt kritikusai is kiemelték —, hogy nem Petőfi vagy Arany Bolond Istókját tette színpadra, hanem eredetit teremtett; ennek azonban sajnos ahhoz a problematikához, amelyet Petőfi, illetve főként Arany költeménye miatt menthetetlenül a névhez kapcsolunk, semmi köze nincsen. Egy szokatlanul tehetséges és önérzetes debreceni diák története ez, akit egy tréfáért kicsapnak, eláll vándorszínésznek, e minőségében megaláznak, bántottan visszatér Debrecenbe s feleségül veszi igazi szerelmét, a csizmadia-céhmesterleányát. A történet meglehetősen sablonos, de már gyakorlottan jó figurákat ír meg Szemere s rendkívül életteli, jó atmoszférájú világot teremt körülöttük. Baj igazán csak ott jelentkezik, ahol a szerző megpróbál mélyenszántó lenni: retorikus elmélkedései a művészetéről, a magyar nyelvről s a szerelemről nem többek, mint elég konfúzusan előadott közhelyek.

Mintha az író most, e lényegesen sablonosabb darabja alkalmából aratná le azt a kritikai lismerést, amelyet igazán az előző darabja érdemelt volna meg. Ellenszenvező hang alig

¹⁸ Az Alkotmány cikkírója szerint e darab bemutatásával igazolta létét a Thália (1906. febr. 20.): aki legtartózkodóbb — mint *h. a.*, Az Újság kritikusa — az is dicséri, legalább a nyelvét. — FÜLEP L. cikke: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. Bp. 1974. II. 101–102.

¹⁹ Megint kivétel ez alól Grosz H. (Népszava 1906. ápr. 1.), aki „minden finomság, minden igazság nélkül való”-nak ítéli.

²⁰ Igy Tábori R. (Pesti Napló), Elek A. (Az Újság). Szinte valamennyi kritikusa felveti a párhuzamot Gorkijjal és az *Éjjeli menedékhellyel*, Táborit kivéve Sz. hátrányára. Fülep L. erről az előadásról is ír (I. m. II. 106–107.), de csak a színészi munkát veti egybe a Tháliáéval.

²¹ AEÖPM VII. 182.

²² I. m. II. 515. Egyébként itt a színpadon is találkoztak: a *Bolond Istók* előtt Herczeg *Avató-játékát* játszották, mely a Népszínházba beköltöző modern szellemet szólaltatja meg — nem túl szellemesen.

²³ Kiadatlan kézírata Conráthné Szemere Klára, az író leányának birtokában.

akad,²⁴ az elismerő írások így vagy úgy mind a modern írók közé számítják Szemerét.²⁵ De talán az általános elismerésben a megkönyebbülés is szerepet játszik: ez a rokonszenves író visszatalált a megszokott színházi vizekre, sem erkölcsi, sem művészi problémákkal nem zavar senkit.

Bezzeg a következő darabja! A címe: *Ő!* — s csak annyit tudunk róla, amennyit a róla szóló kritikákból összeállíthatunk.²⁶ A darab, a színlap tanúsága szerint, „Vágó Géza meséje nyomán” készült; Kunfi Zsigmond tanúsága szerint viszont az abban az időben elterjedt vallásellenes propagandairatok némelyike lehetett az ihletője.²⁷ A darab négy felvonásában a bibliai Jézus száll le a századeleji Magyarországra s hirdeti tanait, hajtja végre régi csodáit: harcot hirdet az egyház dogmái és világi hatalma ellen, utcai lányt emel fel magához, csendőrgolyótól talált munkást támaszt fel, letartóztatják, s egy jezsuita generális hamis tanúsága alapján egy vidéki esküdtzsek halálra — ha nem is keresztre, de bitóra — ítéli.²⁸ Nem lehet mári megállapítani, milyen volt a darab; művészileg nagyon sikerült nem lehetett, mert még aki a mondanivalójával leginkább rokonszenvezik, az is elmarasztalja.²⁹ Az ellenséges hangban legmesszebb persze a klérus lapja, az Alkotmány kritikusa megy, aki feljeleníti a darabot, mert „a papság elleni izgatás tényálladékát” fedezi fel benne; a legelegánsabban és legokosabban összes kritikusa közül Kosztolányi Dezső mutat rá a darab alaphibájára: hogy szimbólum helyett allegóriát ad, ábrázolás helyett illusztrál.³⁰ A többi kritika ismereté-

²⁴ Sebestyén K. az Egyetértésben (1907. okt. 2.) unalmasnak tartja a darabot, A Hét (II. 671.) elsősorban Hevesi S. rendezését szidja; a legkedvesebb Kacziány G. (Alkotmány) kritikája, aki lefegyverző őszinteséggel közli, hogy a színházról addig nem hajlandó jót írni, míg Blaha Lujzát vissza nem szerződtetik.

²⁵ Van, aki csak a genre-festőt dicséri benne (Fáy N., Független Magyarország), van, aki lélekelemző módszerét dicséri s ugyanakkor naturalizmusát elmarasztalja (Hervay F., Magyarország). A Budapesti Napló névtelenje nem tartja jó dráma-technikának, „de a művészete igazi, szívós közeledés Nyugat felé, valódi kultúr-erőfeszítése egy érdekes magyar koponyának”. Bródy S. szerint (A Nap) pedig „ez az író, az újak között, a legjobb talentum a speciális magyar drámára. Rendkívüli érzéke van a nemzeti dolgok iránt, de azért a mesterségben modern módra ravasz, kitűnően válogat, van miben. Minden reménység jogosult, amit Sz. Gy.-höz kötöttünk, és íme, ezek a remények kezdenek valóra válni.”

²⁶ Kiadatlan, kéziratát eddig feltalálni nem sikerült. Perényi J. és Őrsi A. i. műveik tanúsága szerint még olvashatták. A Magyar Színház mutatta be, 1910. febr. 12-én.

²⁷ 1910. febr. 13-án a Népszavában megjelent kritikájában írja, hogy „a darab alapgondolata és kivitelének módja élénken emlékezteti” Y. Guyot és S. Lacroix: *Études sur les doctrines sociales du Christianisme* (Paris 1873) és Yartin (Nyitrai) J.: *Az ötödik evangélium* (Bp. 1905) c. műveire.

²⁸ A tartalom legteljesebb leírása Miklós J. Egyetértés-beli kritikájában, uakkor.

²⁹ „Az az *Ő*, aki köré Sz. Gy. négy élőképet, sok nemes szándékot és nem kevesebb unalmat csoportosított (. . .) Mint ember és gondolkodó, igen szimpatikus színben mutatkozott e darabjában Sz. Gy. A bátor szókimondása, misztikus hangoktól átszőtt szociális lelkiismerete mindenesetre igen értékes és tiszteletre méltó valami. Ámde írói készsége és művészete nem tartott lépést ezzel a fejlődéssel úgy, hogy csak furcsa és jószándékú, de nem értékes és művészi dolgot produkált.” KUNFI Zs. i. h.

³⁰ „Sz. Gy. színpadra vitte *Őt* és a szimbólum helyett allegóriát adott. Allegorikus biblia és biblikus allegória. Négy felvonás, beleszámítva a bibliai idézeteket és a sok miatyánkot is. Mindössze pedig csak annyit akar mondani, hogy az Urat ma is megfeszítenék és — ó banalitás — az igazság ma is elvérezne. De nem mondja, hanem 'illusztrálja' és 'bizonyítja'. Fájdalmas ezt látni és hallani négy felvonáson át, különösen, ha elgondoljuk, hogy Sz. Gy. írta a tökéletességében fölényes *Siralomházat*, amelyben kemény magyar őserő lüktet és ugyancsak ő volt az, aki a *Bolond Istótkban* a régi regés időköt sok bájjal és poézissel idézte fel.” Punin (Kosztolányi D.) cikke A Hétben (1910. I. 108—109.). — Fényes N. (Független Magyarország) szintén a végig nem vitt szimbolizmusa miatt marasztalja el: Sebestyén K. (Budapesti Hírlap) moralitásnak látja, melyből hiányzik a koncepció; a Magyar Nemzet kritikusa „nevetséges, naiv, képtelen rémdrámát” látott; Erényi N. (Pesti Napló) szerint a darab „nemcsak művészietlen, de brutális”. Aki a polgári sajtón belül a legpozitívabb (Kanizsai F., Magyar Hírlap), az is azt mondja: „jobb szindarabot már sokat láttunk, de érdekesebbet valóban keveset”.

ben feltehető, hogy ez az ítélet reális, s hogy ez volt az alapoka, ami miatt a darab nem tudott sokáig a színpadon maradni. De akkor is igaz lehetett rá, amit egyik kritikusa írt, összefoglalásul: „A színpadon iparosokat is üldöz a szerencse és Szemere Györgyök is megcsúszhatnak. De azért ezek mégis írók és azok mégis iparosok.”³¹ Mindenesetre, hogy a darab nem lehetett érték nélkül, azt az is bizonyítja, hogy a proletárdiktatúra alatt filmet akartak készíteni belőle.³²

Az *Ő!* bukása után tizenkét esztendőre hátat fordít a színpadnak Szemere. Okait illetően csak találgatásokra vagyunk utalva; nyilván egyik legfontosabb oka az volt, hogy legambíciózusabb színműve teljes értetlenséggel, sőt, nem kevés ellenséggel találkozott.³³ Pedig az *Erősek és gyengék* óta a fejlődése eléggé töretlen volt: különböző változatokban ugyanazt az alaptémát — a keresztényi elvek társadalmi érvényesülésének lehetetlenségét s az előlötti felháborodást — variálta, mint ahogy legjobban sikerült alkotásában, Karácsonyi Jóska sorsában is erős Krisztus-reminiszcenciák felcsendülését hallani.

A proletárdiktatúra alatt szinte egyáltalán nem szerepelt; néhány elbeszélése jelent meg, s egy már megjelent regénye újraközléséért vett fel honoráriumot; ezért az ellenforradalom hatalomrajutása után a Kisfaludy Társaság vérszomjas igazolóbizottsága (mely többek között Alexander Bernátot is, Móricz Zsigmondot is kizárta) őt simán igazolta.³⁴ Sőt, az ellenforradalom mindjárt bevonta a saját körébe: a Pekár Gyula államtitkári ötletére felállított Országos Színművészeti Tanácsnak 1920 februárjában ügyvezető alelnöke lett.³⁵ Hangzatos címe ellenére a Tanács nem más, mint a Nemzeti Színház igazgatója (akkor Ambrus Zoltán) fölé rendelt cenzúra-bizottság; az új kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno, 1922-ben nyomban félreteszi.³⁶

Ha vállal is funkciót a „keresztény kurzus” alatt, Szemere nem úgy ellenforradalmár, mint Császár Elemér, Szász Károly vagy Kéky Lajos (a Tanács többi tagjai): ezt legjobban utolsó színpadi műve, az 1922-ben a Nemzetiben bemutatott *Viszontlátás* bizonyítja.³⁷

A kétfelvonásos dráma nem jó szindarab; mégis jelentős alkotás. Ha az évad legnagyobb bukása volt,³⁸ abban, azt hiszem, erényei nagyobb szerepet játszottak, mint gyöngéi. Daru István, a hajdani nyalka legény, akit holtnak hittek, több év után csonkán-bénán visszatér a falujába. Itt azonban nem öröm, hanem zavar várja: menyasszonyát anyja máshoz adta, akit fiának fogadott, mert ember kell a földnek. István le akar számolni velük, de rájön, hogy ez az élet igazsága, s elmegy — nyilván vándorkoldúsnak — Eszterrel, az öreg sírásó mindig is őt szerető unokájával.

A cselekmény nehezen indul és túl gyorsan ér véget; a végső szituáció túl romantikus-szenimentális. De komoly atmoszféra-erényei vannak: az első felvonás — elég hosszadalmas — indítása balladai, s valódi költői erővel szuggerálja azt a reménytelenséget, kilátástalanságot, energiája-vesztettséget, amelyben a magyar falu a húszas évek elején volt. Ebből megint népdráma bontakozhatnék ki, a háborúban kivérezett, az ellenforradalom által politikailag-társá-

³¹ FÉNYES N., i. kritikájában.

³² József F. (szerk.) „Mindenkinek újakra készül . . .” IV. Bp. 1967. 155.

³³ Erre enged következtetni a Cél-beli, i. 1911-es tanulmánya, mely szerint „a színház elidegenítette magától a vérbeli magyar írók. Önérzetes művészember nem teszi ki magát (. . .) annak, hogy színműve felett inferioris, részben befolyásolható bírálók törjenek pálcát.” — Idézi PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR J.: A Nemzeti Színház százéves története. I. Bp. 1940. 416. is.

³⁴ A fentiekre vö. JÓZSEF F. i. m. IV. k.

³⁵ PUKÁNSZKYNÉ i. m. I. 439.

³⁶ Illetve megkérdésük nélkül, sőt javaslatuk ellenére nevezte ki Hevesi S.-t a Nemzeti igazgatójává: emiatt a Tanács kollektíve lemondott. Vö.: PUKÁNSZKYNÉ i. m. II. Bp. 1938. 275. sz. ügyirat. — Ugyanitt megtalálható a Tanács alapítása (267. sz.) és az igazgatói probléma megoldására tett javaslata (268. sz.).

³⁷ Kiadatlan sűgőpéldány, OSzK Színház-tört. O. NSz. E. 163. sz.

³⁸ PUKÁNSZKYNÉ i. m. I. 448.

dalmilag befalazott magyar parasztság drámája; Daru István története azonban itt sem tud szimbolikussá emelkedni, de még csak az általánosság szintjére sem; megmarad egyedi epizódoknak. Részben azért is, mert a szerző maga próbálja általánosítani a mű s a sors jelentését szereplői szavaiban, a már ismert, eléggé zavaros krisztianus elméletei szerint.³⁹

Szemerének még nyolc éve volt hátra, de többször szindarabban nem próbálkozott. Érthető is: a világ oly mértékig megváltozott körülötte, hogy ő mind kevesebbet érthetett meg belőle. Krúdy Gyula már 1918-ban anakronisztikus jelenségnek látta, bár becsüléssel írt róla;⁴⁰ a majdnem teljes igazságot mégis Schöpflin Aladár mondotta ki, nekrológiájában:

„Minden könyvében vannak kitűnő részletek, a tehetség villanásai, de egészet alkotni nem engedték a lényegében rejlő belső gátlások. Azok közé a nem ritka magyarok közé tartozott, akik nem tudták műveikben elérni a saját képességük egyenértékét.”⁴¹

Azért csak a majdnem-teljes igazság ez, mert — minden osztálykötöttsége, anakronizmusa ellenére, mely már-már egy századvégre tévedt reformkori nemesúr képzetét kelti fel — Szemerében érezni, hogy meglett volna a hajlam s tán a képesség is, hogy előbbre jusson, az érzélgős tolsztojánizmuson túl, a magyar nép lényegi kérdéseinek felvetéséig lépjen előre; ha nem sikerült, abban saját gátjai és kötöttségei mellett az is akadályozta, hogy nem találkozott olyan színházzal vagy mozgalommal, mely ebben őt segíthette volna. A Tháliával való találkozás egy pillanat volt csak; más ember kellett volna ahhoz, hogy ez a pillanat egész következő pályáját meghatározó lehessen.

Tömörkény István

A nevéét is furcsa leírni a drámával kapcsolatosan. Ha Szemerének a neve semmit vagy alig valamit mond a mai olvasónak, Tömörkényé annál többet; de az övé mindnyájunk tudatában be van zárva, le van merevíve egyetlen műfaj, a rajz (s annak kiteljesedettebb formája: a novella) keretébe. Igaz, hogy ennek egészen egyedi hangú mestere volt, akinek számos követtője-utánzója is támadt; s ő maga e műfaj keretein belül nagy utat tett meg, a népies-provinciális karcolattól a már szimbolikus gazdagságú elbeszélésig.⁴²

Sem világa, sem látása nem volt forradalmi — talán különösebben haladó sem; igaza volt Krúdynek, aki nekrológiájában egy múltbeli ország leltározóját látta benne, mert „azt a Magyar-

³⁹ Kritikai visszhangja nem jelentős. A darab lehetőségeire a Népszava (1922. febr. 11.) kritikusa és Kárpáti A. (Pesti Napló) érez rá leginkább. A legjelentősebb írás Keszler J. (Az Újság)-é, aki egyenesen a „kurzus” vádiratát látja benne — joggal.

⁴⁰ „... a stílusa az elmúlt század átszűrődő hangja az új korba, táblabírák és költők klaszszikusága ballag sorai között; a fantáziája a réti sas kóválygása, amely magasból, éles szemmel figyel az alant elterülő mezőségeket.” KRÚDY Gy.: Írói arcképek. Bp. 1957. I. 452.

⁴¹ SCHÖPFLIN A.: Sz. Gy. Ny 1930. II. 423.

⁴² A Tömörkény egész pályáját felmérő művek közül említjük meg Juhász Gy. életrajzát 1928-ból (*Örökség*. Bp. 1958. II. 147–206.), valamint ORTUTAY Gy. 1934-es doktori értekezését (újra közölve Írók, népek, századok — Bp. 1960. — c. tanulmánykötetében), és KIS-PÉTER A. monográfiáját (T. I. Bp. 1964). E két utóbbi, különösen Kispéter munkája, részletesebben foglalkozik T. irodalmi környezetével, a szegedi irodalmi körrel és törekvésekkel; mindketten felvetik és elvetik azt a gondolatot, hogy T.-nek, illetve a szegedieknek vagy a századforduló—századelő táján több helyütt is felbukkanó irodalmi decentralizációs gondolatnak köze lenne a német—osztrák „Heimatkunst”-mozgalomhoz és irodalmi irányzathoz. Nem itt a helye e kérdés részletesebb tárgyalásának, s talán még nem is rendelkezünk kellő előmunkálatokkal, hogy e kérdésben lényegi perújrafelvételt kezdhesünk, de legalábbis ama gyanúmat tartozom itt kimondani, hogy az e korbéli tájirodalom fellendülése s maga T.-nek írói pályája minden valószínűség szerint több és szorosabb kapcsolatban volt ezzel az irányzattal, mint amennyire ezt ma tudjuk vagy beismerjük. Ez tenné egyébként érthetővé azt a különös, eléggé ellentmondásos viszonyt is, amelyben a Nyugat volt T.-nyel, s különösen Ady.

országot írta meg, amely még itt van, de már elszállóban van, mint a felhő a szél szárnyán”.⁴³ De ezt a világot rendkívüli hitellel, mélységgel s emberszeretettel ábrázolta; s az egyszerű ember, a tanyasi, a kétkezi ember iránti szeretete, mély együttérzése tette lehetővé, hogy a Mikszáth nyomában kialakuló, kissé felülről-kívülről nézése, zamatosság-érdekesség keresése lépésről lépésre elmélyüljön s a teljes átélésig, azonosulásig: a lélektani realizmus megvalósulásáig gazdagodjék.

A humor s a drámaiság, a csattanóra való kihegyezés képessége és hajlama már korán kialakul elbeszélő művészetében; ennek ellenére — s számos korábbi rábeszélés dacára⁴⁴ — csak élete utolsó korszakában tesz lépést a színpad felé. Vajon ebben valóban csak az a fogadás mozgatta volna, amelyet színművével kapcsolatosan mindenki megemlíti — egy boros éjszaka csakazértis-ötlete lenne az egész? Alig hihető; sokkal valószínűbb, hogy A *dada*, a *Bor*, a *Sári bíró* s tán nem utolsósorban a saját művészetével oly rokon A *siralomházban* sikere után érezte meg, hogy elérkezett vagy elérkezőben van az ő színpadi ideje is: a nem népszínműves, de a nép igazi életét megjelenítő népi drámáé. Ez rejtett a fogadás és teljesítése mögött: egy régen latolgatott lehetőség tréfásan felvetett, de nagyon komolyan vett megvalósítása.

A *Barlanglakók* c. egyfelvonásost 1913 januárjában mutatta be a Nemzeti Színház.⁴⁵ Előzménye — az író alkati adottságain kívül — alig volt: egy dialogizált elbeszélés 1909-ből, *Az utas*, amely azonban világossá teszi, hogy ezt az író színpadra nem gondolva alkotta (a befejezés ezt technikailag is igazolja), hanem csak azzal próbálkozott: elegendő-e számára a párbeszéd forma, hogy hatásosan elmondjon mindent, amit novellisztikusan megvalósítani már oly jól tud? Igaz, hogy a párbeszéd forma sem egészen véletlen: valójában egy tragédia lehetőségére húzódik meg a történetben, de az író itt még elanekdotázza — látszólag jobban figyel a nyelvi és jellembeli pittoreszk elemekre, mint a feszültség mélységeire.

A *Barlanglakók* minőségileg más: az már igazi, színpadra képzelt s színpadra kívánt drámai mozzanat. Ezt világossá teszi előképeivel való összevetése is: Juhász Gyula is megírta, Ortutay Gyula pedig pontosította,⁴⁶ hogy az *Alkonyat* c. elbeszélés témájából s A *házasság első éve* környezetrajzából teremtette meg a darabot. Az utóbbival ugyan közös a környezete — az erdőirtók földbevált putrija —, de egyéb köze nincs hozzá; s ez talán volt annyira élménytapasztalata Tömörkénynek, hogy nem kellett saját, évtizeddel korábbi elbeszélésére visszaemlékeznie, ha újra meg akarta jeleníteni. (Egyébként a darabban leírt s az elbeszélésben szóba kerülő tárgyi mozzanatok sem találkoznak a színhelyet kivéve sehol.)

Marad az *Alkonyat*,⁴⁷ s annak konfliktusa — de egy lényeges ponton átalakítva. Míg az elbeszélésben egy szigorú telkes gazda tiltja szinte halála órájáig a fiát egy nincstelen lánytól, „mert a vagyont őrizni kell”, addig ugyanez az apa—fiú konfliktus a darabban föld alatti putriban lakó, földetlen zselléreknel játszódik le, akiknek egy szoba-konyhás erdőéri lakás már a mennyország; s ennek az apróságnak a következtében a két írás között ég—föld különbség keletkezik. Az elbeszélés konfliktusa ugyanis gazdasági-társadalmi alapú, azt, hogy Vér Emer

⁴³ KRÚDY Gy. i. m. II. 463.

⁴⁴ JUHÁSZ Gy. (i. m. i. h. 191.) a színpaddal szembeni idegenkedéséről ír; ORTUTAY (i. m. i. h. 88.) leveleket idéz, melyek szerint Malonyai D., illetve Somló S. biztatták népszínműírásra. Valószínű, hogy ellenállása elsősorban nem a színpaddal, hanem a hazugnak érzett műfajjal szemben volt; a Juhász Gy. által idézett megjegyzés is erre vonatkozik.

⁴⁵ Megírását az irodalomtörténészek általában 1912 végére teszik, ennek alapján; kivéve első kiadóját, Sík S.-t, s nyomában Czibor J.-t, T. művei összegyűjtött kiadásának sajtó alá rendezőjét, aki Sík S. alapján, mivel ő még a kéziratból dolgozhatott, 1911-re teszi.

⁴⁶ ORTUTAY Gy. i. m. i. h. — JUHÁSZ Gy. (i. m. i. h.) még csak egy elbeszélést említ, pontosabb megjelölés nélkül. Valójában inkább neki van igaza: ami drámai mag van a darabban, az csak az *Alkonyathoz* kapcsolódik.

⁴⁷ Megjelent T. I.: *Homokos világ* (Bp. é. n. 1910) c. kötetében. A Szépirodalmi Kiadó 8 kötetes gyűjteményes T.-kiadásában az elbeszélést nem találtam. — Itt említtem meg, hogy az elbeszélés és a dráma konfliktusának motivációs különbségére KISPÉTER A. is utal (i. m. 253.), de csak a ténnyel regisztrálja.

megegett és fattya van, Vadlövő Pál szinte csak mellékesen említi (bár mikor megtudja, hogy a fattyú az ő vére, ez hozzájárul a meglágyításához — amelyet azonban igazán a vagyoni őrzése, tovább öröklítése indokol). A drámában Tandariéknál gazdasági motiváció nincs, csak erkölcsi-vallási; az apa nem a szegény, csak az esett lány ellen tiltakozik, s ezt szünteti meg a vérségi kapcsolatot kiderülése. Nem tudhatjuk, mi volt ennek a motiváció-cserének az oka; féltő, hogy egyszerűen a színrekerülés vágya, mert Tömörkény úgy vélte (vagy volt oka úgy tudni?), hogy az eredeti motivációjú konfliktussal nehézségei lennének a színházaknál; a nép, a szegénység életének ilyen jó ismerőjéről mégsem tételezhetni fel, hogy ezt tartotta volna a reálisabb, az általánosabban érvényes és létezőbb indoknak. Ugyanakkor ennek a motiváció-változásnak megvan az a következménye, hogy az elbeszélés durván faragott, kemény emberei a színműben hirtelen átfordulnak; a döntő szó kimondása után valamennyien érzelmes lágy-ságban oldódnak fel.

De ettől a — nem jelentéktelen — következetlenségtől eltekintve a *Barlanglakók*⁴⁸ miniatűr színpadi remeklése. Azzá teszi mindenekelőtt a nyelve: rendkívül létszagú, minden erőltetés vagy kényszeredettséggel nélküli dialógusai; azzá a nem különösebben összetett, de egyszerre lélektani hitellel és színpadképesen megfogalmazott alakjai; azzá a tény, hogy minden alakjának kellő lelki mozgásteret biztosít a történelem belülről, egyik sem marad abban az állapotában a történet végére, mint amiben megismertük, még az epizódalakok (az erdőmester és Biczók, a gulyásbojtár) sem; hogy a konfliktus kiéleződését az apa és fiú között jól előkészíti, rohamosan, de nem elszívva folytatja le és segíti (az előbb említett kissé szentimentális, de színszerűen igen hatásos módon) kibontakozáshoz-kiegyenlítéshez. Első színpadi írásnak kitűnően sikerült, s a közönség és sajtó is ekként fogadta.⁴⁹ Kasszasikerben természetesen nem mérkőzhetett a vele egy időben újdonság *A faunna*, *A farkassal* vagy a *Róza nénivel* — de erkölcsi sikere nem volt jelentéktelen.

A bemutató előadást rendező Csathó Kálmán igen hangulatos, egyben az író kissé „szakemberi” fölényrel lekezelő emlékeztést írt Tömörkény s a színház viszonyáról: az író mindentől el volt ragadtatva, s az első szótól az utolsóig folyt a könnye a meghatottságtól.⁵⁰ Csathó emlékének hitelességét nincs okunk kétségbevonni, annál kevésbé, mert hiszen Móricz emléke is megerősíti azt;⁵¹ de azért Tömörkény a meghatottság könnyfüggönyén egészen jól átlátott és sokmindent meglátott saját darabjában — ezt éppen következő egyfelvonásosa bizonyítja.

A *Szelet hevernek*⁵² a *Barlanglakók* után egy évvel született; színpadra sohasem került.⁵³ Nagy kár érte: az elsőnél drámailag sokkal sikerültebb, feszezebbre fonott, mint az epikus terjengősségtől (főleg expozíciójában) valóban nem ment elődje.

⁴⁸ Sokszor megjelent, különböző gyűjteményekben: magam a már említett T.-kiadás *Barlanglakók* (Bp. 1959) c. kötetében levő szöveget (20–40. l.) használtam.

⁴⁹ Sajtókritikája szinte egyöntetűen elismerő volt, bár többen kifogásolták az expozíció novellisztikus lassúságát. Különösen elismerő Salgó E. a Pesti Naplóban (1913. jan. 23.), Hervay F. a Magyarországon s A Hét (I. 61.) névtelen kritikusa; leghívősebb Schöpflin A. a Nyugatban (I. 216.) és a legelegánsabban szellemes Keszler J. (Az Újság) írása, aki úgy bókol, hogy egyben elhárítja T.-t a drámától, illetve „a mesterség” megtanulására biztatja. Ő említi meg egyébként, hogy tizenhatszor hívták a szerzőt a függöny elé. A kritikusok közül senki nem veti fel, milyen irányzathoz tartozik ez a mű: egyedül Pogány B. (Független Magyarország) céloz rá, hogy a Heimatkunst naturalista ágával, nevezetesen Carl Schönherr darabjaival érzi rokonnak.

⁵⁰ CSATHÓ K.: Ilyeneknek láttam őket. Bp. 1957. 325–328.

⁵¹ MÓRICZ Zs.: Irodalomról, művészetről. II. Bp. 1959. 332–5. — Móricz nekrológja a rokonszenv és kritikus távolságtartás jó példája, akárcsak Adyé (Az irodalomról. Bp. 1961. 393.) is.

⁵² A Szépirodalmi Kiadó gyűjteményes kiadása *Barlanglakók* (Bp. 1959) kötetében, 471–486.

⁵³ KISPÉTER A. i. m. 253. szerint „technikai okokból” nem kerülhetett bemutatásra a háború alatt. Ebben Juhász Gy.-t (i. m. 194.) követi. Mai szemmel ez aligha hihető: a darab színrevitele különösebb technikai nehézséggel nem járna, s akkor is megoldottak már nehezebb technikai problémákat is.

Ez már két korábbi novellából készült: a *Bábocskay szelet hever*⁵⁴ a sócsempészés és a csendőr motívumát adta, míg a *Föl is hajózunk, le is hajózunk*⁵⁵ a pofon és a gyermekmentés mozzanatát. Ezeket használja fel, de teljesen újjászervezi régi történeteit azáltal, hogy a konfliktus középpontjába Terkát s a két férfihoz való viszonyát állítja: ettől telik meg elektromossággal a kis színmű levegője, ettől válik minden, egyébként anekdotikus mozzanat drámaivá és jelentőssé. Különös — és különösen drámaírói — erénye ennek az egyfelvonásosnak, hogy éppen ebben a legkényesebb viszonylatban beéri a sejtető jelzéssel, elkerüli a túlzott tisztázás veszélyét; míg afelől nem hagy kétséget, hogy Terka és Jóljárt Antal, az első hajóslegény ismerték egymást, sőt nyilván szerelmesek voltak, mielőtt Terka hozzáment volna Jóljárt katonáskodása idején Baráczsiushoz, a kormányoshoz, de hogy ez milyen mértékű kapcsolat volt, s most e kapcsolat hol tart, nem tisztázza — csak azt, hogy emiatt állandó feszültség van a három ember között; s a befejező mozzanat —, hogy Terka gyereke, a Jóljárt által éppen a vízből kimentett Anti hívására marad a legény a hajón — kimondatlanul is eldönti a három ember viszonyának további alakulását. (Azt már szinte említeni sem kell, hogy milyen írói lelemény ezt a három embert egy tisztai búzáshajóra zárni, közös munkába; mennyire felfokozza s lefojtja egyszerre a feszültséget közöttük. Más okok mellett ezért is magasabb rendű alkotás ez, mint a különben később keletkezett Móricz-népszínmű, a *Pacsirtaszó*, mellyel egyébként az alapkonfliktust illetően közeli rokonságot mutat.)

De ha a másik, novellából-jött mozzanat drámabeli szerepét nézzük, akkor is hasonló eredményre jutunk. Az elbeszélésben a csendőr látogatása a hajón s ahogy a kormányos túljár az eszén: jó ízű, enyhe társadalmi töltetű anekdota csak. Itt ez egyfelől leleményes késleltetése a lényegi történéseknek, másfelől a keletkezett kezdeti feszültség humorizáló feloldása, ami ugyanakkor a hajós nép és a hatóság viszonyára is rávilágít, hogy egy pillanat múlva — éppen az oldás adta lazulás következtében — a váratlanságával még magasabbra tudja fokozni a feszültséget a főszereplők között.

Bárhonnan forgassuk is — s Tömörkény legnagyobb erényéről, az élőbeszédszerű drámai nyelvről, a számtalan nyelvi csattanóról, izről még nem is beszéltünk — remeklés ez a kis dráma. Természetesen a naturalista életkép — egyetlen pillanatban meglátott, de nem döntésre vitt életdráma — szintjén; akár a szimbolizmus, akár az impresszionizmus szemlélete, technikája vagy célja idegen tőle. Talán ez is akadályozta a színrekerülését: a tizes évek második felében ez már kissé idejétmúlt technika volt, tegnapi divat — legalábbis a színpadi divatmesterek szemében; a magyar drámának egyik nagy tragédiája lett, hogy igazán a naturalizmus nálunk sohasem futotta ki irodalmilag a formáját, s hamar beszorították — most pusztán a dráma szempontjából nézve — egyfelől a franciás jól-megcsinált színmű, másfelől a művilég költőiesített szimbolista dráma öntőformáiba.

Tömörkényben — a *Szelet hevernek* a perdöntő bizonyíték erre — meglett volna a mód s a képesség, hogy a naturalista technikából kinövessze az igazi magyar népdramát. Az erre való képességének nem kis bizonyítéka az óvatosság: egyelőre nem próbált kilépni az egyfelvonásos számára már-már otthonos keretéből, de azon belül mind magasabbra tört. Tudjuk, hogy harmadik egyfelvonásost is tervezett: egy 1907-es elbeszélését, a *Baráberokat* akarta színpadra átdolgozni⁵⁶ Az elbeszélés önmagában is érdekes írás: egy ismeretlen világot, valamiféle önkéntes, monarchiabeli kubikus-idegenlégiót fedez fel — szinte az elmúlás pillanatában.

⁵⁴ 1897-ben írta; vö. *A Szentmihály a jégben*. Bp. 1957. 48—55.

⁵⁵ 1901-es elbeszélés; vö. *Újbor idején*. Bp. 1958. 54—58.

⁵⁶ Az elbeszélést lásd: *Hajnali sötétben*. Bp. é. n. 1958. 220—226. — Csathó K. i. emlékezésében úgy tudja, hogy a *Hajókifűrés nem elégtétel* (*Újbor idején*. Bp. 1958. 100—104.) lett volna meg nem írt drámájának alapja; de valószínűleg megcsalja emlékezete s ezt a *Szelet hevernekkel* keveri össze; a *Hajókifűrés*ban drámai lehetőség nincs egy szemernyi sem.

Hogy mi lett volna a színmű, amit ebből Tömörkény megírhatott volna, azon kár tanakodni; az anyagában mindenesetre egy magyar *Éjjeli menedékhely* lehetősége rejlik. De Tömörkény ezt már nem írhatta meg: mielőtt hozzáfogott volna, elejtette a tollat örökre.

*

Képletesen szólva, nagy kerítőhálóval kis és kevés halat fogtunk: egy írótól egy, a másiktól két egyfelvonásos, egymástól évtizednyi távolságban — ha ezek remekbe sikerültek is, mit számítanak a főváros vagy az ország színházainak bemutató-tengerében? Valóban keveset, s izlés-szociológiai vagy színháztörténeti szempontból említésre sem méltók. Drámatörténeti szempontból annál inkább: mégiscsak ezek voltak azok a hajtások, amelyekből kinőhetett volna a magyar népdráma, ha arra irodalmi és színházi klíma, közönség és kritika lehetőséget ad. Szemerében is, Tömörkényben is meglett volna erre az írói képesség — még eszmei és tehetségbeli korlátjaikon belül is; Szemerénél egyébként érezni is az efelé tett tétova lépéseket későbbi alkotásaiban, s talán Tömörkény harmadik színmű-terve is e feladat és kötelesség felismerésére és megvalósítási szándékára mutatott.

A tragédia az ő esetükben is az volt, hogy nem volt meg a légkör a tragédiára. Mi sem beszél erről ékeesebben, mint hogy a Nemzeti Színház igazán nagyműveltségű és tájékozott historikusa, Pukánszky Kádár Jolán mindkettőt könnyedén a népszínmű modern folytatói közé sorolja⁵⁷ — fel sem ötlük benne a lehetőség, hogy itt másról, többről, minőségi új lehetőségéről van szó. Pedig arról volt szó; s a magyar drámairodalomnak (de a magyar színházművészetnek, színészi stílusnak és iskolázottságnak is) máig kiheveretlen gyengesége, hogy a lazongó naturalizmusnak ez a hangja a népdráma formájában nem tudott megnyilatkozni s nem tudott igazán iskolává válni. A naturalizmus, mint jól tudjuk, korántsem azonos a realizmussal, s vannak periódusok, irányzatok és időszakok, amikor a realizmus kialakulásának egyenesen kerékkötője volt és lehet; de éppen Magyarországon, éppen a világháborút megelőző két évtizedben, amikor mindenki szemnyitásra s a szemek kinyílása után valami alapvetően másra várt, a naturalista részletességgel és részletekbe menő hitelességgel való valóság-megmutatás önmagában is forradalmasító erő lehetett — volna, ha ennek színpada, mozgalma s felismerő és támogató kritikusai gárdája lett volna.

De nem volt. Lényegében Szemere is, Tömörkény is amit csinált, az értetlenség és támogatatlanság ellenére csinálta; mert talán a bemutató estéjén túl őket se vakította el e tekintetben az, hogy akkor több ízben is megfürödhetek a rivaldafényben. Személyi, társadalmi, esztétikai helyzetük egyaránt elválasztotta őket a Nyugat körétől, másutt pedig ebbe az irányba erősítő impulzusokat a magyar irodalmi életben aligha kaphattak; inkább olyanokat, amely kit-kit bezárt saját gyöngéibe, erénynek dicsért korlátaiba. Kezdeményük jelentősége ennek ellenére megmarad, s legalább a magyar dráma története megőrzi és megbecsüli a bennük rejlő erőt és eredményt.

⁵⁷ PUKÁNSZKY NÉ I. m. I. 414., 419. — A *Barlanglakókat* egyenesen „formatévesztés”-nek nevezi.

Péter Nagy

LUTTE POUR UN DRAME POPULAIRE II.

L'essai analyse de près l'oeuvre dramatique de deux auteurs du début de ce siècle: celle de György Szemere et d'István Tömörkény. Le premier, passablement oublié, a donné un petit chef d'oeuvre dans sa *Siralomházban*, joué pour la première fois par la Société Thalia, théâtre de combat du naturalisme; la pièce fut reprise plusieurs fois par le Théâtre National. Dans cette pièce — dans un moment de crise de consciences, non pas celle du condamné à mort, mais du prêtre et du geôlier — se manifestent déjà le messianisme, la confusion idéologique qui fera faire naufrage aux autres pièces de Szemere, mais qui restent quand-même des manifestations artistiques typiques et importantes de leur époque.

Le second, István Tömörkény, est mieux connu et estimé, surtout pour ses contes populistes. Il a écrit deux pièces en un acte, tous les deux impeccables échantillons du technique naturaliste mariée à une connaissance profonde de la mode de vie et de la pensée des paysans.

L'auteur, en analysant les caractéristiques des pièces et des auteurs souligne l'influence de la „Heimatkunst" allemand, méconnu jusqu'ici qui, marié au naturalisme, donne un cachet particulier au populisme provincial hongrois du début du siècle.

Egy Balassi-versszak értelmezéséhez

A Balassi-kutatók a költő életművében igen jelentős helyet és szerepet tulajdonítanak a legértettebb korszak *Kiben az Celia feredésének módját írja meg, annak felette perig természetéről, magaviseletéről és szépségéről is szól* téma-megjelölésű versének. A legutóbbi időkben újabb vélemények híradása jelzi: a verset — s különösen annak első versszakát — még máig sem elemezték kielégítően. Csanda Sándor a vers részletes analizálásakor¹ a következőképpen értelmezi a kritikus helyet: „A négyszakaszos költemény elején itt is a téma megjelölése áll; lovagias udvariassággal célozva arra, hogy mit érzett, amikor Célia a szeme előtt fürdött: »Kinek mezítelen testére szerelem gerjedvén füstí menne.« (A füstí menne kifejezés jelentését pontosan nem ismerjük, a szövegösszefüggésből úgy értelmezhető, hogy a nő bőre párolgott.)” (Kiemelés: J. J.)

Ez az értelmezés — noha meglehetősen pontatlan és tisztázatlan! — talán nem is ösztönözte volna e helyreigazító szándékú kis vitacikk világra jöttét, ha az általa elindított hógolyó nem vált volna kisebb méretű lavinává. Ugyanis Csanda Sándor Balassi-könyvét ismertető és méltató jegyzeteiben² már ekképpen lép tovább Benkő László: „A nyelvi-stilisztikai sajátágok közt tallózva, még egy apró mozzanat kívánkozik tollhegyre. A Célia feredésének módját festő költeményben ezt a *naturalisztikus* (Kiemelés: J. J.) sort olvashatjuk: »Kinek mezítelen testére szerelem gerjedvén füstí menne«”

A továbbiakban Benkő „sem grammatikailag, sem szemantikailag” nem fogadja el Csanda képmagyarázatát, miszerint a nő bőre párolgott. Szerinte a vers „félreérthetetlen alaphelyzete” az, hogy Balassi látja a „fürdőző Céliát, mezítelen testét az imádott nőnek”. — S így fűzi tovább Benkő László a gondolatsort: „Egy szép női test látása minden egészséges férfiban erotikus hatást kelt még ma is. Balassi korában még nem volt szokás a bikinis, monokinis strandolás, tehát a mezítelenség hatása nyilván még elevenebb, még intenzívebb volt. Érthető, hogy Célia mezítelen teste szerelmi gerjedelmet vált ki a költőből, aki tudvalevően hevülékeny ifjú volt. Minthogy azonban (legalábbis a vers tanúsága szerint), eszményi női ideálként, szinte égi alakként lebegett a költő előtt, heves vágya csak vágy maradhatott, meghiúsult, füstbe ment. (A *füstí ~ füstít* todalékos formák a mai nyelvhasználat szerint *füstbe* helyett egyáltalán nem idegenek sem a régi, sem a népnyelvtől.)”

Mielőtt a fenti két megjegyzés, vélemény vitatható pontjait szemügyre vennénk, idézzük fel, mit is írt a költő az inkriminált sorokban:

*Csudálván egy ferdőt, ki felette nagy gőzt magában eresztene,
Ferdős okát mondja: Ez, úgymond, nem csuda, mert Coelia ül benne,
Kinek mezítelen testére szerelem gerjedvén füstí menne.³*

Vagyis már a vers „félreérthetetlen alaphelyzete”, a költői versindító situáció sem azonos a fentebbi idézetben megállapított, mezítelen Céliát látó (leső?) s *naturáisan* megjelenítő Balassiéval. *Manierista* képalkotó technikával van itt dolgunk: a költő az *önmagában gőzölgő* fürdőt látja — akárcsak lelki szemével is —, majd merész vágással egy párbeszéd felét, a „ferdős” válaszát közölve oldja meg a rejtélyt, adja meg a nagy gőz *okát*:

¹ CSANDA Sándor: Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1973. 128.

² BENKŐ László: Stíluselmélet és irodalomtörténet (Jegyzetek Csanda Sándor Balassi Bálint költészete című könyvéhez). Irodalmi Szemle 1974. 8. sz. 752–756.

³ BALASSI Bálint: Összes Művei. I. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 126.

... Ez, úgymond, nem csuda, mert Coelia ül benne,
Kinek mezitelen testére szerelem gerjedvén füstí menne.

Azaz a Csanda és Benkő által a szöveggörnyezetéből, összefüggéseiből kiszakított utolsó mondat végső soron okhatározói értékű jelzői mellékmondat: Mert az a Célia ül benne, akinek mezitelen testére szerelem gerjedvén, füstí menne.

Tehát nem Balassi vágya ment füstbe! Miként a szerelem sem a költőben gerjedt (legalábbis ezúttal nem azt írja meg), hanem

- a) (valószínűbb) Célia mezitelen testében, ami úgy fölhevítette a vizet, hogy annak „füstí menne” — azaz gőzzé változott,
- b) (kevésbé valószínű, de nem kizárt) Célia mezitelen teste iránt még a fürdő vize is szerelemre gerjed, s ez a gerjedés a vizet annyira felfűtötte, hogy „füstí menne” — azaz gőzzé változott.

Ez az az önmagában „felette nagy gőz”, amit a versindító manierista költő megcsodált. Vagyis módszere egészen *filmi* megoldáson alapult: először csak a sűrű gőzt mutatja, majd „kamerájával” — amely technika már a *Katonaénekek*ben is a manierizmust előlegezi⁴ — behatol a „füstölgő” pára közé, ahol esetleg már a mezitelen test is látványvá válik — a ferdős fejtegetéseitől kísérve.

Mindez persze csak akkor igazolható, ha a „füstí menne” szókapcsolat alátámaszt egy ilyesfajta értelmezhetőséget. Az eddigiekből már minden bizonyonnyal megvilágosodott, hogy itt — a vitatott felfogással szemben — nem a *füstí~füstté megy* = *füstbe megy* 'meghiúsul, nem válik valóra' jelentésről van szó! Benkő szerint ugyan elképzelhetők ilyen todalékos formák is, melyek a „mai nyelvhasználat szerint *füstbe megy* helyett egyáltalán nem idegenek sem a régi, sem a népnyelvtől”. Nem akarván sem szükség- sem botcsinálta nyelvészéket fellépni, inkább csak képi-logikai szempontból vettem a verset szemügyre. De az még az én figyelmemet sem kerülhette el, hogy sem a Szarvas—Simonyi-féle nyelvtörténeti szótár, sem a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, de még a nyelvjárási szótár — Szinyei tájszótára — vagy O. Nagy Gábor szólás- és közmondásgyűjteménye sem tüntet fel *füstí megy* vagy *füstté megy* alakot. Ezzel szemben *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* a *füst* címszó alatt megjegyzi: „1433 k.: ? 'gőz; pára; Dampf, Dunst szag; Geruch (Fest. K.)” sőt, 1519-ből van ilyen értelmezésű adata.⁵ *A Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (vapor; dampf; dunst) jelentés alatt többek közt a következő példákat hozza a *füstí* alakra: „Az kwthnak fysty: fumus e puteo” (JordC. 900); „Az keresztyének veszekedésének füstí alatt nagyobb erőtt vöttek volna az mahometánusok” (Pázm: Kal. 436.).⁶

Az analógiás példák tehát igazolják a *füst* 'gőz' jelentését, s inkább a *füstí~füstje* megfelelés mellett szólnak a *füstí~füstté* helyett. Illetve elfogadhatjuk a *füstté megy* alakot is, de nem a *füstbe megy* 'meghiúsul, nem válik valóra, megsemmisül', hanem a *füstté válik* (itt: gőzzé válik) értelemben. Hogy a *füst*, *gőz*, *pára* egymás szinonimája lehetett, jól mutatja a vers első sorának egyik variánsa: „ferdüst hogy magauaal nagy gőzot páraual erebtené”.⁷

Arról nem is beszélve, hogy — tudtommal — sem Balassi verseiben, sem *Szép magyar Comediájában* nem mutatható ki a sok kárvallás, hiábavalóság, beteljesületlen reménykedés kifejezésére a *füstí~füstté megy* = *füstbe megy* metafora, s különösen el kell tőlül tekintenünk a Benkő-feltételezte naturalista-szexuális vonatkozásban. Már csak azért sem valószínű, hogy Balassi valóban látja a fürdőző Szárkányt Annát, mert a fürdőző jelenléte esetleg arra enged következtetni, hogy *gyógyfürdőzés* szolgáltatta a konkrét ötletet Angerianus egyik epigrammájának kölcsönvételéhez! A török világ képét megrajzoló Takáts Sándor ugyanis így ír a „ferdősökről”: „A patikáriusokon kívül egykoron az úgynevezett *fürdőzők* vagy *fürdő-mesterek* is orvosszámba mentek. A XVI. és a XVI. [sic!] században több főúri családunk állandóan is tartott fürdő-mestert.”⁸ Inkább képzeletbeli „gyönyörködő szemlélődésről” van szó, mikor is a költő tobzódik képalkotó invenciózusságában. A legtöbb, amit még elfogadhatunk, Eckhardt véleménye: „De maguk a versek a gyönyörködést lehelik, a boldog szerelmet. Sőt a tiszta szépség mellett a Balassinál oly ritka érzékiséget is, mert a testi vágyódás képei itt kétszer is felbukkannak, mikor egyszer a rajta kapott Mária és Vénusz homéroszi megcsúfolását, másszor meg a fürdőző Coeliát festi merész elképzeléssel, Angerianusra emlékezve.”⁹ S hozzátehetjük még, hogy a versben felvonultatott légiés-könnyű hasonlatsor is rokon a gőz-képpel (verőfény, szép homály), annak mintegy továbbfinomítása, mely még inkább alátámasztja a versindító kép manierista jellegét.

⁴ VARJAS Béla: Balassi és a hárompillérű verskompozíció. ItK 1970. 479—491.

⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Bp. 1967. 1004.

⁶ Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. Bp. 1890. 1045—1046.

⁷ BALASSI Bálint: Ö. M. I. 262.

⁸ TAKÁTS Sándor: Rajzok a török világból. III. Bp. 1917. 117.

⁹ ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint. Bp. 1941. 175.

Csanda Sándor — könyve a bizonyíték — jól hasznosítja a magyarországi Balassi-irodalmat. Értetetlen hát számomra, hogy e vers elemzésekor miért nyit utat bizonytalanságának, miért nem fogadja el a KLANICZAY Tibor által egyszer már frappánsan összefoglalt, végleges megoldásnak is elfogadható kép-magyarazatot: „a gőz Célia mezelen testén füstölög”¹⁰ — ami a magyar irodalom történetének kézikönyvébe is bekerült,¹¹ s amit, élve a kínálkozó alkalmal, ezúttal szerettem volna kiegészíteni, árnyaltabbá tenni.

Jankovics József

Két XVII. századi erdélyi énekszerző életrajzához

(Fráter Pál, Fráter István)

Apáról és fiúról van szó: Fráter Pálról és Istvánról. Előbbiről az Irodalomtörténeti Közlemények közölt 1901-ben helyreigazítandó adatokat,¹ utóbbiról pedig az 1963-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon*.

Fráter Pál (meghalt 1658-ban) katona ember volt. Kemény János írta önéletrajzában,² hogy I. Rákóczi György 1634-ben elfogatta várad Veres Mihály vádja alapján, és Váradon tartotta fogva. Sikertült azonban megszöknie. A Habsburg- király uralma alatt álló Felvidékre menekült. Innen írt epedő, vágyakozó verses leveleket feleségének, Barcsai Annának.

A nagyváradi Múzeumban letétbe helyezett Fráter-levéltárban fennmaradt egy keltezés nélküli ily verse, melyet a Liptó megyében levő Kriván hegység körüli helységek valamelyikéből írt. Ezt a versét ismertette Zsák J. Adolf 1901-ben, elfogadva egy későbbben ráírt 1660. évi dátumot. A keltezést Zsák önkényes módon azzal indokolta, hogy a levélíró „a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárat után (1657), az erdélyi fejedelmi szék betöltése körül támadt nagy zavarok alatt Kemény Jánost pártfogolta, s ezért Kemény ellenlábásától száműzetett...”³

Zsák e megállapítása téves. Téves az 1660-as év is. A Fráter család — Madáchné Fráter Erzsí atyja, a családi levelesláda akkori őrzője — Nagy Ivánnal Fráter Pál életrajzát akként közölte,⁴ hogy I. Rákóczi György (meghalt 1648-ban) fogatta el. Ily értelemben írt róla Kemény János is. Az nem igazolható hogy II. Rákóczi György ellen fordult volna a lengyelországi hadjárat után.

Bethlen Miklós (1642—1716) — a későbbi erdélyi kancellár írja önéletrajzában, hogy midőn atyja 1658-ban Barcsai Ákos fejedelem mellé állt, II. Rákóczi György őt — a fiatal Bethlent elfogatta, de később a maga udvarába vette. Hogy ott jó dolga volt, „kiváltképpen Fráter Pálnak”, atyja jóbarátjának köszönhetette, „ki ekkor a fejedelemnek igen kedves és belső mindenesé volt”⁵.

En a vers keletkezését 1636—1640 körülre teszem. Ez években élhetett száműzetésben a Felvidéken. Feltevésemet több adat is alátámasztja:

1636 áprilisában az Erdélyből eltávozott Bethlen István — Bethlen Gábor fejedelem fivére — követelte az elfogott és elítélt Fráter Pál szabadonbocsátását.⁶

1636. október végén Lorántffy Zsuzsanna férjéhez — I. Rákóczi Györgyhez intézett egyik levelében ezt írja:⁷ „... Az jó békességet szívőből akarnám, de Édes Úram, ha meg kellene is engednem némelyeknek, kiváltképpen Fráter Pálnak, úgy engednék meg nekik, mint Salamon szeméinek...”

1640. évi száműzetésben élését bizonyítja egy ez évi lajstrom, melyben Fráter Pál Abaúj megyében szerepel.⁸

Fiáról, Fráter Istvánról (meghalt 1703-ban) az 1963-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikonban* ez áll: „Fráter István (17. sz.) író. Életének részletei még nincsenek felkutatva. 1684-ben, a török elől menekülve, Teleki Mihály várában, Huszton tartózkodott. Itt írta meg patrő-

¹⁰ KLANICZAY Tibor: A szerelem költője. Renszánsz és barokk. Bp. 1961. 275.

¹¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 474.

¹ ZSÁK J. Adolf: Bélmezei Fráter Pál verse feleségéhez 1660 körül. ItK 1901. 66—67.

² 1959. évi kiadás. 35., 210.

³ ZSÁK i. m. 66.

⁴ NAGY Iván: Magyarország családai. Pest 1858. IV. 260.

⁵ Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. 171.

⁶ LUKINICH Imre: Bethlen István támadása 1636-ban. Száz 1910. 227.

⁷ SZILÁGYI Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, 1632—1660. Bp. 1875. 30—32.

⁸ KORPONAY János: Abaúj vármegye monographiája. 1—11. Kassa 1866—1878.

2169 ITK gresináné 133. o.

nusának ajánlva *Paraphrasis* c. művét, amely mintegy 130, laposan moralizáló, egystrófás versikéből áll. . .”

A verset Alszegehy Zsolt közölte 1917-ben, az Irodalomtörténeti Közleményekben. (Eredeti az MTA kéziratárában, M. irod. Quart. 62. jelzet alatt.) A vers datált (1684). Szerzője 1630 körül született a Bihar megyei Érkeserűben. Várad 1660. évi eleste után a Felvidékre menekült, Abaújba. Az 1670-es évek elején Apafi Mihály fejedelem szolgálatába állt. 1675-től a huszti vár alkapitánya volt, annak 1688. évi átadásáig. Az ő kapitánysága idején a huszti vár birtokosa Apafi fejedelem neje, Bornemisza Anna volt. Teleki Mihály csak a vár főkapitánya.

Móricz Béla

A kanti filozófia ismeretének legkorábbi nyomai hazánkban

Az *Irodalom és felvilágosodás* című kötet 201–228. oldalain *Kant első magyar követői* címen vázoltam fel, hogy a kanti filozófia milyen hamar megtalálta útját hazánkba, és hogy milyen jótékony hatást gyakorolt a magyar nyelvű filozófia intézményes megindulására. Ez egyúttal annak is ékes bizonyossága, hogy milyen gyors volt ebben az egyébként is nagyon mozgalmas korban az új eszmék terjedése hazánkban, és hogy milyen gyorsan találtak talajra nálunk is az Európában akkor komoly mozgalmakat támasztó áramlatok.

Tanulmányom elkészítése óta újabb nyomokra is bukkantam, illetve újabb bizonyosságait is találtam annak, hogy a Kant filozófiája milyen hamar ismertté vált nálunk is, elsősorban német nyelvi talajon.

Kant új korszakot nyitó munkája a filozófiában, a *Kritik der reinen Vernunft* (KRV), 1781-ben jelent meg, és a pozsonyi Philip Ulrich Mahler nyomdája már 1788-ban kiadja Samuel Heinicke konkordanciáját Kant műveihez *Wörterbuch zur Kritik der reinen Vernunft und zu den philosophischen Schriften von Herrn Kant* címen.

S. Heinicke (1727–1790) egész életét a siketnémák oktatásának szentelte. A németek úgy tartják őt számon, mint a siketnéma rendszeres oktatás megindítóját és az oktatás módszerének megalapozóját. Ő nyitotta meg Lipcsében az első siketnéma intézetet 1778-ban. De hogy ő egyben a kanti filozófia egyik legelső lelkes követője, Kant nagyságának egyik legelső felismerője, arról nem beszélnek a német lexikonok (Der grosse Brockhaus, Meyer), és még csak említést se tesznek erről a Pozsonyban megjelent munkájáról. *Der Grosse Brockhaus* csupán azt jegyzi meg, hogy „a szabad fejlődéssel kapcsolatos gondolatai a kanti eszmék befolyása alatt állottak”.

A *Wörterbuch*hoz írott előszavában (III–XXIII.), ahol így nevezi meg magát: „Director des Churfürstlichen Instituts für Stumme in Leipzig”, rövid kis történeti visszapillantás után úgy beszél a KRV-ről mint „az emberi szellem büszkeségéről”, amely „teljesen tökéletes és befejezett”, s amely „sz ember hasznára és gyönyörűségére” szolgál, „a németeknek megkülönböztetően becsületére” válik (XI.). S ha az abban lefektetett tanok ma még — mint mondja — némi ellenkezésre találnak is, az is érthető, hiszen Newton felfedezései sem terjedtek el gyorsan.

Kant művei közül az addig megjelenteket mind felhasználja konkordanciájában, tehát a KRV-on kívül a *Prolegomena*t, a *Grundlegung der Sitten*-t és a *Metaphysik der Natur*-t.

Azt viszont nem magyarázza meg, hogy mi a célja az egész szótárral (1–135.). Világos, hogy kalauz akart az lenni Kant műveinek olvasásához. Ezért aztán határtalan szorgalommal gyűjtötte egybe az egyes címszókhoz az anyagot Kant különböző munkáiból. De az is csak természetes, hogy a különböző munkákból vett idézetek között alig van valami összhang. Így aztán az egész vállalkozás gyakorlati szempontból bizony nagyon kétes értékű, majdnem eleve kudarcra ítélt. Hiszen a kikapott definíciók és mondatfoszlányok üresen lógnak egymás mellett. Kant gondolkozását így ezekből megérteni és értékelni egyáltalán nem lehet; ahhoz ugyanis a munkák összefüggő értelmezése szükséges.

Ha például a *Ding* fogalmához fűződő szemelvényeket nézzük csupán, nyomban látjuk, hogy eleve mennyire reménytelen volt az egész vállalkozás.

Azt viszont nem lehet elvitatni, hogy megvan az az érdeme az írónak, hogy Kant nagyságát ily korán elismerte, illetve, hogy a kanti filozófiát méltónak és jelentősnek tartotta arra, hogy konkordanciával próbáljon hozzájárulni a kanti filozófia megértéséhez.

Arról sem tesz említést, hogy művét miért éppen Pozsonyban jelentette meg. Ennek bizonyára politikai, illetve a cenzúrával kapcsolatos vonatkozásai lehettek. Hazánkban akkor még a cenzúra nem értesült azokról a vitákról valószínűleg, melyeket Kant tanai nagyon is hamar kiváltottak Németországban.

A munkának magának hazánkban nem lehetett komoly visszhangja, amit az is igazol, hogy irodalmi utalással sehol sem találkozom vele kapcsolatban. Még Petrik Géza sem említi Bibliographiájában. Csupán e művéhez fűződő 1971-es V. Pótlásokban szerepel a 192. lapon Heinicke-nek mindkét Pozsonyban megjelent munkája. A Révai Lexikon bőven méltatja Heinicke-t mint a süketnéma oktatás úttörőjét, de egy szót sem szól filozófiai munkásságáról, így a *Wörterbuch*-ját sem említi meg.

Az viszont kétségtelen, hogy a munka felhívta a pozsonyi tudós körök, elsősorban az evangélikusok figyelmét Kantra, hiszen M. *Schwartner* megállapítása szerint (*Statistik des Königreiches Ungern*. Pest, 1798) a Kant filozófiája „a lutheranusok között eddig nagyobb tetszésre talált, mint a reformátusoknál” (554.), miként ezt a *Rosta* is idézte a 103. lapon. Míg azonban Kantnak a református körökre gyakorolt hatását ma már eléggé ismerjük, az evangélikusok tekintetében még teljesen tudatlanok vagyunk. Pozsony, Eperjes, Nagyszében iskoláinak levéltárai tudnának valószínűleg erről vallani.

A teljesség kedvéért azt is megemlíthetjük még, hogy Heinicke-nek jelent meg Pozsonyban még egy másik műve is 1789-ben *Clavicula Solomonis oder Schlüssel zur höchsten Weisheit* címen.

Hazai szempontból sokkal jelentősebb Tichy Ferencnek egy munkálata: *Philosophische Bemerkungen über das Studiumswesen in Ungarn* címen 1792-ben, melyet az 1791-i országgyűlés által kiküldött tanulmányi bizottság számára készített a készülő felsőoktatási reformjavaslathoz.

A Magyar Életrajzi Lexikon miért, miért nem? Tichyt István néven tartja számon, holott Szinyei József, Petrik Géza Ferenc néven említi, ugyanígy Ballagi Géza is *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* című művében a 761. lapon, pedig reá a Lexikon is hivatkozik. Születési és halálozási éve bizonytalan. Annyit tudunk róla, hogy 1785-ben szerzett mérnöki oklevelet, és az 1790-es években Kassán volt a mathézis tanára. 1795-ben azután hosszú pör után nyugdíjazták a jakobinus mozgalommal való kapcsolata miatt.

Tichy e művében szemlét tart a felsőoktatási tárgyak: filozófia, matematika, fizika és történelem felett 150 oldalon, és sok elgondolkoztató, megfontolandó dolgot mond el ezek oktatásával kapcsolatban igazi, felvilágosult szellemben. Így kitűnő érveket hoz fel a sajtószabadság védelmében is.

A filozófiáról, illetőleg annak oktatásáról szóló elmefuttatásai az előszó után mint 2. § következnek a 15–45. oldalakon.

Ő mint igazi matematikus, roppant józan elme. Éppen ezért a filozófia tekintetében is különbséget tesz annak különböző tárgyai között. Feltétlen szükségesnek tartja, hogy a logikát és az erkölcsfilozófiát, azaz etikát rendes előadások keretében, tehát kötelező tárgyként tanulják a főiskolai hallgatók, s ezekhez még egy kis „jó, gyakorlati metafizikát” is. „Ezzel szemben a spekulatív filozófiát magasabb filozófia elnevezés alatt csak rendkívüli tantárgyként kell tanítani olyanok számára, akiknek a természet tehetséget és ösztönt is adott a spekulációra” (33) — ez az ő javaslata.

Mint felvilágosult szellem, természetesen ellene van minden despotizmusnak és dogmatizmusnak. Ezért fel akarja szabadítani a filozófiát a teológia rabságából, tehát lándzsát tör a filozófia autonómiája mellett. „Az igazság kritériumát neki saját magában kell megtalálnia — vallja —, azt nem lehet más területen keresni” (45.). Viszont természetesen azt sem helyesli, hogy a filozófia maga is dogmatizmussá váljon, kizárólagos, beképzelt, zárt rendszert alkosson, mert mint helyesen állapítja meg, a dogmatizmus „a tulajdonképpeni forrása a türelmetlenségnek, a beképzeltségnek, a folytonos vitatkozásnak és eretnekkeresésnek” (42.).

Már csak azért sem szabad szerinte a filozófiát dogmatikusan előadni, mert hiszen „jelenleg még nincs egyetlen olyan spekulatív filozófiai rendszer, amely teljesen igaz volna; aminthogy olyan sincs, amely teljesen hamis volna”, meg kell tehát elégedni azzal, hogy szigorúan, kritikusszemmel értékeljük a különböző elgondolásokat, és hidegvérrel tárgyaljuk a filozófia történetét (43.).

Így a kanti filozófiát sem tartja véglegesnek, befejezettnek. Kantot „nagy és mélyértelmű” filozófusnak mondja ugyan, aki „megpróbálta, hogy ilyet nyújtson: bár hogy neki ez teljesen sikerült volna, az egyelőre még nagyon kétségesnek látszik”, mégha maga Kant annyira bízik is rendszerének „vélegességében és megcáfolhatatlanságában” (25.). Éppen ezért azt is megállapítja, hogy éppenséggel nem lehet állítani, hogy a kanti kritika valójában „az egyetlen igazi kritikája volna az észnek” (26.).

Szerinte ugyanis már csak azért sem lehet Kant vállalkozása végleges és tökéletes, mert: „Mindjárt kezdetben semmi sem lehet rögtön tökéletes, előbb sok kísérlet szükségszerűen kudarcra jár, míg aztán egy dolog végre tökéletességre jut” (28.).

Mint *elvet* azonban — nagyon helyesen — elfogadja a kanti elgondolást. Maga is azt tartja, hogy az a helyes út, amivel Kant is próbálkozott: a szigorú kritikai vizsgálódás. Ő maga is úgy látja, hogy szükség van egy ilyen fajta észkritikára. Szükség van arra, hogy kritikailag

vizsgálat alá vegyük „az emberi ismerő-készség természetét és az *a priori* ismeretek lehetőségét” (24.), mert az ilyenféle kritikai vizsgálat képes egyedül arra, hogy továbbfejlessze szellemünk képességeit és erősít. Mint jó matematikus, egyébként is úgy látja, „hogy a matematika lényegébe való mély belátás nélkül alapos ítéletet nem lehet mondani sem a kantai rendszerről, sem általában az emberi értelem természetéről” (57.). Tehát csak a matematikai gondolkodás segítségével juthat el a spekulatív filozófia odáig, hogy létre jöjjön „egy teljesen befejezett és általánosan elismert rendszer” (43.).

A Tichy Ferenc eme fejtegetései és egész józan, bölcs szemléje mindenesetre annak bizonyossága, hogy felsőoktatási körökben is mennyire felfigyeltek már az 1790-es évek legelején a Kant filozófiájára hazánkban is. És ha Tichy Ferencet nem is lehet minden további nélkül Kant követőjének elkönyvelni, annyi bizonyos, hogy a kantai elgondolásnak, a kritikai állásfoglalásnak, a józan elemzésnek fontos szerepet tulajdonít a filozófia további fejlesztésének szempontjából. Ilyenformán még azt is el lehet róla mondani bizonyos fenntartással, amit a Magyar Életrajzi Lexikon így fogalmaz meg: „Filozófiai szemlélete kantianus.”

Ezek alapján csak sajnálhatjuk, hogy Tichy Ferenc nem adta egyéb jelét filozófiai ismereteinek, és nem nyilatkozott meg később e kérdésben. Tanulmánya így is nagyon becses dokumentuma annak, hogy milyen erősen és komolyan fellendült a filozófia iránti érdeklődés 1790 körül hazánkban.

Ez mindjárt megadja az útmutatást a további kutatás számára is. Felvetődik a komoly feladat: szükséges ezt a nagyon gazdag kort erről az oldalról is minél behatóbb vizsgálat alá venni, és az összefüggéseket minél tisztábban feltárni.

Horkay László

A Hunyadiak a lengyel drámairodalomban

Az évszázadokon át szoros magyar–lengyel kapcsolatok eredményeként természetesnek tűnik, hogy történelmünk nagyjairól számos lengyel szépirodalmi műben olvashatunk. Ezek közé tartoznak a XV. századi törökellenes harcokról szóló, Lengyelországban régóta nem játszott, nálunk gyakorlatilag ismeretlen drámák is.

Hunyadi János három lengyel színpadi alkotás szereplője, amelyek témáját a várnai csatában elesett I. (Lengyelországban III.) Ulászló (Władysław) magyarországi uralkodásának eseményei képezik. Waclaw Rzewuski (1706–1779) és a felvilágosodás irodalmának egyik legismertebb alakja, Julian Ursyn Niemcewicz (1757–1841) egyaránt *Władysław pod Warna* (Ulászló Várnánál) címmel írt drámát a tragikus sorsú királyról és a magyar hadvezérről. Rzewuski műve 1760-ban jelent meg Lwówban, egy évvel később pedig be is mutatták egy lengyel mágnesi udvar színpadán.¹ Niemcewicz tragédiája 1787–88-ban keletkezett, de kiadására csak 1803-ban, színrevitelére egy év múlva került sor.² A régebben népszerű, ma alig ismert, de az új magyar világirodalmi lexikonban is említett író és irodalomtörténész, Adam Belcikowski (1839–1909) *Król Władysław Warnencyk* (Várnai Ulászló király) c. alkotását 1877-ben adták ki, de 17 éves korában Hunyadi Lászlóról írt tragédiáját, a *Hunyadi*-t már 1869-ben közölte egy folyóirat, egy évvel később pedig könyvalakban is megjelent Lwówban.³

A katona és politikus Rzewuskit több külföldi utazása tette széles látókörű emberré. Jelentős műveltségétől függetlenül a nemesi szabadságjogok, privilégiumok ádáz védelmezője volt. A nemzeti hadsereg létszámának növelését követelte, és hangsúlyozta a király okos, tapasztalt tanácsadóinak szerepét. E nézetei említett művében is tükröződnek: Tarnowski lengyel hadvezér fontosabb számára, mint Ulászló vagy Hunyadi. A király tragikus sorsát előidéző eseményekről beszámoló lengyel források közül a XVII. század végéről származó történelmi munkát választott. Ennek adatai nem mindenben felelnek meg a valóságnak.⁴ Nagyobb szerepet játszik a törökverő Niemcewicz tragédiájában. A lengyel felvilágosodás sokoldalú írója és politikusa a magyar arisztokratákkal kapcsolatban álló Adam Czartoryski herceg adjutánsa és barátja volt. Utóbbi birtokainak egy része már Lengyelország első felosztása, 1772 után Ausztriához került. Mind a herceg, mind Niemcewicz gyakori vendége lett az ekkor divatba jövő bártfai fürdőnek, ahol a lengyel és magyar szellemi élet számos kiválósága találkozott. Valószínűleg e látogatásoknak köszönhető említett alkotásának megszületése.⁵ Magyar vonat-

¹ M. KLIMOWICZ: *Oswiecenie. Historia literatury polskiej 1911 r. d. K. Wyki. Warszawa 1972. 53.*

² I. m. 359., 386–387.

³ *Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu. T. III. Obraz literatury polskiej XIX i XX w. Warszawa 1969. 72–76.*

⁴ Vö. W. RZEWUSKI: *Tragedie i komedie. Opracowanie i wstęp: J. Majerowa. Warszawa 1932. 5–38.*

⁵ J. REYCHMAN: *Kulturális érdeklődés Magyarországra iránt a XVIII. századi Lengyelországban. Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 321–323., 330.*

kozású *Kazimierz Wielki* (Nagy Kázmér) c. drámája is, amelyben szerepel a lengyel király utódja, Nagy Lajos és kísérete, a *Jadwiga, królowa polska* (Hedvig lengyel királynő) pedig közös királyunk lányának állít emléket. Az *Ulászló Várnánát* lehetőséget adott az írónak arra, hogy az igazságtalan háborút elítélje (Stanisław August Poniatowski, az utolsó lengyel király török-ellenes lengyel—orosz szövetség létrehozásán fáradozott) és véleményt mondjon kora néhány politikai kérdéséről.⁶ Valószínűnek tartjuk, hogy az államérdeket figyelmen kívül hagyó és a szerelmet választó főhős, illetve a helytelen választás miatt bekövetkező halála is allúzió. (Poniatowski és II. Katalin között szerelmi kapcsolat volt; a király támogatta a cárnő politikáját.)

Belcikowski érdeklődését a magyar történelem iránt az is magyarázhatja, hogy sokáig Krakkóban élt, tehát a Monarchia alattvalója volt. A gimnazista korában írt, még erősen romantikus *Hunyadi* keletkezéséről a szerző írta, hogy egy világtörténet olvasása hatására ragadta meg képzeletét a lengyelek számára szintén fontos törökellenes harc problémája, a fiatal, bátor, de becsapott és szerencsétlen Hunyadi László tragikus alakja és a még csaknem gyermek, de már környezetében romlottá lett V. László sorsa. Irodalomtörténészként is elsősorban a régi lengyel irodalommal foglalkozott. A több, ugyancsak történelmi tárgyú komédia mellett igazi műfaja a tragédia volt. Mivel nem volt igazán jelentős szírói vénája, inkább csak megtanulta a drámaírás mesteriségét. Gyakran sablonszerű, kevésbé meggyőző figurákat felvonultató művei — köztük a *Várnai Ulászló király* — nem hoztak neki maradandó sikert.⁷ E drámája tárgyát feltehetően Rzewuskitól vagy Niemcewiczról vette. Korának szülő célzásokat aligha fedezhetünk fel benne. Az érett Belcikowskit a pozitívizmus írójának tartják, akinél a történelmi és politikai vonatkozások csupán a lelki-erkölcsi bonyodalmak bemutatásához szükséges halvány hátteret adják.⁸

Rzewuski említett tragédiája a törökkel 1444-ben kötött béke megszegésének következményeiről és Ulászló haláláról szól. A király és Hunyadi János mellett két lengyel hadvezér (Tarnowski, Zawisza) ábrázol, de e történelmi alakok szerepét eltúlozza.⁹ A szokványos szerelmi szál (Ulászló és Zawisza Brankovics egyik lányát szereti, Zawisza lemond a király javára, és viszonzza a másik lány érzelmeit) a mű történetiségét háttérbe szorítja. Ezért lehetséges, hogy a törökverő a III. felvonásban jelenik meg először, és ott is az Ulászlónál fontosabb szerepet játszó Tarnowskitól kér tanácsot. Rossz híreket hallott a királytól, de — mivel más megoldás nincs — fell kel venni a harcot. A magyar hadvezér bizakodik: „Ma magyarok s lengyelek két harcias népe, / Dicsőségért vagy halálért kezdünk versengésbe.” (III. felv.)¹⁰ Rzewuski a kereszténység védelmezőjeként mutatja be Hunyadi: „Nem a tömeg győz, de Isten és a szent ügy.”; „Corvin már választott a mai csata előtt: / Kereszténynek diadalt, magának véres halált.” (III. felv.) Az V. felvonásban szerepel ismét, hírt hoz a csata gyászos kimeneteléről: „Mindent elvesztettünk, a kegyetlen sors most / A Király s a sereg halálával tette híressé a csatamezőt.” De állhatatos, célja továbbra is a török elleni küzdelem: „Engem azért vezetett ki Isten a halottak közül, / Hogy megbosszuljam a király, a vezérek s püspökök halálát.” Az elesett hősök érényeit példaként állítja az utókor elé.

Niemcewicz tárgyalt művének drámai intrikájában nagyobb a törökverő szerepe. Az író — elődjétől merőben eltérően — csaknem kizárólag negatív jellemvonásokkal ruházza fel Hunyadi János alakját. Ez elsősorban a híres XV. századi történetíró, Jan Długosz krónikájának hatásával magyarázható. A történész több jelentős esemény és személyiség megítélésében tévedett.¹¹ Niemcewicz tragédiájának bevezetőjében olvassuk, hogy Ulászló a szegedi békekötés után vissza akart térni Lengyelországba. Az ellene lázadó Erzsébetet, Albert özvegyét fiával, a későbbi V. Lászlóval együtt a király katonái foglyul ejtik. Ulászlóra nagy hatással van a nő szépsége, ezért visszaadja szabadságát, és házasságot ajánl neki. Erzsébetet ez meghatja, de mivel régóta Hunyadi szereti, kosarat ad a királynak. (Az író aligha nézett utána annak, hogy Ulászló valószínűleg 1424-ben született, Erzsébet 1410—1442 között élt, a törökverő régóta nős volt. Ellenkező esetben művének cselekménye nem játszódna Várnánál.) „Hunyadi (egyes történetírók tanúsága szerint) kiváló hadvezér, de gőgjében határt nem ismert Władysław halálában reménykedik, hogy így megszerezhesse a magyar koronát” — írja.¹² Erzsébetnek Hunyadi szerelmet hazudik, és összebeszél Cesarini pápai követtel. Együtt

⁶ KLIMOWICZ I. m. 386—387.

⁷ Vö. A. BEŁCIKOWSKI: Ze studiów nad literaturą polską. Wydanie pamiątkowe ku uczczeniu 25-cioletniej działalności literackiej autora, z zyciorysem skreslonym przez d-ra Piotra Chmielewskiego. Warszawa 1886. XIV—XXVIII.

⁸ M. SZYJKOWSKI: Dzieje nowozytniej tragedii polskiej. Typ szekspirowski. Kraków 1923. 306.

⁹ J. DĄBROWSKI: Władysław I Jagiellończyk na Węgrzech (1440—1444). Rozprawy historyczne, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T. II. Warszawa 1923. 172., 192.

¹⁰ Az idézett szövegrészeket a tanulmány szerzője fordította.

¹¹ DĄBROWSKI I. m. 133., 188—189.

¹² J. U. NIEMCEWICZ: Dzieła poetyczne wierszem i prozą. T. 6. Lipsk 1838. 111.

kényszerítik a királyt a béke megszegésére, aki aztán hősiességgel küzdve hal meg a várnai csatában.

A Rzewuski-drámában megismert két lengyel vezéren kívül itt szerepel a későbbi V. László, Erzsébet bizalmasa, Elvira és Bottos magyar lovag. Utóbbinak Hunyadi már az I. felvonásban elmondja: Ulászló megválasztásakor még nem volt elég erős ahhoz, hogy ellenálljon. Ezért hűséget színel. Hiába uszította a törököket a király ellen, az jelentős hadi sikereket ért el. A további tervei iránt érdeklődő loagnak így válaszol: „Uralkodni; / Megszabadítani hazámat az idegen erőszaktól. . . Elég sokáig volt idegen urak prédája az ország, / Ideje vértünkkel viszsza-szerezni szabadságát.” Bottos ellenvetése: ha Ulászló meghal vagy elmenekül, még mindig számolni kell Erzsébettel és fiával. Hunyadi azonban biztos Erzsébet szerelmében, és képmtatón a béke megszegésére buzdítja a lengyeleket. A király hírt kap Erzsébet elfogásáról, és abban bízik, hogy a nő érzelmeit meg tudja változtatni. Erzsébet kezét ajánlva kéri a törökverőt, szerezze vissza fiának a trónt. Ulászló szerelmet vall a királynőnek, koronáját Erzsébet fiának igéri. Bottos azt tanácsolja Hunyadinak, hogy harc közben csalja kelepccé a királyt. A lengyelek nem akarják megszegni a békét, a magát már erősnek érző magyar hadvezér azonban a pápai legátus levelére hivatkozik, és Ulászlót biztatja: „Minden a békeszegés felé visz, Uram, / Ígéreted, Róma parancsa, Erzsébet kívánsága.” (III. felv.) Érvei hatására a király megmondja a török követnek, hogy csatlakoznia kell a többi keresztény országhoz. Tarnowski elmondja véleményét Ulászlónak: „Ismerem Hunyadi hősiességét és minden erényét, / De, bár buzgón kel védelmedre, / A magyar trónon látni téged nincs kedvére; / A gőg és büszkeség elvették az eszét.” (IV. felv.) A király szerint ez lehetetlen, hiszen Erzsébet nem becsülné Hunyadiat, ha az áruló lenne. A túl sok fordulat után egy újabb: berohan Erzsébet és Ulászló tudomására hozza, hogy a magyar vezér becsapta Rómát és uralkodóját. Hunyadi büszkén védekezik: a csatamezőn majd bebizonyítja hűségét. Végül bebizonyosodik, hogy a hadvezért, aki Albert özvegyének fiát is „oltalmába” veszi, nem érdekli a lengyelek sorsa. A csata gyászos kimeneteléről csak Zawisza hoz hírt: „Mindent elvesztettünk: / A vitézek megverték a pogány sok csapatját, / De Hunyadi árulásai a győzelmet tőlünk elragadták.” (V. felv.) A hadvezér seregével elvonult, a sebesült király Erzsébettől búcsúzza meg.

Lényegesen közelebb áll a mai történelmi értékeléshez a *Várnai Ulászló király*. Belcikowski a legismertebb személyiségeken kívül több magyar, lengyel és más nemzetiségű történelmi alakot vonultat fel, akik valóban részt vettek (vagy vehettek) a várnai csatában, illetve a vele kapcsolatos eseményekben.¹⁸ (Köztük van az első jelentős lengyel humanista, Grzegorz z Sanoka, aki Ulászló halála után Hunyadi János és Vitéz János udvarában élt, valamint Hédervári nádor, Ország Mihály, Brankovics György és Drakul vajda is.) A dráma szerint Hunyadi híve a szegedi béke megkötésének, mert azt — több magyar főúr véleményéhez hasonlóan — előnyösnek tartja az ország számára. A király és néhány lengyel vitéze viszont folytatni akarja a háborút. A kilátásba helyezett idegen segítség és Bulgária elnyerésének lehetősége hatására (Cesarini ezt igéri a végső győzelemért) a magyar hadvezér megváltoztatja álláspontját. Szerepe van ebben nagyravágyó felesége véleményének is. Hunyadi azt mondja neki: „Férjed királynévá tesz majd téged! . . . Most pedig megyek a mi koronánkért!” (II. felv.) A király most is ingadozik, de végül aláírja a béke megszegését. A magyar hadvezér bizakodik: „A jövő mindig a merészre mosolyog, / Akkor is, ha felhős felette az ég.” (IV. felv.) A sikeresen induló csata vereséggel végződik, Hunyadi reménye elvesztése miatt kesereg.

A *Hunyadi c. ifjúkori Belcikowski-tragédia* ugyancsak számos szereplője között nincsenek lengyelek. Cselekménye 1457-ben játszódik Budán. A nándorfehérvári csatából visszatérő Hunyadi László látja, hogy Cillei Ulrik részéről nem sok jóra számíthat. A törökverő fiát az bántja, hogy „a hatalom méltatlan kezekbe kerül”. (I. felv.) Hívei azt tanácsolják, öltesse meg Cilleit, mert ellenkező esetben Mátyással együtt ő fog veszélybe kerülni. Hunyadi László szerelmese, Annára a király is szemet vetett. A lány itt szereplő nagybátyja és gyámja, Urbán saját tervei érdekében szét akarja választani a szerelmeseket. Cillei összeesküvést sző a Hunyadiak ellen, és ennek szükségességéről meggyőzi V. Lászlót is. Hunyadi László elhiszi Urbán Annát rágalmozó szavait. A lány gyámja úgy szervezi meg a király és Anna találkozóját, hogy az ott elhangzottakat a törökverő fia is hallja. Hunyadi László a kezébe kerül levelekkel bebizonyítja Cillei aljasságát, és megöli azt. Hitelt ad a megrémült és megbocsátást szinlelő V. Lászlónak, és nem hisz Annának, aki azt tanácsolja neki, hogy meneküljön. A király Hunyadi László megmentésének kilátásba helyezésével zsarolja a lányt, az azonban visszautasítja az uralkodó becstelenséget ajánlatát. (Szécsi érsek hatására V. László előzőleg már aláírta a halálos ítéletet.) A vesztőhelyen sem rettegő Hunyadi László csak most hiszi el, a mérge hatására már haldokló Annának, hogy nem fűzte szerelem az erkölcstelen királyhoz. V. László rettegve nézi a kivégzést. A lánytól tudja meg, hogy véletlenül szintén mérget ivott, ami halálát okozza.

¹⁸ DĄBROWSKI i. m. 69., 74., 159., 172., 180., 192.

A jelenlevő katonák bosszút esküsznek, és jó uralkodót követelnek: „Éljen Corvin Mátyás, a mi királyunk!” (V. felv.)

„A mű alakjainak sablon jellemük van, szeretik a hosszú tirádákat, és nem egyénített nyelven beszélnek, amely tele van pátosszal és szónoki fordulatokkal” — írja drámaírói termésének egyik értékelője.¹⁴ Kétségtelen az is, hogy a fiatal Belcikowski nem sokat törődött a történelmi hűséggel. (Pontatlan forrást felhasználva nem tudott arról, hogy Cilleit 1456-ban érte el balsorsa Nándorfehérvárott, V. László 1457-ben, de Prágában halt meg.) Az említettekén kívül a *Hunyadi* c. drámában találkozunk több történelmi alakkal (Szilágyi Mihály, Hédervári, Kanizsa, Gara László, Giskra). Szerepük nem jelentős, inkább csak a két tábor létezését érzékeltetik.

Mindhárom Hunyadi Jánost szerepeltető műre jellemző, hogy — függetlenül megoldásuktól — a magyar hadvezér nem ütközik össze a királlyal. Meglepő, hogy míg Rzewuski Ulászló odaadó híveként ábrázolja Hunyadit, Niemcewicznél — aki nem sokkal később írta drámáját — nagy hadvezérünk a király tragédiájának előidézője. Sokoldalúan jellemzett, de egyértelműen „fekete” alak. Hunyadi János intrikusként való ábrázolását Niemcewicz tragédiájában azzal tudjuk magyarázni, hogy az írónak ilyen figurára volt szüksége korának mondani- valója kifejezéséhez. Jelleme Belcikowskinál már sokkal szegényesebb: szinte csak a hatalomvágyat megtestesítő séma. Másik, korábban írt művében Hunyadi Lászlót cselekedtetve még úgy említi meg annak apját, mint nagy hőst. A csupa értékes vonásokkal felruházott László csaknem „álló” jellem. Bár ő a címszereplő, a tragikus szituációk egy része abból adódik, hogy szerelmese nem szól neki a királlyal való találkozásairól.

A közös történelmi eseményeket feldolgozó lengyel szépirodalmi alkotásokban többnyire szimpatikus magyar alakokkal találkozunk. A Hunyadiakkal nem egészen így áll a helyzet. A magyartól eltérő lengyel értékelés okait részben a XV. századról szóló egyes történelmi forrásokból, részben néhány lengyel humanista (Grzegorz z Sanoka, Kallimach) ránk nézve kevéssé hízog hangvételű műveinek¹⁵ későbbi hatásából, ismeretéből vezethetjük le.

Kétségtelen, hogy a XV. századi törökellenes harcok jelentősége a lengyelek számára kisebb volt. Bár nem célunk, hogy a magyar és lengyel történészek értékelő megállapításait egybevevessük, érdemes idézni a kapcsolatainkat jól ismerő J. Dąbrowskit: „Hogy mik voltak az indítékok, amelyek Hunyadit irányították, nem tudjuk pontosan; kétkednünk kell abban, hogy az állítólag neki tett ígéret, amelynek értelmében a hadjárat sikere esetén megkapta volna Bulgáriát, a másik oldalra billenthetette volna a mérleget, bár lehet, hogy ennek is megvolt a hatása.”¹⁶

A tárgyalt drámák alapján Hunyadi Jánosról kialakítható öszkép nem lehet a sokat emlegetett magyar—lengyel barátság bizonyítéka. De a kivételek erősítik a szabályt.

Molnár István

A Fanni hagyományai értelmezéséhez*

I. A napló első lapjait író leányt az „érzések Zúrzavarja” jellemzi, amely részben a végletes vonzalmak és hangulatok váltakozásában, részben pedig az ellentétes lélekállapotok szimultaneitásában mutatkozik meg — a jelenetek és reflexiók nagyrészt ennek az egyik végtől a másikba csapó vagy a végleteket összeolvasztó hangoltságnak megnyilatkozásai. Fanni éppen úgy élvezi a természet és a magány örömeit, ahogy menekülne az egyforma (a természet közelségében s magányban telő) hétköznapiak elől; az emberi nemről mizantrop véleményeket hangoztat, de ugyanolyan szabatosan elmélkedik arról is, hogy mennyire „Szükséges az Embernek az Ember”; vágyik az idilli s szereteteli életre, de néha már csak a halál vigasztalhatná meg őt — s mindezek kíséreteként a szöveget át és átszövik egy sajátos, „kevert” lélekállapot jelenlétére utaló kitételek: Fanni „édesen szenved”, („Melánkóliája” is „édes”), állapotában időnként a „Meny’ Gyönyörűségei” a „Kínok’ Helye’ Gyötrelmeivel” olvadnak egybe. E végleteesség és kevertség mindazonáltal többnyire még nem „zúrzavar” (az ellentétek ezen a szinten világosan kivehető iránya van: Fanni a szeretetet keresi s a „szeretetlen-ség” őt körülvevő világa elől menekül), igazi bizonytalanságot úgy és olyan mértékben mutat az ábrázolás, ahogyan a világra vonatkozó általános reflexiók felől magához a hősnőhöz köze-

¹⁴ *Literatura polska*... 72.

¹⁵ CSAPLÁROS István: *A magyarság lengyel tükrében. Tények és feladatok a lengyel irodalom magyar vonatkozásainak területén.* Klny. a „Debreceni Szemle”-ből. Debrecen 1940. 5.

¹⁶ DĄBROWSKI i. m. 157.

*Egy, az érzelmes mentalitás hazai történetével foglalkozó nagyobb dolgozat előkészületeiből.

ledünk. Feltűnően bizonytalanokká válnak ítéletei közvetlen környezetével kapcsolatban akkor, amikor azokat önmagával kell összefüggésbe hoznia — az egyik pillanatban pl. panaszkodik a „Gyereksége' Társainál” tett látogatás „Módos, de hideg”, hivalkodó és feszélyezett légköre miatt (VI.); e kritika érvényességét viszont már a következő pillanatban (VII.) elhangzó korrekció és önkritika rontja le: a magukat kedveltető barátinókkal szemben ő — be kell látnia — kedvetlen, komor s nyilván nemcsak azért, mert a természet „visszas Indúlatokat” öntött belé, hanem azért is, mert az ő áldatlan helyzetében csak „butává” vagy „szomorúvá” válhat az ember — az első ítélet tehát teljesen kétségesse válik azáltal, hogy kiderül magának a kritikus nézőpontjának bizonytalansága. Fanni valóban éppen önmagáról nem tud semmi bizonyosat: a látszólag — de csak látszólag — iránytalan érzelmi csapongások és vonzalom-változások hátterében megmutatkozik az önismeret hiánya, illetve az önismeretre való deklarált, tételessé is formulázott képtelenség: „Mégfoghatatlan magának is az Ember!”

Az egyik végtelből a másikba csapó, a végleteket összeolvasztó hangoltsággal s ugyanakkor az ennek alapzataként, de részben következményeként is felfogható önismerethiánnyal jellemzett magatartás azonban egyáltalán nem végleges sajátja Fanninak, a „fejlődés” új fázisa világosan megfigyelhető, hiszen azt sem kevésbé hangsúlyosan deklarálja a hősnő naplójában. A fordulatot az hozza meg, hogy feltűnik a regényben egy új szereplő, báró L-né, összeismerkednek s kapcsolatuk folyamatában fokozatosan letisztul az érzések zűrzavarja, eltűnnek a szélsőséges hangulatok és vonzalmak s a leány, aki eddig titok volt önmagának, egyszerre nem győzi hangsúlyozni: ismerni tudja önmagát. „... magamot-is, ki magammal eggyező nem voltam, magamat — ezt a' nagy Mesét, magamnak felejteni nem tudtam, jobban esmérem, jobban megfogom” — írja a XVIII. részben. A szintén jellegzetes mondatokat tartalmazó XIX. fejezet után a XX. teljes egészében az önmagára való eszmélés bemutatásának szolgálatában áll: „Vágyódásaimnak sok érthetetlen Mozgásait láttam felébredni. Sok homályos Érzéseimet, egyszerre mint a' Semmiségből előmbe toppanni...” Egy „keskeny és magános Völgy' Lakosa”-ként jellemzi önmagát, aki először hág fel a lakhelyét kerítő nagy hegy tetejére s először vet hunyorgó, bizonytalan pillantást a „Messzeség Homályába' beborított” vidékre — már nem gátolja a szűk völgy homálya, most a „nagy Véghetetlenlenség, és Zűrzavar” nyílt meg előtte. Maga magának többé — úgy tetszik — nem titok, a világ, az eddig számára nem is létező világ nyílt meg előtte s vált egyúttal titokzatossá; ez azonban vonzó és hívogató ismeretlenség.

Ezen a ponton, tehát egy bizonyos „fejlődési” fázis végpontján a regényben a külső események kerülnek előtérbe (Fanni közvetlenül ezután ismerkedik össze T-ával), de ekkorra már tudjuk, hogy mi is a tartalma e metamorfózisnak, mi az, amit a hősnő önmagában megismer s ami átalakítja az első lapokat író leány magatartását.

Fanni és báró L-né sokat beszélgetnek, s a leányra a két gyermekkel özvegyen maradt, szegénysorsú bárónő élettörténetéből a tovatűnt szerelmi boldogság emlékei teszik a legnagyobb hatást. E beszélgetések során alakul át Fanni. Az önismeret letisztulása s ennek nyomában az érzelmi kiegyensúlyozódás onnan származik, hogy immár meg tudja fogalmazni azt a korábban csak homályos érzésként kavargó hiányt, amely megzavarta lelkét, a szerelmi hiányt, az indulatét, amelyet (mint a XIX. részben írja) „magamnak ki fejteti nem tudtam, érzettem, hogy bennem lakik”. Így és ezért alakul át Fanni — az első részben leírt érzelmes megnyilatkozások tehát (legalábbis jórészt) egy, a szerelemre érett 16 éves leány érzelmi zűrzavarának megnyilatkozásaival esnek egybe; a regény első harmadának *szeretetre* vágyó — s a szeretetlenségtől szenvedő — Fannija valójában inkább a *szerelemre* vágyott, s a kiegyensúlyozottság eléréséhez elég volt a pusztá tudás, a lehetőség a hiány megfogalmazására. A „cezúrát” azután Fanni (láttuk) többször s igen szabatosan vonja meg, a XVIII. részben pl. arról beszél, hogy „Ujj világ, újj titokszin” nyílt meg szemei előtt s amennyire rosszul érezte magát a „tűrhetetlen” régiben, annyira jól érzi ebben az újban — s ez azért érdekes, mert ez az „Ujj világ” úgy tárult fel s került szembe az eddig létezővel, hogy közben a környezet, a valóban létező világ, a „szeretetlenség” világa természetesen nem változott semmit, csak az „én” változott meg *ennyire* azáltal, hogy tudomást szerzett a szerelmi létezéséről. A változás mélyreható, hatással van a hősnő viselkedésére általában is — fontos a regénynek ezen a pontján felhívni a figyelmet egy jellemző, a megváltozott Fanni lélekállapotát erőteljesen dokumentáló mozzanatra. A XXI. részben Fanni egy átbeszélgatett s megvilágosító éjszaka után csak reggel indul haza, szomorú tájon halad át, hiszen „A' Dér lepusztította a' Vetemények' és a' Virágok' Leveleit, szomorú feketével vonta be lemart Áldozatait...” Ő azonban csak a friss levegőre figyel, úgy érzi, „Vidámságot szívott be minden lehellet”, „Vig Ortzával” érkezik meg és egyáltalán nem izgatja a korábban annyira rettegett atya pirongatása sem.

Báró L-né alakjának a regény kompozíciójában elfoglalt helye és funkciója — egyfelől — ebben ragadható meg, boldogtalan élete kapcsolja magához a nyugtalan, de főleg szeretetre vágyó Fannit — és élettörténetének boldog időszaka, házasságának örömei tudatosítják Fan-

niban a „páros” életre való vágyat s így egyben azt a hiányt, amely addig homályosan kavargott lelkében. A vágy a boldogságnak erre a lehetőségére olyan erős, e boldogság számára oly értékes, hogy hajlandó szerencsétlen, tragikus sorsú barátnőjét is boldognak mondani azért, mert „tapasztalta a Boldogságot” s önmagát azért boldogtalannak, mert „jó Napokrúl” — nyilvánvalóan ilyen, tehát szerelemben töltött „jó Napokrúl” — még nem tudhat semmit (XV.), azaz: egy elmúlt, soha vissza nem térendő, már csak emlékként élő szerelmi boldogság is többet ér számára, mint az, amelyet 16 éves önmagának a jövő ígérhet. Fontos azonban felfigyelni arra, hogy Fanni ezzel az elszólással — a látszat ellenére — nem értékeli saját helyzetét; eddigi lamentáló stílusától eltérő módon sorsának reménytelensége itt szóba sem kerül, s ez érthető: tekintete előtt most nyiladozik ama „Ujj világ”, magatartása éppen most alakul oly gyökeresen át.

Ez a megjegyzés általában véve is jellemző Fanninak barátnőjéhez való viszonyára abban az értelemben, hogy Fanni a szomorú sorsú barátnő élettörténetéből és tanításaiból csak azt hallja meg, amit szerelemre vágyó énje meg akar hallani, minden más háttérbe szorul, pedig báró L-né élettörténete bőven szolgál tanulsággal s ezeket ő buzgón továbbítja is Fanninak. S ez annál inkább is figyelemre méltó, mert báró L-né élete tulajdonképpen egyetlen tanulságot példáz, azt, hogy a csak érzelmekre épülő s az anyagi feltételeket nélkülöző házasságnak milyen szomorú következményei lehetnek: Károlyának — s vele együtt saját magának — történetében a szegénység tesz tönkre egy olyan házasságot, amely pedig nagy szenvedélyre épült; az epizód mintha bizonyos megalapozottságot kölcsönözne a regény világában a zord atya T-aival kapcsolatban majd elhangzó fő kifogásának is. („Hol van a Jóság?”) Az pedig természetesen, hogy báró L-né — akiben Fanni „Tanítóné”-jét látja — életbölcssége harmonizál sorsának kézenfekvő tanulságaival: a szerelem szépségeit és hatalmát festetvegen is okos és megfontolt szerelemre buzdítja a leányt. Báró L-né valóban neveli Fannit, sőt, ő az egyetlen, aki ténylegesen hozzájárul nevelődéséhez — pontosabban: hozzájárulhatna, de a tanulságoknak (az életnek és az életbölcességnek) a regény kompozíciójában különös módon nem Fanni tényleges nevelődése, intellektuális érlelődése szempontjából van jelentősége, éppen ellenkezőleg, a tanulságok háttérként, mintegy kontrasztként szolgálnak a tanítvány további viselkedéséhez. Fanni élete a továbbiakban ugyanis a kézenfekvő intelmek ellenére, azokból mit sem hasznosítva halad tovább, s ez annál inkább is feltűnő, mert e háttér felvázolása után rögtön alkalmunk van látni Fanni egészen más módon viselkedését. A T-aival való béli megismerkedés jellemzően mutatja, hogy Fanni milyen „neveletlen” maradt: ő T-ait meglátva lesz szerelmes (XXV.), s az első, a naplóba beírt (beírásra érdemesített) szóvaltasuk egyben a búcsúszás szóváltása is — azt pedig, hogy egyáltalán ki is ez a fiatalember (pl. mi a neve), mástól tudja meg. Első találkozásuknak a szerelmük fellobbanásának így nem csupán semmiféle intellektuális kísérete nincs, de nincs semmi köze semmiféle „okosság”-hoz sem — Fanni „Tanítóné”-jától tanult bölcességéből csak az maradt eleven, ami a szerelem szépségeiről és örömeiről szól, azt viszont, hogy okosan kell vele bánnunk, teljesen elfelejtette. Így tehát a szeretetre vágyó Fanni szemét báró L-né nyitotta fel a szerelem hatalmára (tudatosítván benne azt, mi hiányzik neki), de igyekezett arra is figyelmeztetni, hogy okosan kell bánnunk e legyőzhetetlen érzellemmel (sorsa önmagában is figyelmeztet erre) — viszont Fanni mindebből csak azt tanulta meg, hogy a szerelem hiányzik neki; az élettapasztalat, az életbölcesség a háttérben maradt, s éppen így, az így megfestett háttér előtt vetül éles fény arra, hogy a leányt teljesen vakon, az okosság minden fegyverzete nélkül sodorja el feltámadó szenvedélye, „édes Indúlat”.

Éppen ezzel függ össze, hogy az önelemzés motívuma egy rövid időre el is tűnik a regényben az események sodrása mögött, csak akkor bukkan fel újra, amikor a már szerelmes Fanni megérkezik T-aival együtt töltendő vendégeskedésre, s barátnőjének levelekben számol be a történetéről, azaz: a T-aival való végleges egymásratalálásuk folyamatáról. Az önelemzés ily módon végigkíséri az elbeszélést, s két, világosan elkülöníthető fázisra oszlik: az első részben a szerelem „elméleti” felfedezése átalakítja a leány magatartását, deklarálja, hogy ismeri önmagát s hogy számára véget ért az „érzések Zúrzavarjá”-nak időszaka — az új, a XXXIX. résszel kezdődő fázisban viszont (a már szerelmes Fanni tudatában) váratlanul megfordul a tendencia, s odáig megy, hogy újra elhangzik a kijelentés a magunk ismerésének lehetetlenségéről.

Az új helyzetben elkezdett önvizsgálatot annak megfogalmazása vezeti be, amelyet közben is láthattuk viselkedésében: Fanni rábred, hogy nem tud alakoskodni s különösen nem tud szerelmesével szemben, ehhez az „Indúlatok’ Szélvészé”-ben nincs ereje, képtelen így arra a „szemesség”-re is, amelyre barátnője közben lezajlott találkozásukkor figyelmeztette. Indulatait nem csupán eltitkolni nem tudja, de uralkodni sem tud felettük, a nyílt feltárulkozásban sem az okosság s megfontoltság, egyedül a szemérem akadályozza meg (a szerelmes indulat és a szemérem titkőzésében születnek újra egy pillanatra a szív „Ellenkező Érzései” is, XLI.); az első csók után azután máris bejelenti az újabb változást: „Változhat é annyit valy-

lyon olly kevés Idő alatt az Ember, mint én változtam? (XLII.) Ez a változás valóban újabb változás, hiszen éppen ahhoz az „új” Fannihoz képest az, akit báró L-né ismer: „Ha engem” most látnál, nem a’ vagyok, a’ ki voltam”; s az egyik legfontosabb kísérő mozzanata az ismét megjelenő önismerethiány: „Magam, magamat nem esmérem”, kicsit később, általánosabb érvennyel: „nem esmérjük ami a’ magunk Szívét!” Fanni így kétszer változik az elbeszélés során, s látszólag ugyanoda lyukad ki, ahonnan elindult: nem ismeri önmagát. Az önelemzés kiindulópontjának és végpontjának ez az egybeesése azonban csak látszólagos, a csaknem azonos mondatok valójában gyökeresen eltérő helyzetek jelzésére szolgálnak. Ennek egyik legfeltehetőbb jele, hogy az újonnan bekövetkező önismeret-képtelenséget egyáltalán nem kísérik végletes hangulatváltozások s a külvilág benyomásaitól szinte nem is függő, csapongó ítéletek, az „Érzések Zúrzavara”: Fanni most egyértelműen boldog, lelke egyneműsködött s átetszővé vált. De arról, hogy az első harmad ön-nemismerése és a végső ön-nemismerése nem ismétlődés, hanem egy bizonyos *folymat* végpontra érkezése s így végeredmény, arról igazán az árulkodik, amiben ő meghatározza az okot: „Azok az Érzések, azok a’ leírhatatlan Érzések mellyek benne [ti. a szívében] minden Órapertzen teremnek, — sejdíteni sem mertem volna, hogy azok benne lehetnek . . . Mint a’ szép Arany a Földrögben, eltakarva, befojtva, öszveelegyítve, úgy feküdtek, azok addig benne . . .” — ahogy tehát az első fázis tetőpontján Fanni, ama völgy „lakossa”-ként, a végtelent látta feltárulni maga körül, úgy látja most (szerelmi boldogsága csúcán) a végtelent feltárulni *önmagában*; szívéből újabb s újabb érzések „zúdulnak” „Rajjal” elő — „kifejtődnek Zúrzavarjokból” — s ő természetesen nem tudja, hiszen eddig sem tudta, mi rejlik még ott *bent*, egész lényét ez a belső, kifürkészhetetlen valóság — a szív — uralja. Az ellentéteknek ez a párhuzama nem a napló első harmadának Fanniával, hanem az önmagára eszmélő, a homályból kilépő Fanni alakjával alkot „rímet” — a regény kompozíciójában a végső ön-nemismerés bejelentése így Fanni intellektuális fejlődésének csúcsa, ahova a szerzői szándékok eredményeként nem csupán eljutott, hanem ahová el kellett jutnia. Ettől kezdve ugyanis ez a motívum eltűnik az elbeszélés szövetéből, nem azért, mert nincs rá tovább szükség, hanem azért, mert nincs folytatására lehetőség: a „nem esmérjük mi a’ magunk Szívét” belátása ugyanis nem más, mint az észnek („okosság”-nak, „szemesség”-nek) a szív érzéseivel szemben megmutatkozó teljes tehetetlenségének belátása — az „édes indulatai”-nak „szélvésze” által elsodort, a szív érzéseinek oly végtelenül kiszolgáltatót boldog lány itt, intellektusa tehetetlenségét konstatálja.

II. Fannitól azonban hamarosan elszakítják kedvesét (Kármán eközben bizalmasát, báró L-nét is eltávolítja mellőle), az egyedül maradt leányt egy „forró hideg” gyorsan ágynak dönti, és halála sem késlekedik soká. Természetes, irodalmi analógiák egész sora által kialakított olvasói reflex — s ugyanakkor hagyományos magyarázat —, hogy a hősnő pusztulásának okát a szeretetlenségnek a szerelmeseket egymástól elszakító világában lássuk s abban, hogy a hősnő ellenállóképtelen a világ által ráért szenvedésekkel szemben. E magyarázat felől nézve T-ai alakja legalábbis rejtélyesnek látszik: úgy sző szerelmes viszonyt Fannival, hogy a közöttük levő társadalmi és vagyoni különbségek közben még csak eszébe sem jutnak, viselkedése passzív és — kiváltképpen — férfiatlan. Ugyanakkor (tegyük hozzá) erkölcsi érzékével sincs minden rendben, hiszen az Uránia szerzőihez írott s a „hagyományokat” kísérő levelében egy szót sem ejt saját szerepéről, s nyoma sincs a lelkiismeretfurdalásnak, pedig Fannit — ezek szerint — végső soron mégiscsak miatta pusztította el a szeretetlenség világa. De a hőssel, illetve (mivel a keret az ő fikciója) a szerzővel szemben még komolyabb erkölcsi vád is szóbahozható, mert maga T-ai még csak nem is a szeretetlenség világát látja közvetlenül vétkesnek kedvese halálában, hanem éppen a „szeretetet”, azt a szenvedélyt, amelyet ő ébresztett és táplált felelőtlenül. Idézett levelének egyik mondata erre vonatkozóan félre érthetetlen utalást tartalmaz: „A fátum minket egymástól elszakasztott. Ezt egyedül el nem viselhettem, ő kít a szeretetlenség hidege meg nem emésztett, elhervadt a szeretet édes melege alatt.” Az utalás egyértelmű, Fanni eszerint nem az őt körülvevő társadalmi-emberi viszonyok áldozata, aki ellenállóképtelen volt a környezet által ráért szenvedésekkel szemben — a levél nem is győzi hangsúlyozni „heroismus”-át —, Fanni magával a szenvedéllyel szemben ellenállóképtelen, ahogy (valóban) a regény eddig követett, utolsó harmadáig sem a környezet morális pressziójával szemben megmutatkozó *gyengesége* állt az ábrázolás előterében, hanem szenzibilitásának egyre nyíltabb megmutatkozó *ereje*. Halála ezek szerint tehát a T-ai által felébresztett szenvedéllyel van közvetlen összefüggésben, a furcsán viselkedő T-ai-val, akinek erkölcsi érzéketlenségét természetesen a szerző számlájára kell írunk.

T-ait (s vele Kármánt) azonban éppen az a tény mentesíti, amelyet az idézett mondatban oly nyíltan bevallanak.

Mert a szerelmi szenvedélyt ugyan T-ai ébreszti fel, de ez a szenvedély — bármennyire is közrejátszik letisztulásában — semmiképpen sem azonosítható Fanni érzékenységével (így tehát azzal a móddal sem, *ahogyan* ő erre a szenvedélyre reagál), amelynek annyira végtelen változhatási ismerheti fel magában önismereti útja végén. A szenzibilitás ugyanis Fanni személyi-

ségének eleve meglevő, mondhatni szubsztanciális eleme: a napló első és utolsó lapjait író leánynak csak helyzete és önismerete különbözik, amit végül felismer (felismerhet) önmagában, az valamilyen formában kezdettől fogva adottsága volt, adottság, amelyen a felismerés sem változtat semmit. S ennek az érzékenységnak a talaján alakul olyanán, úgy „elemi erejű”-vé (Wéber Antal) a szerelmi szenvedély, hogy annak kielégületlenül maradt „édes melege” végül valóban elpusztíthatja őt.

De hogyan alakíthatja így a szerelmi érzést Fanni érzékenysége? Ez az érzékenység csak Fanni önismereti útja végén válik igazán láthatóvá, pontosabban: definiálhatóvá, itt diadal-maskodik nyíltan az „édes Indulat” szélvész a lélek erői felett — csak hogy Fanni viselkedésében, ha más formákban is, de mindvégig jelen van ugyanez az érzékenység: az érzések, az indulatok mindvégig korlátozzák a hősnő intellektuális erőt s e korlátozottság járul hozzá közvetlenül a tragikus kifejelethez is.

1. Ez a korlátozottság — egyrészt — abban mutatkozik meg, hogy Fanniban (Fanni számára) már kezdettől fogva hiányzik mindenfajta készség (lehetőség), amely egy előrelátó okosság kifejlődéséhez vezetne: a hősnő csak a jelenvalóban él, az időnek az a horizontja, amelyben életét elgondolja, minimális, az esélyek, a fenyegetések vagy remények számbavételére gondolatvilágában igen kevés, gyakorlatilag semmilyen tér nem jut. Már az első lapokon leírt szélsőséges hangulat- és vonzalomváltozások mutatják, hogy hangoltsága mennyire az adott, az egy pillanattól, a pillanat érzéseitől függ, de nem „számol” lehetőségeivel még akkor sem, mikor pedig már nyilvánvalóan várakozik, emlékszünk: teljesen bezárt sorsú barátnőjét is boldognak mondja azért, mert ő már ismeri a szerelem boldogságát, s 16 éves önmagát boldogtalannak, mert még nem: itt a türelmetlen vágy ereje borít minden távlatot homályba s szünteti meg Fanni számára az időt. De ő a barátnő életének példájából s oktatósaiból sem azt jegyzi meg, ami hosszabb távra szól — szerelmi fellángolásának nem látjuk semmiféle intellektuális kísérőmozzanatát: ő T-ai látványába lesz szerelmes, s szó sincs arról, hogy a szép fiatalember szellemi és erkölcsi, időtállóbb, „perspektivikus” értékei is hozzájárultak volna tüze, „édes Indulata” első s máris továbbfokozhatatlan erejű fellobbanásához. A T-aihoz való kapcsolatában azután mindvégig ugyanez a magatartás jellemzi: mindig a pillanat érzései diktálják viselkedését, s ezen nem tud — még átmenetileg sem, egészen rövid távon sem — uralkodni: a pillanatnyi indulat mindig legyőzi benne az akart „szemesség”-et. Végül pontosan ez a jellegzetesség érvényesül a legdöntőbb időpontban is, mert ugyanígy nincs saját szerelmes érzéséhez és szerelmének sorsához intellektuális viszonya a búcsúzáskor sem, a jelenvaló nyomasztó szuggesztíója kiszorít minden más lehetőséget és reakciót — a jövő horizontján sem remények, sem lehetőségek nem derengenek fel, hiszen számára nincs is. jövő: az elválás tragikus pillanata rögtön az egész élet tragikus fordulatának jelenik meg. Pedig maga T-ai nincs annyira reménytelen pozícióban, a reménytelenséget nem is annyira a regénybeli tények, mint inkább Fanni minden, a jövőbeli esélynek még a kísértését is elhárító perspektívája sugallja nekünk — T-ai nézőpontjából tekintve ha nem is gyökeresen, de elég feltűnően változik a kép.

Mert igaz ugyan, hogy neki most nincs „jószága” és „rendes Állapota” s még (ahogy Fanni mondja) „messze van Elrendelésétől”, de azért vannak jelek, amelyek enyhítenek valamit e kedvezőtlen státuson. Hiszen aligha lehet csak egyszerű polgárfiú, ha az apja „kapitány” s ha őt meghívják Fanniék házához — nem biztos, hogy céltalanul, három lány van a családban — s ott egyértelmű sikert arat, aligha lehet annyira szegény a familiája, ha a fiatalember hónapokig csak társasági életet él s itt semmi hátrányos megkülönböztetésben nincs része, sőt; s valóban nem lehet oly „alacsony”, ha a tervbevetett házassághoz az ő apja engedélyét is meg kell nyerni; ugyanakkor Fanni apja annyira elzárkózó és mord, ha a fiatalok szerelmének tudomásulvétele után még engedélyt ad arra, hogy két hétig továbbra is együtt maradjanak. Azaz: a helyzet nyilván nem rózsás a fiatalok számára, de nem is teljesen és véglegesen reménytelen — elvégre az a bizonyos „elrendelés” mégiscsak létezik, T-ai előtt mégiscsak van valamilyen elletterv, jövőjére vonatkozó elképzelés, amelynek betöltését fontosnak tudja maga is: elválásukat szükségszerűségnek tartja, okként a személytelen „fátum”-ot említi s nem az atyai tiranniát, amelyet pedig más összefüggésben bőven szidalmaz. A regény (Fannin kívüli) világában egyébként — báró L-né története félreérthetetlenül sugallja — általában véve is van jelentősége az élet anyagi alapjainak. Mindez azonban közvetlenül csak T-ai megítélése szempontjából fontos, ő valóban „normálisan” viselkedik, s érthető, ha leveleiben csak Fanni magasztalása és a bánat szólal meg, és nem az utólagos lelkiismeretfurdalás — ami a történetben, különösen pedig a történet végkifejletében rendkívüli, az magának Fanninak a viselkedése: az ő részeről ugyanis egy mégoly perspektívátlan jövő is legfeljebb egy öngyilkosságot tenne érthetővé, de nem tenné okszerűvé a természetes és gyors halált a személyiség egész sajátos diszpozíciója nélkül.

2. Ez a diszpozíció pedig Fanni szélsőséges érzékenysége, ez nem engedi meg, hogy a szomorú jelenvalót — de bármilyen jelenvalót — a jövő elgondolható esélyeinek perspektívájá-

ban szemlélje, a *most* szomorúságára így, innen nem érkezhethet számára semmiféle enyhülés, intellektusa tehetetlen az azonnal kielégülni kívánó érzésekkel szemben: nemcsak a remény lehetőségeinek firkésztésére képtelen, de még a remény kísértéseire sem reagál — az elválás szükségképpen borítja árnyékba az egész életet.

Az érzékenység azonban nem csupán a reményt teszi lehetetlenné, hanem lehetlenné teszi Fanni számára a *felejtést* is.

A szerelmesek elválása után azt látjuk, hogy Fanni tehetetlen a továbbtűnt boldog pillanatok emlékeivel szemben, a búcsúzás utáni jelenvaló felett a lezárt (s végleg lezártnak tudott) boldogság hiánya uralkodik, az „édes Képzetek”-nek ellenfényében az élet kibíratatlanul sivárnak, kietlennek mutatkozik. A magára maradt Fanni elsősorban, mondhatni kizárólag elmúlt boldogságának képeivel viaskodik, naplója tele van annak a meddő, hasztalan küzdelemnek a jelzéseivel, amelyet ő a felejtésért folytat. A környezet üldözésének motívumai Fanni nagyon is befelé forduló attitűdjének tükrében háttérbe szorulnak, jellemző, hogy az I. részben a dörgőszavú, kegyetlen anya szidalmaira milyen hangsúlyosan *nem* reagál: minden reakció pusztán ama „édes Képzetek” távoztatására vonatkozik, amelyek — írja — csak azért jelennek meg oly „bájoló Szín”-ben, hogy szívét „emésszék” — az emberi környezet kegyetlensége szinte csak azért szólal meg, hogy feltűnővé váljék: Fanni mennyire *nem arra* figyel. A LII. részben szintén csak arról panaszkodik, hogy „Nem találok ötletet sohol . . .”, az LIII. részben pedig már kifejezetten ellenségesen kezeli az emlékezés kényszerét, „dühös Indulat”-nak nevezi s még a „szánakozó Isten” sem tud számára enyhületet nyújtani, hiszen ima közben is „közbelép az ő [ti. T-ai] Ábrázata és elragadja, tsak magának, egyedül tsak magának minden Érzésimet . . .” A LIV. részben azután újra feltűnik a „Kimilletlen anya” alakja, aki szidalmával „tódítja” keserveit, de ez valóban csak *tódítása* s *nem okozása* a keserveknek — hiszen Fanni a „Szerelem Betege” s már tudja, hogy annak a „Halottja” is lesz: . . . Ez a gyenge Kéz a’ Szerelem, a’ Kóporsóhoz vezet és megszabadít Kínzásaitoktól . . .” — azaz: Fanni itt mintegy szó szerint igazolja T-ai kísérőlevelének idézett megjegyzését, a szerző hősnője halálának okáról itt is, ott is (a kommentárban és a szövegben) egyformán nyilatkozik.

Csak e fontos és félreérthetetlen „definíció” után következik annak a „Szégyenvallás”-nak az epizódja, amelyben a társadalmi környezet nemcsak feltételként, hanem okszerűen is hozzájárul ahhoz, hogy Fanni „még kevés, hátralévő” erőit lerontsa — de fontos észrevennünk, hogy ez a jelenet nem Fanni állandó környezetében, hanem egy eddig még nem szerepelt, új környezetben, a „város”-ban, mondhatni a nagyvilágban zajlik le. E kiemelés keretében azután a konfrontáció is más szintre kerül, részben azért, mert a támadás nem csak Fannit éri (kiderül, hogy az ő rossz híre árt testvéreinek, jóhíruknek, szerencsájuknak), s ugyanakkor a hősnő erkölcsiségét itt hangsúlyozottan egy konzervatív keresztényi erkölcs nézőpontjából, tehát világnézeti szinten kritizálják meg. S bár a „hagyományok”-ban található reminiscenciákról s idézetekről máskor ejtünk majd szót, arra már most kell utalni, hogy Fanni — a szerző — a halálról csak így, L-né ellenében („ki oly híres Ajtatosságáról”) idézheti Lessinget; a mondat („Nem, nem az a rettentő Váz ez, mint a’ hogy ötlet nékünk festik, Egy szép és kedves Ifjú, a’ ki barátságosan által vezet innen, a’ Keservek között a’ Nyugodalomra”) látnivalóan a német klasszika egyik legfontosabb művének, a Goethéé, de — mint Szauder József kimutatta — a mi Kazinczynkra is hatást gyakorló *Wie den Alten den Tod gebildet* alapgondolatát tartalmazza. Mindenesetre ez a LV. rész kiemelt epizód Fanni tragédiájában, amely szerzői beszúrásnak tetszik — a leány sorsa közvetlenül valójában nem a környezet üldözésének eredményeként, hanem az érzékenység, itt már a felejteni nem tudás „dühös indulata”-ként jelentkező érzékenység eredményeként teljesedik be, hiszen állandó környezetében Fanni — mint eddig — továbbra is a „hasztalan Vágyódások”-tól szenved, a „Tündéreképektől elámitott Szív” nyög benne (LVI.), az utolsó feljegyzéseket bevezető, egészen rövid LX. rész is változatlanul a felejteni nem tudás kényszerét panaszolja és semmi mást: „Elfelejteni . . . Lehet é elfelejteni? . . . Miért nem tudok én elfelejteni?”

Fanni tehát érzékeny (azaz: indulatai, érzelmei uralkodnak okossága felett), s éppen az érzékenység teszi lehetetlenné számára a menekülés két lehetőségének, a *reménykedés* és a *felejtés* képességének birtoklását. Az elválás fájdalma így — a reményre való képesség nélkül — eleve megsokszorozott fájdalom volt, amelyet azután nem csökkenthet — a felejtésre való képesség hiányában — az idő, intenzitása a továbbiakban is állandó marad, s ez végül is felőrli, okszerűen őrl fel a személyiség erőit. Az érzékenység — az ő esetében — végzetserűen vezet el a halálhoz, Fanni érzékenységének, azaz: alkatának, tehát: a természetnek az áldozata, alakja és sorsa éppen azért érdekes, mert egy bizonyos fajta *végzet* ereje sodorja a halálba. Ez az egyszerű és bájos, hétköznapi tetsző vidéki nemeslány valójában a természet rendkívüli szülőtte, csodálatos, de ugyanakkor torz lény is; hiszen lelki élete — minden szépsége és gazdagsága ellenére — redukált lelkiélet, van benne valami *vegetatív* vonás, úgy, olyan védtelenül és olyan szükségyszerűséggel „hervad el” (T-ai szavai), mint egy szép növény, amelyet megfosztottak táptalajától, azoknak a virágoknak sorsa éri el, amelyekről a T-ai által a XL. részben

oly érzelmesen felolvasott Gessner-részletekben esik szó, de — s ugyancsak aligha teljesen véletlenül — ugyanebből az asszociációs körből kölcsönzi maga Fanni is a kifejezéseket saját, közlegő elmúlásának jellemzésére. (LXI.)

*

Úgy véljük, hogy Kármán hősnőjének még nem annyira a társadalomhoz, hanem elsősorban a természethez van köze, nem típus, hanem az „érzékeny ember” archetipusa — a művet tehát nem az egyébként is (Wéber Antal kifejezéseit használva) „óvatosan” és „háttérben” szerepeltetett társadalomkritikája, hanem az érzékenységek a hősnőben megtestesített — s elsősorban filozófiai — problémája felől helyes megközelíteni.

S itt legalábbis utalnunk kell arra, hogy ez a kérdés a szerző tisztán elméleti jellegű problémája is volt. Mert bár „eszmei életrajzá”-t a maga egészében aligha lehet ma már rekonstruálni, félreérthetetlen jelzések utalnak arra, hogy az érzékenység (valójában: az ember szenzualista, sőt, materialista felfogásának) kérdésköre mélyen foglalkoztatta Kármánt — az ő „hagyományai”-ban a lázadó elsajátításának a dokumentumaival éppenúgy találkozunk, mint a meghaladás érdekében folytatott gondolkodói küzdelemnek jelzéseivel. Feltehető, hogy a lázadás gesztusai a korábbiak, az az agresszív s a hagyományos morál elleni támadás hevületében még a cinizmustól sem mentes hang, amely a *Das philosophische Testament*-ban szólal meg, amelyben, akár maga írta, akár másolta, akár (ami a legvalószínűbb) olvasmány-émlékei alapján állította össze, a tétel, hogy tehát az ember végtelenen érzéki, indulatainak, ösztöneinek alávetett lény, éles és egyértelmű kifejtést kap. „Az ember tulajdonképpen oly kevésbé szellem vagy lélek, hogy minden idők mindentudó pszichológjain csak szánakoznunk kell. Bárhol látjuk működését, mindenütt az érzékiség működik” — írja szinte La Mettrie tónusában, s e redukciós szemlélettel szervesen függ össze a boldogságnak egy cinikus felfogása (akkor megállapodott az ember, ha „érzékei eltompulnak fájdalom és bánat iránt, ha minden megörvendeztetni s semmi sem keseríti, ha mindig élvez és a lehető legkevesebbet gondolkodik”), s az is, hogy úgy látja: sorsunk felett a vak esetlegesség uralkodik („ha ember arra van teremtve, hogy mint a vak puszta véletlenre tapogasson az élet sötétjén keresztül”); a „világban élés mesterségé”-nek titka sem tartalmaz semmiféle erkölcsi megfontolást, a színlelés a fontos itt csupán: „Öszinteség és nyíltszívűség a legbiztosabb ismertető jelei az emberi életben való újoncnak.”

A *filozófiai végrendelet* azonban a fiatal író csak egy (s feltehetően korai) lázadó pillanatának termékeként s korántsem végleges álláspontként fogható fel, hiszen más írásai — mint pl. a *Reflexionen zur praktischen Philosophie* című vázlat — éppen e végletes álláspont meghaladásának igényével készültek, bár ez utóbbiban elég nehéz pozícióból (az érteleme pusztán a „szókás”-sal szeresheti meg az uralmat az akarat felett), de mégis az „értelmes akarat” létét és esélyeit akarja bebizonyítani a „gyorsabban és elevebben ható” érzékiekkel szemben, amelyek bennünk az állatokkal közösek. Azaz: az embernek saját szenzibilitásától való függősége érvényben marad, de itt már küszködik vele, *vele* küszködik — mintha csak Fanni számára keresné a lehetőségeket. A *Reflexionen*-t kísérő (s egy C — — — y betűjelű ismeretlen baráthoz szóló) levélből is kiteszik, hogy mennyire foglalkoztatta a téma, a felsejülő ellentmondás (a vázlatot azért vetette papírra, hogy önmaga számára is tisztázza a kérdést, ugyanakkor egy részletesebb áttekintés kivonatának állítja be) éppenúgy árulkodik a gondolkodói bizonytalanságról, mint arról, hogy mi körül forognak a gondolatok: e levél is érzékelteti a problémakör Kármán számára érvényes súlyát s azt, hogy Kármán, a szenzualizmus kései osztrák követőinek, Zimmermann és Zissman műveit buzgón jegyzetelő Kármán éppenúgy elfogad lényeges konzekvenciákat, ahogy másokon már túl szeretne lépni. A bár az itt logikusan felmerülő kérdésre — hogy ti. ez a gondolkodói helyzet milyen mértékben volt jelen az életpálya egészében — adatok hiányában nem lehet ugyan válasszolni — a *Fanni hagyományai* létrejöttében (az elmondottak alapján) nyilván joggal mutathatunk rá e sajátos gondolkodói helyzet ihlető hatására, hiszen a régény tükrözi ezt a szituációt. A „hagyományok”-ban kifejezésre jut, hogy miért maradnak érvényesek az emberről való szenzualista-materialista felfogás elemei, de kifejezésre jut az is, hogy miért nyugtalanító igazságok ezek. Az indulatai szélvészében vergődő Fanni kétségkívül ideális jelenség a durva, érzéketlen emberi környezettel szemben, szenvedélyének intenzitása és tisztasága szinte ragyog a „szeretlenség” világának sötét háttére előtt, mégis: érzékenysége védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őt, s ha nem is betegségként, de mindenképpen a személyiséget életképtelenségre kártható korlátotként mutatkozik meg. Ily módon a régényben egy *ideál távolyításának* gesztusát látjuk, azaz — utalva a szakirodalomban már többször is felvetett kérdésre — Kármánnak a hősnő érzelmességéhez való viszonya nem egynemű, hanem két ellentétes álláspontot egyesítő

viszony. Ami azt jelenti, hogy a regény eszmétörténeti háttérében egy olyan gondolkodói magatartás körvonalai rajzolódnak ki, amelyhez hasonló az 1770-es évek Bessenyeijénél, 1810 körül pedig a filozófiai kivonatait készítő Kőlcseynél figyelhetünk meg.

Biró Ferenc

t életmondatok a magyar költészetben Csokonaitól József Attiláig

1. *Expanzív és felfogó személyesség*

Petőfi Sándor és Arany János költészetét sok ízben állították szembe úgy, mint alanyi és tárgyi, szubjektív és objektív költészetet. Horváth János ezen a szembeállításon kívül expanzív — felfogó személyiségről beszél, így jellemzi kettejük alkotásmódját: „Petőfié minden téren: a cselekvő, expanzív személyesség, Aranyé minden téren: a felfogó személyesség.”¹ Az expanzív személyesség nemcsak Petőfire, hanem többi költőnkre is jellemző lehet; dolgozatomban ennek mérésére teszek kísérletet, amire egy stilisztikai forma, az ítéletmondat különösen alkalmasnak látszott.

2. *Ítéletmondat*

Ítéletmondatnak nevezzük a főnévi, melléknévi, névmási és mellékmondati állítmányú mondatokat.

3. *Értékítélet*

Willis Moore *The Languages of Values* c. cikkében, amelynek értéknyelvi elemzését dolgozatomban felhasználom, úgy határozza meg az értéksituációt, mint olyan szituációt, „amelyben egy organizmus érzelmileg függő viszonyban van tapasztalatának tárgyától”.² Ez az „érzelmi függőség”, pontosabban „affektív függőség” úgy értelmezendő, mint egy állandóan meglévő olyan diszpozíció, hogy valamely organizmus tapasztalatának egyik tárgyát, ha megjelenik vagy eszébe jut, igyenlje, illetve, negatív értéksituáció esetében, elvesse. Azokat a kijelentéseket, amelyek ilyen diszpozíció meglétét jelentik, értékítéletnek nevezzük.

4. *Ítéletmondat és értékítélet összefüggése költői szövegekben*

Moore idézett cikke szerint az egy tárgyról mondott kijelentések sorba állíthatók aszerint, hogy a tárgyhoz vagy a kijelentő szubjektumhoz vannak közelebb, és az utóbbiak az értéknyelvi. Egy példát is ad az objektumhoz közelebb álló, értékeléstől mentes állításoktól a szubjektumhoz közelebb álló, azaz már értékelő, de egymással folyamatos sort alkotó mondatokra:

a kandiscukorról a következőket lehet állítani:

„Itt van valami.
Ez a tárgy nagyobb, mint az.
Ez a rúd barna.
Édes.
Jó.
Mmm . . .”³

Ebben a folyamatos sorban sehol sem lehet határvonalat húzni a kétféle mondat között; Moore szerint: „az »ez édes« és »ez barna« közötti eltérést nem úgy érzékeljük, mint valamely szakadék áthidalását, inkább, mint ugyanazon a vonalon való folyamatos továbbsúszást”.⁴

A fentiekből következik, hogy nehéz eldönteni, mit tartsunk már értékítéletnek, és mit ne tartsunk még annak. Az „affektív függőség” alapján mégis feltételezhetjük, hogy költői szövegekben minden mondat értékítélet, hiszen nem lehetséges versnek, de még elbeszélő

¹ HORVÁTH János: Tanulmányok. Bp. 1956. 436.

² Ray LEPLEY ed.: *The Language of Value*. New York 1957. 10.

³ LEPLEY ed. i. m. 12.

⁴ LEPLEY ed. i. m. 12.

alkotásnak sem olyan része, amely affektív függőség nélkül való. Különszakítva például objektív, tárgyi; ítéletmondatnak tűnhetik a következő Petőfi-idézet:

„Síkos a hó”.

Azonban az utána következő állítások:

„szalad a szán,
Ésketőre viszik babám” (Petőfi Sándor Ö. M. I. 53.)

ezt a tárgyi mondatot is feltöltik értéktartalommal, és voltaképpen ez az értéktartalom adja csak meg az idézett ítéletmondát értelmét; más szóval, csak ezekből a mondatokból tudjuk meg, miért írta vagy mondta a költő az elsőt.

Másfajta értékítélet, de szintén értékítélet a következő mondat:

„Átlátszó kék volt a felhőtlen ég”. (Petőfi Sándor Ö. M. II. 15.)

Ebben a mondatban a „kék ég”-nek nincsen sem gyakorlati, sem elméleti jelentése, csak a meghatározott értelemben vett értékjelentése.

Feltételezve tehát, hogy költői szövegben nincs olyan mondat, amelynek ne lenne értékvonatkozása, azt is feltételezhetjük, hogy itt minden ítéletmondát értékítélet is, kisebb vagy nagyobb mértékben. Az értékítélet ítéletmondatot „x jó” mondatnak nevezzük.

5. Az „x jó” mondat jelentése

Moore cikke szerint a szubjektum — objektum vonalon kívül még egy dimenzió van, amely az értékszituációban felsorolható mondatok sorába bekapcsolódik, a szociális dimenzió:

„Szeretem a kandiscukrot.
Szeretjük a kandiscukrot.
A kandiscukor jó.”⁵

„Az »x jó« mondat objektívebben hangzik, mint a »szeretem x-et« mondat, de azzal a céllal használatos, hogy kifejezésre juttassák vele többek, mindenki egyetértését abban, hogy »szeretem x-et«, egy olyan mondatfajta révén, amely a mondott tengelynek az objektum végéhez közel eső részén szokásos, ahol a mindenki egyetértése a leggyakoribb.”⁶

Idáig volt velünk Willis Moore. A mindenki, többek egyetértése, amely a „szeretem x-et” állítást „x jó” állítássá teszi, sok szövegösszefüggésben igazolható. Például: „az az áléának a tőzégföld jó” — ezt az állítást azzal lehet igazolni, ha több áléának kipróbálják és azt tapasztalják, hogy az az áléák virulnak a tőzégföldben. „A Balatonnál a 30 fokos meleg jó” — mindenki, többek egyetértését ebben az állításban úgy lehet ellenőrizni, ha sokakat megkérdezzük, szeretik-e a 30 fokos meleget a Balatonnál.

Az „x jó” állítás éppen, mivel mindenki, ill. többek abban való egyetértését tartalmazza, hogy „szeretem x-et”, vitára is szólít. Ha valaki azt állítja, „szeretek kandiscukrot lopni” — lehet, hogy az illetőnek effajta preferenciáját igyekeznünk kell megváltoztatni, maga az állítás azonban nem vitatható. Ha viszont az illető azt állítja: „kandiscukrot lopni jó”, maga az állítás vitatható.

Visszatérve az előbbi példára, „a Balatonnál a 30 fokos meleg jó” is vitára készítheti azokat, akik a 30 fokos meleget sokallják, míg viszont nincs mit vitatkozni azzal az emberrel, aki azt állítja, hogy „a Balatonnál a 30 fokos meleget szeretem”.

Foglaljuk össze, amire Willis Moore megállapításából kiindulva jutottunk:

a az „x jó” mondatnak az a jelentéseleme, hogy nem egy, hanem több organizmusra vonatkozik, nem beszélő élőlényeken több kísérlettel, beszélő lények között pedig véleménykutatással is ellenőrizhető,

b az „x jó” mondat, a „szeretem x-et” mondattal szemben, vitára készíthet, mert a „szeretem x-et” mondat egy embernek x-szel szembeni preferenciáját csak önmagára korlátozza, míg az „x jó” mondat ugyanezt a preferenciát egy bizonytalan nagyságú csoportra terjeszti ki, amely csoport tagjának a mondatot halló ember vagy elismeri magát, vagy nem; ha nem: tiltakozik.

Költői szövegben az „x jó” mondat státusa megváltozik. Ha a költő „x jó” mondatot ír le, akkor:

⁵ LEPLEY ed. I. m. 14.

⁶ LEPLEY ed. I. m. 13.

a nem tart előzőleg közvéleménykutatást, illetve, ha nagyon is sok ember véleményét meghallgatta is és nagyon sok ember írását elolvasta is, mielőtt az illető „x jó” mondatot leírta, a „közvéleménykutatás”-t nem közli, valószínűleg nem is tudná közölni,

b a költői szöveg természeténél fogva, a társadalomban, az egyéb szövegek között elfoglalt helyénél fogva senki sem várja el és nem is várhatja el a költőtől, hogy „x jó” mondatának „többek egyetértése” elemét közvéleménykutatással igazolja,

c a költői szöveggel szemben a — legalábbis az olvasós időtartamára szóló — teljes befogadás alapvető feltétele a megértésnek, a benne foglalt egyes állításokkal vitatkozni nem lehet, tehát, legalábbis az olvasás időtartamára, minden olvasó az „x jó” mondattal szembekerülve, esetleg örömmel, de mindenesetre kénytelen magát azon csoport tagjának tekinteni, akik „x”-et szeretik, amely csoportot egyedül a beszélő, vagyis a költő teremtett meg.

Így tehát a költői szövegben szereplő „x jó” mondattal a költő átruházza, kiterjeszti egyéni értékattitűdjét legalábbis minden olvasójára, de náluk is többre, arra a bizonytalan nagyságú csoportra, akiknek a nevében ítél: önkiterjesztő, expanzív értékmagatartás.

6. Az ítéletmondatok előfordulási aránya mint az expanzivitás mértéke

Az önkiterjesztő értékmagatartásnak más, ismert költői nyelvi megnyilvánulásai is vannak, nemcsak az „x jó” mondat, illetve a költői ítéletmondat. Ilyen például, amikor a megszemélyesítés nem jellemzi a megszemélyesített tárgyat, hanem a költő direkt módon átviszi valamely attitűdjét a tárgyra, például:

Még a nap sem süt itt úgy, mint máshol;
Bágyadtabb sugára,
Mintha szánakozva tekintene
Ez árva csárdára. (Petőfi: *Kutyakaparó*. Hét évsz. I. 1177.)

(Ugyanezt nem mondhatjuk el a következő megszemélyesítésről:

A tölgyek alatt
Im meglep az alkony,
Hűsebb fuvalat
Zörög át a parkon
Felhők szeme rebben
Haza sietek (Arany: *A tölgyek alatt*. Összes I. 346.)

Az expanzív megszemélyesítés és a többi hasonló stílusjegy azonban természetesen nehezen volna számolható, és arra semmi esetre sem alkalmas, hogy számszerű összehasonlítást tegyünk az egyes költők között. Az ítéletmondat viszont rövid és gyakori forma, s így alkalmas az expanzivitás mérésére.

Megszámolva a *Hét évszázad magyar versei*-ben Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Vajda János, Ady Endre, Juhász Gyula, Tóth Árpád és József Attila lírai költeményeinek ítéletmondatait, és a kapott számot mindenütt az időbeli szöveghosszúsághoz, azaz a szótagszámhoz mérve, a következő eredményeket kaptam:

	Az ítéletmon- datok száma	A szótagok száma	Előfordulási arányszám
Csokonai V. M.	274	27 502	0,0096
Berzsenyi D.	93	10 925	0,0085
Kölcsey F.	88	6 179	0,0142
Vörösmarty M.	340	16 232	0,0209
Petőfi S.	712	42 640	0,0169
Arany J.	416	29 037	0,0143
Vajda J.	295	16 328	0,0180
Ady E.	602	30 037	0,0200
Juhász Gy.	109	6 366	0,0170
Tóth Á.	199	12 432	0,0160
József A.	405	28 491	0,0163

KONTROLL:

	Az ítélet- mondatok száma	A szótagok száma	Arányszám
Népszabadság 1972. nov. 15.	193	46 852	0,00412
Magyar Nemzet 1972. nov. 15.	214	53 644	0,00398

a *Megjegyzések*

Statisztikám legfőbb pontatlansága: nem az illető költők összes műveit, hanem csak a *Hét évszázad magyar versei* c. antológiát vettem alapul.

Az ítéletmondatok megszámlálásánál az egycentrumú (állítmány) mondatzsemléletet fogadtam el, tehát két ítéletmondathoz számoltam az olyan mondatot, amelyben egy alany és két névszói állítmány van, viszont egy ítéletmondathoz számoltam az olyat, amelyben két alany és egy névszói állítmány van.

Igyekeztem csak lírai verseket vizsgálni, tehát kihagytam például a *Szép Ilonká-t*, a *Csokorai-t*, és Aranyának minden balladáját.

Petőfi Sándor tagmondatai átlagosan valamivel hosszabbak, mint Aranyéi (9,72 szótag és 7, 82 szótag), így ha az ítéletmondatok előfordulási arányát nem ítéletmondathoz, hanem ítéletmondathoz számolom, a kettőjük ítéletmondathoz aránya közötti különbség jóval nagyobb:

Petőfi S.: 0,16 427

Arany J.: 0,11 182

Az ítéletmondatok azonban legalább annyira szembesítendőek lennének a jelzős szerkezetekkel, mint az igei állítmányú mondatokkal, ezért a mondatok számával való osztás nem látszott célravezetőnek. Az ítéletmondathoz/szótagszám aránnyal az ítéletmondatok számát egyszerűen az időhöz viszonyítottam: ez a szám azt fejezi ki, hogy meghatározott ideig hangzó szövegben hányszor fordul elő az ítéletmondathoz. Ennek a modellnek a használata azért lehetséges, mert az ítéletmondathoz ugyan elég gyakori jelenség, de nem annyira gyakori, hogy ne lehetne pontszerűen felfogni: az ítéletmondathoz szótagszáma az összes szótagszámnak mintegy 10–20 százalékát teszi ki.

Esetleg kapcsolatba hozható az ítéletmondathoz aránnyal a VAR (melléknév—ige arány,⁷ mert az ítéletmondathoz arányban névszói, így többek között melléknévi állítmányú mondatok szöveghosszához képesti arányát mértük. Felmerülhet az a kérdés, hogy az ítéletmondathoz arány nem helyettesíthető-e a VAR-al. Ha így volna, akkor sorrendben minél nagyobb az ítéletmondathoz arány, annál kisebbnek kell lennie a VAR-nak,

$$\text{hiszen VAR} = \frac{\text{igék}}{\text{melléknévek}}$$

$$\text{ítéletmondathoz arány} = \frac{\text{állítmányi melléknévek}}{\text{szöveghosszúság}}$$

Vagyis egyik helyen a melléknév osztó, a másik helyen osztandó. Ez két költőre, Vörösmarty Mihályra és Arany Jánosra nem vált be, mert Vörösmartyéknál az ítéletmondathoz arány és a VAR egyaránt nagyobb, mint Aranyéknál:

	Ítéletmondathoz arány	VAR
Vörösmarty	0,0209	1,247
Arany	0,0143	1,071

⁷L. DOLEZEL—R. W. BAILEY: *Statistics and Style*. New York 1969. 57.

Magyarázat: Arany János több jelzőt használ, mint Vörösmarty Mihály, és így összesen több melléknevet.

Felmerülhet még az a kétség is ezzel a statisztikával kapcsolatban, hogy a számok túlságosan kicsik, és így a különbségek is. Azonban egy másik, durvább statisztika szerint, ahol a szöveg hosszúságot csak az elolvasott sorok számával mértem, nagyjából ugyanaz a sorrend alakult ki a 11 költő között, mint az ítéletmondat/szótagszám statisztikában:

	Az ítéletmondatok száma	A sorok száma	Arányszám
Csokonai V. M.	274	3103	0,088
Berzsenyi D.	93	1104	0,084
Kölcsey F.	88	774	0,113
Vörösmarty M.	340	2185	0,155
Petőfi S.	712	4835	0,147
Arany J.	416	3313	0,125
Vajda J.	295	1838	0,160
Ady E.	602	3577	0,168
Juhász Gy.	109	635	0,170
Tóth Á.	199	1366	0,145
József A.	465	3459	0,134

b Értékelés

Nézzük újra az Ítéletmondat/szótagszám táblázatot. A felmérésből kitűnik, hogy Petőfi lírájának expanzivitása, ítéletmondatokban mérve, valóban nagyobb, mint Aranyé. Az is nyilvánvaló, hogy ez a nagyobb expanzivitás nem egyedül Petőfi lírájának tulajdonsága, hanem Csokonaihoz és Berzsenyihez képest Kölcsey, majd pedig, és főképpen, Vörösmarty lírájának is, vagyis általában a romantikus költők lírájának; és ez megfelel annak, amivel a romantikus költészetet már régóta jellemzik: a romantikus költő úgy teremti meg alkotásának egységét, hogy személyiségét direkt módon kiterjeszti mindenre és mindenkire, illetve személyiségébe mindent és mindenkit belefoglal.⁸

Arany János lírájában az ítéletmondatokkal mért expanzivitás elődeihez képest megcsökken, majd Vajdánál és Adynál, akik a romantika újraéledését hozták, az önkiterjesztő érték-magatartás tekintetében legalábbis („én nem költőnek, de Mindennek jöttem”) ismét felszökik, Adynál újra eléri Vörösmarty szintjét. Ady után: Juhász Gyula és Tóth Árpád lírájában fokozatosan csökken, József Attila lírájában átlagában Tóth Árpádéhoz képest egészen kis, 3 tízezrednyi emelkedést mutat.

7. Felfogó személyesség

Az eddig jellemzett kiterjesztő-befoglaló érték-magatartásnak az ellenpólusa az lehet, amikor a beszélő mintegy a tárgyakat szólaltatja meg vagy cselekedtetni, az értékeket a tárgyakból fakadóan tünteti fel.

Az értékhelyzet ezen viszonylatának egészen köznapi nyelvi kifejeződései vannak. Az „x szép” ítéletmondat igei állítmányú megfelelője például a magyarban: „x tetszik (nekem)”. Hasonlóképpen: „A kandiscukor jó” — „A kandiscukor ízlik (nekem)”. Ezek azonban már megkövesült, nyelvtanivá vált kifejezésformák, mint ilyenek, véletlenszerűek is, és külön

⁸ Sören KIERKEGAARD: Über den Begriff der Ironie... München—Berlin 1929. 237.

A statisztikák és az idézetek forrásait:

Hét évszázad magyar versei. Bp. 1966. — Ady Endre összes versei. Bp. 1969. — Arany János összes művei. Bp. 1951. — Berzsenyi Dániel összes művei. Bp. 1968. — Csokonai Vitéz Mihály összes versei. Bp. 1967. — József Attila összes versei. Bp. 1962. — Juhász Gyula összes művei. Bp. 1963. — Kölcsey Ferenc összes művei. Bp. 1960. — Petőfi Sándor összes művei. Bp. 1951. — Tóth Árpád összes művei. Bp. 1964. — Vajda János összes művei. Bp. 1969. — Vörösmarty Mihály összes művei, Bp. 1960.

figyelmet kell szentelnünk a formának ahhoz, hogy felfedezzük az állításban az értékelt tárgy eredetileg cselekvőnek, aktívnek és az értékelő szubjektum eredetileg tárgyinak, passzívnek feltüntetett szerepét.

Ha a beszélő hatékonyan akarja érzékeltetni az értékelt tárgy aktív, az értékelő szubjektum passzív szerepét, ezeknél újabb, kevésbé megkövesült formákhoz folyamodik. Az áttekintett lírai anyagban (különösen Csokonai, Berzsenyi, Arany összes versei) jó néhány olyan megszemélyesítés fordul elő, amelyekben a „megszemélyesítés” elem olyan hagyományos, közkeletű, hogy az igei állítmány voltaképpen nem a megszemélyesítést szolgálja, hanem főképp azt, hogy az értékelés ne ítéletmondattal történjék, tehát az értékelő fél ne cselekvőként, hanem befogadóként, „felfogóként” szerepeljen, és az értékelt tárgy szerepeljen aktívként, cselekvőként. Például:

Rózsaszínnel játszadoznak

Két viritó arcaid (Csokonai: *Egy rózsához*, Összes I. 163.)

(ahelyett, hogy: arcod rózsaszín)

Rózsaszínekkel hímezed

A sír gyászos környékét (Berzsenyi: *A múzsához*, Összes 49.)

(ahelyett, hogy pl.: a sír gyászos környéke boldogabb tőled)

Te játszol szivárványszínbén

Sűrű harmatkönnyeimben (Arany: *A vigasztaló*, Összes I. 202.)

(ahelyett, hogy „szivárványszínű vagy”, vagy „olyan vagy, mint a szivárvány”)

És az erdő bokros útján

Bekanyarul egymaga,

Hol feketén leskelődik

Már felé az éjszaka (Arany: *A gyermek és a szivárvány*, Összes I. 141.)

(ahelyett, hogy „az éjszaka fekete”)

Ellenpélda:

De a kocsmá bezzeg hangos! (Petőfi: *Falu végén kurta kocsmá*, Összes II. 239.)

(ahelyett, hogy „a kocsmában vigadnak” stb., pedig a pillanatnyi hangjelenségeknek az igei kifejezése a szokásosabb.)

Az „x jó” mondatok arányával jellemzett költői értékmagatartásnak ez az ellenpólusa észrevehetően, érezhetően létezik. Azok a költők, akiknél az ítéletmondatok arányszáma viszonylag kicsi volt: Csokonai, Berzsenyi, Arany, kerültek is az ítéletmondatokat, olyanféle megszemélyesítésekkel, mint „Rózsaszínnel játszadoznak Két viritó arcaid”, az értékelt tárgyat téve meg ilyen módon cselekvőnek, hatónak, az értékelő szubjektumot a hatás tárgyának. Erről a jelenségről egészében véve nem lehet pontos felmérést készíteni, mert nehezen dönthető el minden egyes esetben, mely megszemélyesítések tartoznak ide. Ezért ennek csak egy kis, pontosan körülhatárolható részjelenségét vizsgáltam. A *statikus fény-eseményekkel kapcsolatos megállapításokat* általában közkeletűbb melléknévi állítmánnyal kifejezni, mint igével: „az ég kék”, „a levelek pirosak”, „az árnyék sötét”. De lehetséges igei kifejezésük is: „az ég kéklik”, „a levelek piroslanak”, „az árnyék sötétlik”. Mivel ezek speciális jelentésük következtében eléggé ritkán előforduló mondatok, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Vajda, Ady, Juhász, Tóth, József összes lírai verseit végig kellett nézni ahhoz, hogy statisztikát lehessen róluk készíteni. Az eredmény a következő volt:

	A „kéklik” stb. állítmányú mondatok száma	A szószáma	Arányszám
Csokonai	9	5 978	0,00150
Berzsenyi	12	3 943	0,00304
Kölcsey	3	2 283	0,00131
Vörösmarty	3	5 723	0,00052
Petőfi	5	20 051	0,00024
Arany	15	10 304	0,00145
Vajda	—		0
Ady	6	21 940	0,00027
Juhász	28	19 823	0,00141
Tóth	17	6 904	0,00246
József	22	10 606	0,00208

a A felmérésben a következő igei állítmányok szerepelnek:

Csokonai: fejrlik (2-szer), piroslik (1-szer), kékelik (1-szer), sötétül (1-szer), bársonyollik, ékeskedik, tavaszlik („tavaszlott étem bimbója”), fénylik,

Berzsenyi: pirosodik, pirul, feketedik, setétedik, borong (2-szer), fénylik, árnyékozik (2-szer), diszlik, tüzelg,

Kölcsey: piroslik, setétlik, borong,

Vörösmarty: piroslik, fehérlik, hajnallik („Vagy Emmi rózsaképe Hajnallik ott”),

Petőfi: piroslik (3-szor), pirul, zöldül,

Arany: fehérlik (4-szer), kéklik, kékül, zöldell, zöldül, feketül, sötétlik, sötétül, borong, sárgul, fénylik, világol,

Ady: piroslik (2-szer), világol, fénylik,

Juhász: szürkél, szürkül (3-szor), kéklik (3-szor), kékül, piroslik (2-szer), bíborlik, zöldel, fehérlik, feketéllik, fénylik (7-szer), világol (5-ször), borong, sötétlik,

Tóth: aranylik (2-szer), kéklik, kékel, kékül, pirul, barnul, feketül (3-szor), világol (3-szor), borong, fénylik,

József: piroslik (4-szer), zöldel (4-szer), fehérlik (2-szer), feketéllik, feketül, fénylik (5-ször), fényesül, világlik, borong (2-szer).

A statisztikába felvett igei állítmányok pozitív kritériuma az volt, hogy statikus fényjelenségeket jelentsenek; a kizáróelv az volt, hogy nem vettem fel olyan igét, amelynek nincs melléknévi megfelelője, csak igenévi (pl. tündöklük).

A „sötétül”, „pirosul”, „zöldül” stb. alakokat természetesen csak akkor vettem fel, ha nem „sötétre, pirosra, zöldre válik”, hanem „sötét, piros, zöld” jelentéssel szerepeltek.

A „borong” igét akkor vettem fel, ha „sötét” jelentéssel szerepelt, „buslakodik” jelentéssel nem.

Ez a második felmérés csak nagyon pontatlan képet ad, mivel: egy nagyobb jelenségnek kis részjelenségét mértem, amely egyéb tényezőktől is függhet, pl. mennyire használ színeket egy költő, mennyire inkább formákat vagy hangokat,

a vizsgált részjelenség igen kis gyakoriságú, továbbá a második felmérésben nem szótagszámokkal, csak sorszámokkal osztottam.

b A 7. pontban kifejtettek szerint, minél nagyobb volt az ítéletmondatok előfordulási aránya, annál kisebbnek kellett lennie, legalább nagyjából, a „kéklik, fénylik” állítmányú mondatok arányának. Ha az arányszámokat ennek megfelelően nagyságrendbe állítjuk, a következő két sorrend alakul ki:

Ítéletmondat-arány (mondat/szótagszám)		A „kéklik, fehérlik” állítmányú mondatok aránya (mondat/sorszám)	
1. Vörösmarty	0,0209	1. Vajda	
2. Ady	0,0200	2. Petőfi	0,00024
3. Vajda	0,0180	3. Ady	0,00027
4. Juhász	0,0170	4. Vörösmarty	0,00052
5. Petőfi	0,0169	5. Kölcsey	0,00131
6. József	0,0163	6. Juhász	0,00141
7. Tóth	0,0160	7. Arany	0,00145
8. Arany	0,0143	8. Csokonai	0,00150
9. Kölcsey	0,0142	9. József	0,00208
10. Csokonai	0,0096	10. Tóth	0,00246
11. Berzsenyi	0,0085	11. Berzsenyi	0,00305

A felmérés minden pontatlansága ellenére, hipotézisünk tendenciájában teljesült: négy esetben van 3 helynyi, egy esetben 4 helynyi eltolódás.

8. Összegezés

a Dolgozatomban egy jelentéstanilag elemzett stilisztikai forma, az ítéletmondat előfordulási arányával számszerűleg igazoltam, hogy Petőfi Sándor lírája expanzívabb, mint Arany Jánosé.

b Felmérésem azt is megmutatja, hogy ez az expanzivitás nem egyedül Petőfi költészetére jellemző, hanem általában a romantikusokéra: elődeihez képest Kőlcseyére is, majd, nagymértékben, Vörösmartyéra, továbbá Arany után újra jellemző a magyar romantikus hagyomány folytatóinak költészetére: Vajdáéra és Adyéra.

Legnagyobb az ítéletmondatokban mért expanzivitása Vörösmarty Mihály és Ady Endre lírájának, legkisebb a romantika után Arany János lírájának; az Ady-féle tetőfok után, Juhász Gyula, Tóth Árpád és végül József Attila lírájában, újra csökken az expanzivitás.

Kászonyi Ágota

Ladányi Sándor

ZRÍNYI TÖRÖK ÁFIUMA ÉS GYÖNGYÖSI VERSEINEK XVIII. SZÁZAD VÉGI
KIADÁSTÖRTÉNETI PROBLÉMÁIHOZ

Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787—1792)

A XVIII. századi magyar irodalmi életnek Kazinczy, Batsányi és még néhány vezéregyénisége mellett számos ma már ismeretlen vagy kevésbé ismert, feledésbe merült munkása volt. Ezek „újralfedezése” napjaink széles körű irodalomtörténeti, művelődéstörténeti kutatási folyamatának eredménye, noha már csaknem egy évszázada megszületett a felismerés a kisebb írók munkássága értékének fontosságáról és a felhívás is elhangzott: „Eddig a működők közül csak a vezéreket ismerjük, s a közkatonák közül alig egy-kettőt, s ezek is csak úgy esetleg ismertettek fel; s mennyi épen olyan érdemű társaik várják még a halottaikból való feltámasztást... Ne mondja senki, hogy a kisebb írók maradjanak halottaikban, ne mondja senki, hogy nem érdemlik az emlékezetet! A nemzet nemcsak aristocratiából áll, s az irodalom nemcsak Kazinczyakból, s a mai irodalom nemcsak a Kazinczyaknak köszönheti virágzását, de azoknak a feledésbe merült nevű apróbb embereknek is, akik azonban ép úgy szerették nemzetüket, ép úgy imádták s féltették annak a nyelvét, mint amazok s erejükhöz képest, mint termelők és fogyasztók, ők is megtették, a mit tehettek.”¹ — Kiss Áron felhívása pusztába kiáltott szó maradt. Ma azonban már általános a tudományos igény a nyelvújítás, a tudományos szárnybontogatás, a nemzeti kultúra tudatos kialakítására törekvő, a „második és harmadik vonalban küzdő” „névtelenek”-re, a felvilágosodás „plebejus ágának” tagjaira vonatkozó adatok összegyűjtésére. Ezek az oskolarektorok és professzorok, papok és orvosok, külföldet járó szegény magyar diákok, a peregrinusok széles rétegei hordozták, vitték szét azokat az eszméket és eredményeket, amelyeket megismertek külföldön, tanulmányaik során; amelyeket elértek Kazinczy és a Magyar Tudós Társaság tagjai. Ezek az emberek ezen új értékeket a nemzet szélesebb tömegeinek közkincsévé tették, és ugyanakkor ők a saját kis köreiken belül maguk is igyekeztek előre vinni a „szent ügyet”.

Egy ilyen nagy eszmei, ideológiai áramlatot, mint a *felvilágosodás*, amely a XVIII. században az egész hazai tudományos és irodalmi életet átforgalmazta és Pozsonytól Marosvásárhelyig megmozgatta a szellemi erőket, nem lehet csupán vezető exponensein keresztül felmérni. Szükséges a teljes keresztmetszet feltárása, mert csak így kapunk reális képet arról, hogy mennyire hatotta át a nemzeti közművelődést. A felvilágosodás mozgalmának extenzitását ezeknek a „feledésbe merült nevű apróbb embereknek” a levelei mutatják. Ezeknek egyik gyűjtőhelye Ráday Gedeon (1713—1792) levelezése. Ráday — akinek széles látóköre, nagy műveltsége, kifinomult ízlése s nem utolsósorban jelentős könyvtára igen nagy tekintélyt szerzett, s így a péceli Ráday-kastély (urával és annak könyvtárával) valóságos irodalmi és művelődési központ a XVIII. század utolsó évtizedeiben — egyaránt kapcsolatban állt az irodalmi megújulás ma már alig ismert munkásaival és Kazinczyval, Batsányival, Pálóczi Horváth Ádámmal, s az ő levelezésének vizsgálata módot ad arra, hogy fényt derítsünk e korszak egyik személyére, akik fáradoztak azon, hogy a nemzet, a haladás, a tudomány, az irodalom ügyét előbbre vigyék.

Ez alkalommal Ráday Gedeon és Zilai Sámuel levelezésén keresztül próbálunk adalékokat nyújtani Zrínyi Miklós: *Ne bántsd a magyart* című munkája 1790. évi marosvásárhelyi kiadásának előzményeihez és körülményeihez.

Ráday Gedeon állandóan gyűjti az értékeket; könyvtárának és kéziratgyűjteményének híre eljut Erdélybe is, ahonnet főként régi magyar könyveket kap. Gyűjteményével távolabbi célja van; már 1754-ben Szilágyi Sámuelről hallunk arról, hogy Ráday magyar antológiát készül kiadni. Amikor azonban Bod Péter egy évvel később a Magyar Athenas tervével hozzá fordul,² lelkesen mond le a kezdeményezésről — és könyveivel támogatja őt célja elérésében.

¹ KISS Áron: Szerencsi Nagy István és Kovásznai Sándor levelezéséből. Figyelő (Abafi) II/1877. évf. 222.

² Lásd Bod Péter 1755. április 16-án kelt, Ráday Gedeonhoz intézett levelét. Közzétette KISS Áron, Figyelő (Abafi) I/1876. 173.

Ráday irodalmi tekintélyét legjobban az mutatja, hogy egyes művek kiadásával hogyan rendelkezik. Főleg Zrínyi és Gyöngyösi új kiadásának terve foglalkoztatja. Ő bizza meg Szerencsi Nagy István győri református lelkész Gyöngyösi összes munkáinak jegyzetes kiadásával,³ sőt életrajzi bevezetést is ígér hozzá. Amikor azonban a Gyöngyösi-rajongó erdélyi professzorok: Kovásznai Tóth Sándor⁴ és Zilai Sámuel kéri tőle, nekik adja át a kiadást. Ezt a szuverén módon való rendelkezést nemcsak az magyarázza, hogy a régi nyomtatott (jórészt editio princeps) vagy a kéziratanyagot ő bocsátotta rendelkezésükre, bár ez is nagyon jellemző, hiszen némelyikről még csak nem is hallottak — hanem inkább az, hogy megbízása egyben szellemi támogatását is jelenti nélkülözhetetlen irodalomtörténeti jegyzeteivel együtt. — A Gyöngyösi-kiadás Kovásznai halála (1792) miatt nem készült el, de Zrínyi Miklós *Ne bánts a magyart*-ja Rádaynak köszönhetette új, erdélyi kiadását.

Zrínyi *Az Török Afium Ellen való Orvosság* című prózai munkáját 1660—1661-ben írta. Bár Vitnyédi István szorgalmazta annak kinyomtatását, Zrínyi életében a mű nem jelent meg nyomtatásban, hanem kéziratban terjedt. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-ben látott először nyomdafestéket Forgách Simon generális kiadásában.⁵ A szatmári béke után bekövetkezett változások nem tették időszertűvé a mű terjedését, s így feledésbe merült. Rádaynak szinte újra fel kellett fedeznie Zrínyi egyéb munkáival együtt.

Ráday a Gyöngyösi- és Zrínyi-kiadások ügyét előbb Kovásznaival — annak saját kérésére — kezdte meg. Levelében többek között ezeket írja Kovásznainak: „Térek már Tiszteletes Uram legfőbb kérdésére *Zrínyi eránt* . . . Az könyveimet Pécelen tartván, mostan semmit egyebet meg nem küldhetek, hanem csak a [Zrínyi munkáját] . . . Ezen munkácsról melyről már másszor is írtam most is csak azt írhatom, hogy alig vagon prosában magyar nyelven érdemesebb autorunk, aki kivált a numerusra és az fülét kedveltető kegyelmes hangzásra úgy vigyázott volna, és akinek egyszersmind előadása olyan tüzet és elevenséget mutatna. A most megküldött írásban az a hiba esett, hogy az applausust nem continuative kellett volna írni, hanem az következő levélre. Mikor jött ennek a könyvnek első editiója ki? és kinyomtatódott-é vagy csak írásban maradt? azt én magam sem tudom bizonyosan meghatározni. Hanem a második editióját gróf Forgách Simon adta ki ezen titulus alatt: *Symbolum Illustrissimi Dni Comitis Nicolai Zrínyi*, és Rákóczi Ferencnek dedicalta, de azon dedicatio sem az közlést, sem az kinyomtatást nem érdemli. Ezen Forgách editiója 1745-ben [1] jött ki.”⁶

Noha Ráday „Zrínyi Miklóst és Gyöngyösit legfőbb két magyar poétának” tartotta, Kovásznai valamiképpen oknál fogva nem lelkesedett Zrínyinek sem a *Szigeti veszedelem*, sem a *Török Afium* című műveiről. E munkálatokba kapcsolódott bele Zilai Sámuel.

A *Ne bánts a magyart* 1790. évi, második kiadásának gondozója, Zilai Sámuel ma már kevésbé ismert munkása a magyar felvilágosodásnak: Színyei nem említi, nem tudnak róla a lexikonok (az 1965-ben megjelent Magyar Irodalmi Lexikon III. kötete sem), sem a bibliográfiák. Váczy János téves utakon jár, amikor Zilahy József nagyváradi prédikátorral vagy a Weszprémi István által említett Zilahy Sámuellel — aki 1780-ban Leydenben teológiát is hallgatott — akarja azonosítani. Rövid életrajzát Koncz József adja közre.⁷ Erre támaszkodva Mályusz Elemér ír róla néhány sort *A türelmi rendelet* című művében,⁸ amikor a magyar protestantizmus XVIII. századbeli művelődési viszonyait tárgyalja. Ezért szükségesnek látjuk, hogy amikor a *Ne bánts a magyart* 1790-es kiadása története szempontjából igen lényeges Zilai-leveleket közreadjunk, bemutatassuk azok íróját is. Talán e Ráday Gedeonhoz írott levelei-

³ Lásd Szerencsi Nagy István két levele báró Ráday Gedeonhoz. (Győr, 1787. aug. 20., aug. 24. — ez utóbbi a Magyar Athenas újra kiadása tárgyában.) Közl. KISS Áron, Figyelő (Abafi) 1/1876. 182—184.

⁴ Kovásznai Tóth Sándor (1730—1792) marosvásárhelyi tanár volt. Életével és munkásságával foglalkozó legteljesebb munka: Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján. Válogatott írások.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta KOCZIÁNY László. Bukarest 1970.

⁵ Részletesen vizsgálja e témát KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós című kötetében. Bp. 1964. 2. kiad. 688—689., valamint TÓTH Gyula: *Bevezetés Az török afium ellen való orvosság-hoz c. tanulmányában.* Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp. 1957. 359—360.

⁶ KOCZIÁNY László — KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján* 191. — A levelet először JANCSÓ Elemér közli a *Nyelv- és Irod. Tud. Közl.* 1960. évf. 3—4. sz. 370—375. Lányi Gábor marosvásárhelyi hagyatékból. Onnét veszi át Kocziány. Az eredeti Ráday-kézirat ismeretének hiányában nem tudjuk, hogy Ráday elírása-e, vagy téves olvasat, esetleg egyszerű sajtóhiba-e az 1745. év. Lásd még KISS Áron: Kovásznai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz. Figyelő (Abafi) 1/1876. 366—374. — Ráday és Kovásznai kapcsolatának kezdete jelenleg még tisztázatlan. Amint levélváltásukból kitűnik, a kezdő lépést Ráday tette meg; ő hívta fel Kovásznai figyelmét egy Gyöngyösi-kiadás lehetőségére, s mindjárt el is küldte neki Gyöngyösi egy művét. Hogyan tudta meg Pesten vagy Pécelen Ráday, hogy a távoli kis városban, Marosvásárhelyt élnek tudós férfiak (Kovásnai, Zilai, Aranka), akik ilyen feladatra méltók, pontosan nem tudni. Mindenesetre Ráday irodalom-szeretétét, centrális szerepét az akkori irodalomban mi sem bizonyítja jobban, mint a távoli Marosvásárhelyen felfedezett Kovásznainak újra munkába állítása, Zilai Sámuelnek, Aranka Györgynek bevonása az irodalmi életbe.

⁷ KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története.* Marosvásárhely 1896. 233—237.

⁸ MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet.* II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 49.

nek (s egy más alkalommal Teleki Sámuelhez és Teleki Józsefhez írt leveleinek) közkinccsé tételével valamiképp hozzájárulunk XVIII. századi irodalmunk képeinek teljesebbé tételéhez.

Zilai Sámuel 1753-ban született. 1771. június 28-án subscribált a marosvásárhelyi református kollégium törvényeinek. 1777-ben már „a harmonia praesese” s a görög osztály tanítója, valamint kollégiumi könyvtáros. 1781-ben az utrechti egyetemre megy tanulmányait folytatni. Utrechti tartózkodása közben már jelentős szolgálatot tett a magyar irodalomnak; kinyomtatta Kovásznai Tóth Sándor marosvásárhelyi professzor verseit *Carmina exequialia* címen 1782-ben, és egy beszédét, az *Oratio ad inaugurandum auditorium*-ot 1783-ban. Janus Pannonius irodalmi munkásságának első, kritikai igényű kiadása 1784-ben patronusának, Teleki Sámuelnek megbízásából Zilai Sámuel gondozásában jelent meg két kötetben, szintén Utrechtben.⁹

Jellemzők törekvéseinek belső indítékaira azok a sorok, amelyeket Telekihez írt egyik levelében olvashatunk: „Alázatosan engedelmet instálok méltóságos gróf consiliárius úr, hogy a nagyságod levelére illy képsére tett válasszal udvarolhaték. Nem engedett időt Janus. Siet erősen. Alig várja, hogy ujjonnan születhessék, a tudósok kezekbe foroghasson, a criticusok szemeit exerceálhassa. Meg-mutassa, hogy a Dráva vize mellett is leg-alább egyszer lehetett olytant gondolni, irni, mellyet a tenger partyánn is nagy voluptással s álmélkodással forgassanak.” Sok fáradozásáért Kovásznai verssel akarta köszönteni: „Akartam valami verseket irni Kedről, hogy annyit fáradozt körülette; meg is érdemelte volna Ked, de a gróf semmiképen nem fogná megengedni. Azért elhagyám ezen szándékomat. Közös lónak turós a háta, csak ugy van az ember, mikor a más szekerén akar szekerkezni. Mindazáltal vigasztalásunkra lehet, ha valamit a közönségesnek legkisebbet használtunk is. Legalább olyan editioja Janusnak soha se volt több. És így a gróf hozta életre Janust, de mi is, a mit lehetett segítettünk in obstetricando.” — Mindezek mellett állandó könyvbeszerzője volt Teleki Sámuelnek, leveleiben referál, beszámol auctiókról, s jelzi a kapott utasítások teljesítését.

Utrechtben volt 1784 tavaszáig, s innen Heidelbergbe ment. András öccsének Utrechtben, a levélboríték belső oldalára megkezdett sorait Heidelbergben végezte be június 5-én: „Isten tudja, mikorra érkezhetek haza.” Visszaérkezésének időpontját ma sem tudjuk.

Következő adatunk arról szól, hogy 1788. február 3-án az erdélyi főconsistorium declarálta a kollégium előjáróságának határozatát Zilainak lector-professorrá való választásáról. Valószínűleg erről már régebben is volt szó, még Utrechtbe írhatott neki hasonló tervekről Teleki Sámuel. Zilai válasza maradt fenn számunkra, amelyet már csak azért is érdemes idéznünk, mert szerénységére nagyon jellemző: „Attól mind az által erőssen tartok, félek, hogy a nagyságod kívánságának eleget nem tehetek. A nagyságod hozzám való kegyes indulatya többet reméll, nagyobbat ígér róllam a valóságnál . . . Semmibe nevezetes előmenetelt nem vehetek, sokfelé kell az időt szakasztanom. Most bajlódom azokkal, a miket otthon kellett volna tudnom. Se frantzul, se németül nem tudok ugy, hogy folyvást hasznát vehessem. Ezeket elgondolván tsak olyan hivatalba kívánok helyheztetni, mellyet kevesebb fogyatkozással folytathatok. A mit mások régen várnak, lesnek, én arra nem ásitozom. Nagy reménységgel magamat nem bizatom, nem is lehet másképen, ha az emelendő terhet erőmhez mérem. Külső készületem sem bortsát nevezetes szolgálatra. Falura való a bibliothécám. Kedvességet sem remélhetnék, keserűség lenne egész életem. Kivánnék tsendességbe olvasgatni, féleln, meszsze nagy ország uttól igyekezem mind az által, nevetlen helylyen lakván is, valamit tsékélységemhez képest, következendő atyámfiainak kezekbe hagyni. Ha nem lehet, et voluisse sat erit.”

1788-tól segéd-tanár (lector-professor) tehát Kovásznai Tóth Sándor mellett, klasszikus irodalmat és történelmet tanítva. Majd ennek halála után rendes professzora a filológianak 1792-től 1800-ig. Sőt 1798 szeptemberétől a kollégium rektora. Mivel roppant sokat adott le: latin, görög és zsidó nyelvet és régiséget, egyetemes és magyar történelmet, valamint exegézist, az oktatás megjavításának érdekében több kérvényt adott be utolsó éveiben a főconsistoriumhoz, hogy könnyítsenek rajta. 1798. november 25-én végre elrendelik az ő és a Csernátoni Vajda Sámuel filozófiaprofesszor tantárgyainak megosztását a második rendes filozófia professzornak kinevezett Sipos Pállal.

Ezek mellett folytatta irodalmi munkásságát. 1790-ben kiadta Zrínyi Miklós *Ne bántsá a magyart* című művét, 1795-ben pedig Lázár János gróf hátrahagyott verseit: „Külömbkülömbféle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek” cím alatt. 1776-ban mint diák, naplót kezdett vezetni „Némely collegiumunkban s másutt is történet nevezetesebb dolgoknak, történeteknek leírása” címen, amelyből részleteket közöl Koncz József. Fennmaradt egy 22 lapos, negyedré, kéziratos jegyzete: Erdélyországnak rövid históriája, amelyet 1774-ben mint diák írt le és használt.

47 éves korában egészsége gyengülni kezdett, s férfikorának teljességében, 1800. június 16-án bekövetkezett halála.

⁹ Janus Pannonius Munkái. Bp. 1972. 499.

Ráday Gedeonnal valószínűleg a Telekiek révén került kapcsolatba,¹⁰ akikkel Ráday, húga, Eszter — Teleki Lászlóné — által sógorságban állott. Amint a levelekből látható, Ráday híres könyvtárának ő is szerzett könyveket, de maga is használta azt és gyarapította tudását belőle. Másrészt Rádayon keresztül bekapcsolódott az új eszmékért küzdő s a nemzetet kulturális tömpultságából ébresztgető mozgalomba és odaadó munkása lett. Leveleinek a *Ne bántsd a magyart* kiadástörténeti kérdései mellett azok a legfontosabb részei, amelyek a *Magyar Museum* terjesztéséről szólnak, hiszen ezzel juttatta el Erdély és a Székelyföld legeludogottabb zugaiba is az új szelek lehelletét. Hogy miként jutott az ő kezébe a *Magyar Museum* terjesztése, azt megvilágítja Ráday Gedeonnak Kazinczyhoz 1789. május 1-én írott levele,¹¹ amelyben elmondja, hogy még mielőtt az első darabot kinyomtatták, ő már elküldötte a bevezetést Zilai marosvásárhelyi professzornak, hogy azt másokkal is közölje. Így akarta Ráday munkálni azt, hogy a „Museumot Erdélyben is jobban el hiesíttsem”.

1787 októberének első felében Zilai Pesten személyesen találkozott Rádayval. Ekkor a Gyöngyösi-kiadásról tárgyaltak; kéri Rádayt, engedje át neki a Gyöngyösi-kiadást. Erre tér vissza november 28-án írott levelében is. Ráday válaszát 1788. január 20-án veszi kézhez. Ráday számos irodalmi „ritkaságra” hívja fel figyelmét, amelyek közül igen soknak „hírét sem hallották, vagy látták” Kovásznaival együtt. Ilyenek Zrinyi munkái is: *Az Adriai tengernek Syrenaja* és a *Ne bántsd a magyart*. Ez utóbbit meg is kapta Rádaytól, valószínűleg Kovásznain keresztül. Kiadásáról ekkor tájt már szó lehetett, mert a következő év január 11-ről keltezett levelében arról tudósítja Rádayt, hogy „a' Revisioról [a cenzortól] vissza nem kaptam más Könyvetskékkel együtt”. Ekkor kéri a kiadás átengedését. „Azon instálok Ngodnak, méltóztassék nekünk engedni ennek közönségessé tételit”. Hivatkozik a nyomtatás mesterségében való jártasságra. A kiadást átengedi neki Ráday. Március 18-án ezt már megköszöni, de a revizióról még mindig nem kapta vissza, csak 1790. április 25-én jelentheti Rádaynak: „A' Ne bántsd a' Magyart a' Revision szerentsésen által vitettem. De nem Erdélyben hanem Bétsben, és már tsak az alkalmatossággal váraozunk utánna.” Ezután elég gyorsan elkészül a nyomtatás. 1791. augusztus 7-én tudatja Rádayval, hogy „A' Ngod által kezembe szolgáltatott *Ne bántsd a' Magyart*-ját Zrinyi Miklosnak régen kinyomtattattam”. Ugyenezen leveléből értesülünk arról, hogy „Három helyt a' Revision kihuztanak egynehány rendet”. Pédányokat elég későn küld Rádaynak; 1792. február 19-én még az útviszonyok meg nem felelő voltára panaszkodik. Még április 22-én sem indult el a Rádaynak (részben terjesztésre) szánt 20 példány. (Ugyanekkor a példányok terjesztése és ára körül mutatkozik némi nehézség is.) Ezután Ráday és Zilai között a *Ne bántsd a magyart*-ról több szó nem esik. Igaz, Ráday hamarosan meghal.

Az alább közreadott levelek a Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (Ráday Levéltár) őrzetében levő, a Ráday család levéltára VI. Ráday I. Gedeon iratai, a) levelezés, l. hozzá írott levelek 2888—2901. szám alatt találhatóak. (Jelzetük: Ráday cs. lt. VI. a. 1. 2888—2901.) A levelek levéltári sorrendje nem teljesen egyezik meg az itt közölt sorrenddel; a datálatlan levelet ugyanis, annak összefüggései alapján, a maga helyére iktattuk.

Az átírásnál igyekeztünk betűhíven visszaadni Zilai Sámuel kézírását. Ezzel nemcsak a levélíró stílusát és a korabeli nyelvallapotot, hanem az ettől elválaszthatatlan helyesírást is pontosan megtartottuk.

Az egyes rövidítéseket — a könnyebb olvashatóság kedvéért — szögletes zárójelben [] feloldottuk. A gyakran ismétlődő s közismert rövidítéseket azonban csak azok első előfordulásakor oldottuk fel, azután meghagytuk eredeti formájukban. Nem oldottuk fel a mk — maga kezével, ú. m. — úgy mint stb. rövidítéseket. A levelek átírásában a hosszú } és a kerek s között nem tettünk különbséget. Zilai a hosszú ő-t és ú-t így jelöli: ő, ű.

Igen hasznosnak tartanánk, ha Ráday Gedeon Zilai Sámuelhez írott levelei is közkinccsé válhatnának.

1. Marosvásárhely, 1787. november 28.

Méltóságos L[iber] Baro Ur jó M[é]lt[óság]os Pátronus Uram!

Octobernek elsőbb napjaiban udvarolván Pesten, Mltgos L. B. Ur N[agysá]g[od]nak, jelenttem vala a' Gyöngyösi munkái iránt való gondolatomat. Most ujra bátorkodtam Ngodnak instálni, méltóztassék az én reá-ügyelésemmre ajánlani. Abban bizonyos lehet Ngod, hogy idegen

¹⁰ Ráday Gedeonnak az volt a szándéka, hogy a magyar tudósok és írók között összeköttetést teremtsen. Ezért minden valamirevaló író fölkeresett leveleivel, részint, hogy munkára buzdítsa őket, részint, hogy az általa ismert, de könyvtárában hiányzó könyveket segítségükkel megszerezze. Ezen írók felderítésében lehetséges, hogy segítségül hívta a Telekieket is.

¹¹ Kazinczy levelezése I. 293.

helyt sohol[!] annak ugy utánna nem látnak mint én. Betűkkel-is ujjakkal nyomtattatnók. Egy szóval, minden részben érdeme szerint bännánk véle. Azon kívül-is Ngodnak, a' mint említette, mind egy akár hol nyomtatódjék. Tiszt[eleles] Sz[erencsi] Nagy István¹² Uramnak pedig, se kára, sem haszna nem forogván benne, ugy mondotta, nem léssen ellenére. A' Streibig¹³ Uramnak tett jelentés azért nem lenne akadályú. Független a' Ngod' tettzésétől. Igaz ugyan hogy meszszecke vagyunk Pesttől: de addig nem fognánk hozzá a' munkához, míg a' szükségeseokról nem *correspondeálnánk* 's mindenek iránt Ngod' parantsolatját vehetnők. És így a' meszsze létel leg-kissebben sem hátráltatna dolgunkban. Serényen-is hozzá látnánk, hogy annál hamarább szolgálhatnánk véle a' Közönségnek.

Most abban foglalatoskodom, hogy a' N[agyságos] nagy emlékezetű Lázár János¹⁴ Ur' ö Excellentiájától egyszer másszor iratott 's még eddig kéz-írásban hevert Magyar verseket egybe-szedjem 's rövid időn közönséggé tégyem. Erre nézve-is bátorkodtam Mltgos L. B. Ur Ngodhoz folyamodni, instálván alázatosan, hogy ha valami uton módon Ngodhoz-is kerültek volna ö Excellentiájának valami ollyas versei, vagy másnál látott volna affélét, méltotassék gyűjteményekémet szaporítani vélek. Ide talám bé-mehetnének a' Kohári¹⁵ versei közül is azok, mellyeket Ngod jobbaknak tart. Ha pedig Ngod a' magái közül-is egynehánnyal bőviteni méltotatnék *Collectiótskánkat*, igen-igen kedvesen vennők és hívséges dajkái lennénk. A' mik eddig elé, ezen tészra kezemhez kerültek, erköltsi versek többire, ú. m. *Az Istenről. Az Emberről. Az Udvariakról. Más Világi dolgokrol. Vad-állatokrol.*

Mltgos R[ómai] Sz[ent] B[irodalmi] Telesi Josef¹⁶ Ur ö Ngához irott Levelemet bátorkodtam ide zárni, nagy alázatossággal engedelmet kérvén ebbéli bátorságomról és instálván megküldését. Mi itt nem tudhatjuk, hol múlat most ö Nga, külömben nem kívántam volna Ngodnak terhére lenni.

A' Typographia körül meg-kivántató foglalatoskodásra jól rá érek, minthogy még hivatalba nem állítottam. Innen-is ajánlom igyekezetünket a' Ngod pátróciniumába, Magamat-is Ngod kegyes gratziájába

Méltóságos L. Báro Úr Ngod'
Maros-Vásárhely 28^a Nov. 1787.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

2. Marosvásárhely, 1788. január 23.

MVásárhely 23^a Jan. 1788.

Méltóságos L. Báro Úr kegyes Patronus Uram!

Levelemre tenni méltóztatott válaszsát. Mltgos L. B. Ur Ngodnak különös tisztelettel és kiváltképen-való örvendezéssel vettem 20^a Januar. Nem tudtam hirtelen, Mltgos Báro Ur, a' jelentett ritkaságok' ajánlásából vett örömet megosztani: mert mindenik annyira ajánlotta magát előttem, hogy külömbiséget köztök nem tehettem. Mint vehette 's vette-is légyen pedig T[iszteletes] Prof[esszor] Kovásznai Uram a' Ngod ezen tudósítását: a' *Gyöngyösről* irt száz Magyar verseiből, (mellyeket ö K[egye]lmének más egyéb verseivel együtt ide accludálva meg-küldöttem),¹⁷ által-láthatja Ngod. Azért most csak azt tészem ide, hogy, ha azok a' ritkaságok Ngod' grátiájából kezünkhez érkeznek, T. Kovásznai Uram sokat szándékozik Ngodtól tudakozódni a' *Gyöngyösi* munkáira nézve nevezetesen: mert sok szót nem ért benne,

¹² Szerencsi Nagy István (meghalt 1789-ben) jelöb a református egyház ágense Pozsonyban, a Helytartótanácsnál, majd győri lelkész. Szoros kapcsolatban állott Ráday Gedeonnal; fiát Pozsonyban nevelte, könyveket szerzett be neki. Rádayhoz irott leveleit lásd: Ráday cs. lt. VI. a. l. 1435—1518. Ezek közül kettőt KISS Áron közzétett a Figyelő (Ábafi) 1/1876. évf. 182—184. lapjain. Halálán 1789. március 18-án kelt leveleiben sajnálkozik Zilai.

¹³ Győri nyomdász volt, aki valószínűleg összeköttetésben állott az ottani református lelkésszel is, s Szerencsi Nagy Istvánnal közösen vették tervbe — e sorok szerint — Gyöngyösi munkáinak új kiadását.

¹⁴ Lázár János (1703—1772) író, politikus. Verseit Zilai adta ki 1795-ben Marosvásárhelyt (hely megjelölése nélkül) *Külömb külömb féle világi dolgokat az erköltsökre szabogató magyar versek* címen. Zilait tartja kiadónak Kiss Áron (Figyelő 11/1877. 222.) és Kócz József is. Színyei azonban Petki Nagy Sámuelt hozza kibocsátónak. Ez az adata téves, Petki Nagyról egy más bibliográfia sem tud; az a kézirat, amelyet említ, az OSzK Kézirattárában Quart. Hung. 1936. jelzet alatt található, s Zilai Sámuel írása, s mindazok a versek, amelyeket ebben a levélben említ, megtalálhatók benne.

¹⁵ Kohári István (1649—1731) költő, katona, a XVII—XVIII. századi főúri epigonlira kiemelkedő képviselője.

¹⁶ Telesi József (1738—1796) koronaőr, Ráday Gedeon unokaöccse (anya Ráday Eszter); Gyömrőn lakott. Így Ráday könnyen kézbesíthette neki Zilai levelét. Az OL. P. 654. törzsszám alatt a 31. tételben megtalálható az itt említett levél; a széle égett, víztől erősen elázott, igen nehezen olvasható állapotban. Telesi Sámuelhez intézett Zilai-levelekkel együtt fogjuk közölni.

¹⁷ Ismeretlen. A levél mellett nincs. Koczány sem tud róla.

és azoknak értelmére, úgy tartja, csak Ngod által lehet jutni.¹⁸ Én magam-is a' Ngod tanátsával és igazgatásával kívánok élni. Már felelek a' Ngod Levelére rendel; de csak rövideden, míg Ngod a' bővebb és hosszabb Levelekre való alkalmatosságot kezünkhez szolgáltatja; másik az, hogy most egyebekről kívánok Ngodtól értekezödni.

Igen jó lesz' Miltgos Báró Ur az-is, ha Ngod a' *Kemény Jánosnak* a' Györi szerint¹⁹ léjendö újra nyomtatására szabadságot enged. Egynehány apró jegyzések által tehetünk a' két *editio* között különbséget.

1. A' *Murányi Vénusnak* meg-nevezett két *editio*j²⁰ egybevetni, és a' *varians lectio*kat feltenni, el-múlhatatlan szükségesnek tartom én-is. Kívánok-is egész szorgalmatossággal rajta lenni.

2. A' *Tököli Imrének* adott házassági tanátsá²¹ Gyöngyösinek mi itt hírül sem hallottuk eddig. Annál nagyobb kívánsággal óhajtjuk látni.

3. A' *Tiszta életnek* *Geniussának* M[anu]s[crip]tumát a' mi illeti: Igaz ugyan, hogy N[agy-ságos] B[írá]r[ó] Szilágyi Sámuel²² Úr ö Nga a' maga *Bibliothécáját* úgy hagyta-volt M[éltóságos] Gróf Székely Ádám²³ Úr ö Ngának, hogy osztán ö Nga akár az ide-való, akár a' Kolosvári Kollégyomnak engedje által; és ö Nga már rég az ideje, hogy ide-is engedte: de a' Mstumokat meg-tartotta még eddig magánál. Melly szerint az a' Ngod Mstuma nintsen körülettünk, és bajoson-is juthatnánk hozzá, hanemha ezen az úton: Hogy Ngod méltoztatnék M. Gróf Teleki József Úr ö Nga által Gróf Székely Ádám Úr ö Ngának egy Leveletskét iratni; és ha az ö Nga kérésére (mellyben nem-is kételkedném) szabadságot nyerhetnék annak a' Mstumnak a' maga tulajdon házánál léjendö meg-nézésére, ha ki-adni nem akarná; én jó szível el-mennék a' conferálásra. Felette nagy kár volna azt meg-nem kerithetni. Képzelem csak abból az egy versből-is, mellyet Ngod meg-említett: *Ég nyaka, ég melye*²⁴ s at melly hasznos és szükséges volna azt a' Mstumot contendálni.

4. A' *Charicliának* Lötsei *editio*j²⁵ vagyon mellettünk. A' Ngod ez iránt tett jegyzése tettik mindenképen T. Pr. Kovásznai-is: mert régen conferálgatta volt maga-is *Heliodorus*-sal,²⁶ 's épen úgy itél róla mint Ngod.

5. A' *Florentinát*²⁷ nem esmérjük nem láttuk. Hol jött-ki közelebb?

6. A' *Nymphával* lehet a' Ngod *opinio*ja szerint tselekedni, csak a' fenn-forgó *editio*ját²⁸ iteralván.

Eddig van a' Ngod' Levele a' Gyöngyösi munkáiról. Én még kettőt kívánnék Ngodtól előre tudakozni. A' *Rosa-koszorura*²⁹ nintsen-é valami subsidiuma Ngodnak? Hol? hányszor? és mikor jött é ki? Továbbá: a' Gyöngyösi életire nints-é valami gyűjteményetskéje Ngodnak? Ha nints; leg-alább a' mit emlékezésében tart róla Ngod, méltoztassék velünk közleni. Mégyek már a' levél' hátra már részire.

7. A' *Zrinyi Miklos Syrenáját*³⁰ sem láttuk. T. Kovásznai Uram csak hirből tud róla a' mit tud. De nagyon kívánná látni. El-várjuk azért ezt-is.

¹⁸ Kovásznai levelei Ráday Gedeonhoz. Ráday cs. lt. VI. a. l. 1197—1200.

¹⁹ A *Porából meg-éledett Phoenix, avagy... Kemény János... emlékezele* című Gyöngyösi-mű (Lőcse, 1693), györi kiadásáról nem tudunk. Lehet, hogy azonos ez az *editio* azzal, amely Budán év nélkül jelent meg.

²⁰ A' *Murányi Vénusnak* 1788-ig 7 kiadása jelent meg. Ráday levele ismeretének hiányában nem tudjuk, mely 2 *editio*ról van szó.

²¹ *Thököly Imre és Zrinyi Iona házassága* címen emlegetett epithalamiumról lehet szó (közöttette Hahn Adolf az EPhK 1884. évfolyamában).

²² Szilágyi Sámuel báró (meghalt 1771-ben) előbb a református egyház bécsi ágense, majd az erdélyi itélőtábla ülnöke, aki az 1720-as évek végén együtt járt és tanult Ráday Gedeonnal Oderafrankfurtban. Innen datálódott barátságuk, mely tovább is megmaradt, amint azt fennmaradt levelezésük (Ráday cs. lt. VI. a. l. 2407—2472.) is mutatja. Bécsi ágensége alatt az udvari hírekről, majd pedig az erdélyi ügyekről állandóan tájékoztatta Rádayt, sőt könyvek szerzésében is segítségére volt. Így — e közeli kapcsolat révén — kerülhetett Rádaytól Gyöngyösi művének: „A *Isalárd Cupidónak kegyelenségét megismérő, és mérges nyílát kerülő tiszta életnek geniussa*” kézírata Szilágyi Sámuelhez.

²³ Székely Ádám, gr. kamarás, az erdélyi református egyház alapítványok és iskolák gondnoka volt.

²⁴ Gyöngyösi *Csalárd Cupidó* III. rész. 25. vers.

²⁵ *Új életre hozott Chariclia*. Lőcse. 1700.

²⁶ Heliodorus görög regényíró a szíriai Emesából, i. e. 4. század. 10 könyvből álló ránk maradt regényében, az *Aithiopia*-ban megírja Charicliának, az etiópiai királyleánynak és a thesszáliai Theagenesnek csodás és viszontagságos szerelmét. Ez a legnagyobb és legnépszerűbb görög regény. Gyöngyösi munkája a regénynek Czobor Mihály XVI. századi magyar verses széphistóriája alapján készült feldolgozása és kiegészítése.

²⁷ Igaz barátátságok és szíves szeretetnek tüköre, mellyben megirattatik Philoteszenek Florentinának egymáshoz való hűségese szerelmek... (Pozsony. 1762; Buda 1777.)

²⁸ Gyöngyösi 1681-ben írta Eszterházy Pál nádor tiszteletére: *Maga gyámoltalanságát kesergő és abban az kardos Griffnek szárnya alá folyamodó Nympha*; politikai tartalmú allegória. Amikor 1695-ben Lőcsén kiadta, *Palinodia, Pro sopopoeta Hungariae* címmel látta el. 6 kiadása közül az 1775-ös volt a legutolsó. Nem tudjuk, melyiket érti itt Zilai.

²⁹ Gyöngyösi a Wesselényi-féle szervezkedés felszámolását kihasználó ellenreformációs események közben tért át a római katolikus vallásra. Vallásos buzgalomát az 1690-ben Lőcsén megjelent és Koháry Istvánnak ajánlott *Rózsakoszoru*, a rózsafüzér „titkainak”, azaz Jézus életének és szenvedéseinek az ellenreformációs katolicizmus szemében készült feldolgozásával is demonstrálni akarta.

³⁰ Groff Zrini Miklos: *Adriai tengernek Syrenia*. Bécs 1651.

8. A' Grof *Kohári István* küldött versei nékem Pesten-is mikor előttem el-olvasá Ngod igen tettettek, most még inkább. T. Kovásznai Uram előtt-is betsések. Hanem azt kívánnók tudni, völt-é valaha nyomtatásban? és mi az egész Könyvnek argumentuma? Látom ugyan hogy ezen IX Rész az *Örzd anygallal való tarsalkodásból*³¹ van ki-írva: de ebből az egy reszből nem ítéhetünk a' Könyvnek több részeiben lévő dolgokról. Méltóztassék Ngod meg-válogatni, a' mint méltóztatott vala igérni, és meg-küldeni.

9. A' *Klímius*³²-is, minthogy a' Ngod ítélete szerint sokkal jobb fordításban vagon, ki-vált a' versekre nézve, mint az első fordítás, el-várjuk.

10. A' *Csuzi Jakab Theologiája*³³ már nálam-is *Notabeneben* völt a T. Domokos Lajos³⁴ Úr' javallásából. Annál nagyobb örömmre van hogy a' Ngod gratiájából magát a' Könyvet-is originálban meg-kaphatom.

11. Kiváltképen való gyönyörűségemre és örvendezésemre van az-is, hogy Ngod a' maga tulajdon verseit-is az én szorgalmatosságom alá méltóztatott igérni ajánlani. Méltóztassék Ngod bár tsak az argumentumit megküldeni, míg a' ki-nyomtatásának idejét tellyességgel meg-határozná Ngod.³⁵

12. A' *Ne bántsá a' Magyar* hírül se hallottuk vagy láttuk. Ha Ngod' ígérete szerint kezemhez vehetem, mindjárt hozzá-is fogatok, míg a' többivel készülgethetek, hadd készítsünk ez által-is annál nagyobb *gusztust* a' *Syrenájára*.

A' N. Grof Lázár János Úr Magyar verseit már szinte mind meg-kerítettem, tsak vagy két helyről várok még. Hanem a' Jesuita *Biró*³⁶ közül (kivel ő Excellentiája versekkel-is sokat levelezett) a' *Husvétii tojás*³⁷ kívül többet meg-nem kerítettem. De várom mindennap kezemhez léjendő küldését-azoknak-is.

A' Magyar Könyvek' meg szerzésében tellyes igyekezettel rajta lések mind magam személy szerint, mind mások által, tsak hogy tudhassam melyekre vagon Ngodnak szüksége. El-várom ezek iránt-is a' Catalogust.

Kerültek a kezemhez N. B. Szilágyi Sámuel Úr ő Ngának-is valami versei, leg-alább nékem úgy mondatott hogy ő Ngájé vólnának. Az *arany idő*³⁸ van. Így kezdődik: *Értz vagy kö völt a' mejje, Ki elébb a' tengerre Mérté bizni életét. Hol az élet [!] és halál közt van tsak egy deszkaszál. Változtatták reményét. Ha az élet biztatta. A' halál irtóztatta, Duplázattván félelmét.* Eddig egy vers, mind együtt 15 vers. Ez nem látta-é Ngod?

Ezen kívül vagon nálam *Kolosvár le-írása* 1706^{ban}. Így kezdődik: *Ritkán kellő Hives szellő Fű téged Kolosvár. Tsak Kis-Aszszony 's Jakab közt van Te benned egy kis nyár. Kül ezeken Túl és innen Mentéd le ne vesd bár. Mert Kalota 's Görgény-háta Hevet tőled el-zár.* Eről nem tud-é valamit Ngod? vallyon nyomtatták-é ki valaha? A' bizonyos hogy 1706^{ban} írták: mert a 25^{dik} vers így foly: *A' ki szerzé Ezt éneklé Ezer hét száz hatban. Kurutz sereg Ott kevereg, Van körül a' hadban.* s at

Egy Magyar *Comoedia*-is igen szép van kezemnél. Másszor eről-is többet irok. Most pedig még azt kívánnám tudni, vallyon N. Tudos Cornides³⁹ Úr gyűjteményében nem találhatnak-é valami ritkaságok? nevezetesen magyar versek?

Utoljára. Ha Ngodnak nem léssen valami jobb alkalmatossága az irt Könyvek ide szálítására: egy Bora Dávid vezetű Erdélyi, de most Pesten múltató Deák, ki-is úgy tudom nem sokára haza felé indul, el-hozhatná. De reméllem hogy Ngodnak ennél jobb alkalmatossága-is léssen a' M. Gr. Teleki Josef Úr ő Nga jóságai ki 's bé menő emberek által.

³¹ Az említett vers megtalálható Kohári István munkácsi fogságában költött szomorú versei között: OSzK Kézirattár. Quart. Hung. 196. f. 106. Kohári verseit öreg korában füzetben kiadta: *Sok óhaldás közben inség viselésben éhség szenvedésben keserves rabságban Munkács kövérében szerzett versek* címen (h. n. 1720, 1726).

³² Holberg Ludvig (1684–1754) dán író: Klímius Miklós, ford. GYÖRFY József, Pozsony 1783. L. GYÖRGY Lajos: A magyar regény előzményei. Ep. 1941. 244–245.

³³ Csuzi Cseh Jakab (1639–1695) dunántúli református szuperintendens, aki a XVII. századi ellenreformáció minden kálváriáját megjárta. Itt idézett műve: *Disputatio theologica de novitate papismi*. Franequera, 1665.

³⁴ Domokos Lajos (1728–1803) debreceni főbíró, majd bihari alispán és országgyűlési követ, a tiszántúli református egyházkerület vezető férfia.

³⁵ Ráday versei nem jelentek meg Zilai kiadásában.

³⁶ Biró István (1724–1782) bölcsész, jezsuita tanár.

³⁷ Az OSzK Kézirattárának Quart. Hung. 1936. jelzetű kéziratában Zilai Sámuel írásával Lázár János versei után ez is megtalálható „*Óvum paschale azaz Magyar Ode az a kikeletről*” címen. Alá van írva: P. Biró István S. J.

³⁸ Szilágyi Sámuel *Aranyidő* című versét a Magyar Nyelvvelő Társaság ülésén felolvasták 1798-ban, majd kiadták. Nagy zenebarát volt, verseit és fordított.

³⁹ Cornides Dániel (1732–1786) egyetemi tanár és könyvtárőr, aki Ráday Gedeonnal meleg, baráti kapcsolatban állott, numizmatikai gyűjtésében segédkezett — ezt bizonyítják hozzáfűzött levelei. (Ráday cs. lt. VI. a. l. 282–294.) Ezért természetesen, ha Zilai Rádayhoz fordul, hogy tudakozódjék Cornidesnél, nincs-e nála valami irodalmi ritkaság?

Én pedig a' Ngod válaszsát ujra ki instálván, az alatt-is magamat 's igyekezetemet a' Ngod grátiájába és elő-mozdításába ajánlom

Méltóságos L. Báro Úr Ngod'
P.S. Mltgos Grof Rédei Sigmondné⁴⁰
Aszszony ő Nga meg-hala itt Vásárhellyt
20 Jan. forró nyavalyában nagy hirtelen-
séggel.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel.

3. Marosvásárhely. 1788. október 12.

Méltóságos L. Báro Úr nagy kegyességű Patronusom!

Mind 's két Levelét, sőt három Mltgos L. Báro Úr Ngodnak vettem alázatos tisztelettel. Előbb t.i. méltóztatott volt Ngod egyet postán küldeni, mellyben előre jelentést kívánt Ngod tenni a' Bora Uramnak által-adott hosszú Leveléről. Azután megjött ez a' hosszú-is a' benne volt acclusumokkal együtt minden hiba nélkül. Most közelebb vettem postán a' harmadikat-is, melly által Ngod a' hosszúnak vétele vagy nem vétele iránt tudakozódott. Leg-ottan-is válaszoltam volna arra a' hosszúra, mellyet nagy örömmel fogadtunk mindnyájan, ha az egészségem' változása engedte-vólna. De én akkor tájban, mikor Bora Uram hozzánk érkezett vagy öt hétig kedvetlen állapottal voltam, többire mind ágyban keltevént időmet tölteni. Ezen erőtlenségemtől szabadulván, szállásra kelle költözkednem, 's hivatalom el-kezdhetése körül foglalatoskodnom. A' melly ugyan még meg-nem esheték: de már nem igen meszsze vagyok tőle. 'S ez az oka, hogy most-is nem válaszolhatok egészen, minden részeire nézve, a' Ngod' hosszú kedves Levelére. Mellyről alázatosan engedelmet instálok. Mihellyt bé-iktattam; mindjárt azon lések hogy tellyes válaszszal udvarolhassak Ngodnak.

Addig pedig irhatom a' Kassai Magyar Tudós Társaságot jelentett Tudósításról, (mellynek vélem és általam másokkal való közlését alázatosan köszönöm Mltgos L. Báro Úr Ngodnak.): Itt közöttünk mindennek közlöttem ezt a' Tudósítást, a' kikkel illet közlönöm. Láttattak sokan kapni rajta. Fognak-is találkozni olyanok, kik társul kívánják magokat adni: de előbb nagy ohajtással várják látni első szülöttjeiket. Egy nevezetes Ember⁴¹ találatott olyan-is, a' kinek a' Tudósításra magára van valami Reflexiója. A' következendő alkalmatossággal el-fogom küldeni.

Székely István⁴² és Heltai Gáspár⁴³ Krónikáit mindenfelé tudakoztam. Akadtam-is már nyomába mindeniknek. De még a' Könyveket nem láthattam, 's nem tudok állapotokról írni. Nem sokára meg-keritem, és ha épek léznek a' Ngod' Commissiójára megvásárlom. Bártorkodom Mltgos L. Báro Úr Ngodtól kérdeni: A' Forgás *fidelius* nyomtatott-é-ki Pesten? Késő válaszmért 's alkalmatlanságomért engedelmet instálok. Magamot továbbra-is Ngod grátiájába ajánlom

Méltóságos L. Báro Úr Ngod'
MVásárhelly 12^a Octobr. 1788.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

4. Marosvásárhely. 1789. január 21.

Méltóságos L. Báro Úr Jó Méltóságos Pátronusom!

Múlt Novembernek 28^{dikán} irni méltóztatott válaszsára Mltgos L. Baro Úr Ngodnak most-is későtskére lehet választ adnom. Levelem mellé zárt Levélnek datumából által-látja Ngod okát mostani késedelmeknek, 's bizom-is e' mellett az engedelem meg-nyeréséhez.

Azon Őri Embernek (kiről minapi Levelemben emlékeztem volt) tettett azon Reflexióit a' M[agyar] Museumot jelentett Tudósítás iránt, írásban küldeni hozzám. Imé a' maga keze-írásában el-is küldém. —

⁴⁰ Wesselényi Kata. Nagy Iván semmit nem tud róla; ellenben egy neki szóló ajánlás van a Kovásznai által fordított Cicero: Az embernek tisztéről... (Pozsony 1795) című munka 162. lapján. Ez a marosvásárhelyi kollégiumi könyvtárban található. (KONCZ I. m. 205.)

⁴¹ Ez a „nevezetes ember” Rádaynak Kazinczyhoz írott s már idézett levele szerint (1789. május elsejéről *Aranka György*, akinek reflexióit Ráday mind a Museumra, mind a saját verseire nézve is igen reálisnak és kedvezőnek tartja, annyira, hogy ezeket meg is küldte Kazinczynak. — LADÁNYI Sándor: *Aranka György*) levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791). *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. 13. tom. Szeged 1973. Klny. Irodalomtörténeti dolgozatok 106.

⁴² BENCZÉDI SZÉKELY István: *Chronica ez világnac Yeles dogairól*. Krakkó 1559.

⁴³ HELTAI Gáspár: *Chronica az magyaroknac dolgairol*... Kolozsvár 1575.

Alázatosan köszönöm Mltgos L. Baró Úr Ngodnak azon kegyességét, melly szerint a M. Museum két első szülöttjének megküldését méltóztatott ígérni. Azon-is igyekezem tellyes erővel lenni Mltgos Báró Úr, hogy az ilyenekben gyönyörűséget találó érdemes személyek által, másokban-is, mind ezek, mind pedig következendő testvérei iránt kívánságot gerjeszthessek, hogy azon munkás de felette nagy hasznu fáradozását a' Tudós Társaságnak könynyithessük. Én Mltgos Báró Úr nem látok jobb módot a' Könyvek[ne]k 's egyebeknek-is Pestről ide szállításában, mint a' Pesti Kereskedő *Nádorp* szolgálatját. Ennek az Embernek vagyon Szebenbe nagy Correspondentiája. Mi-is osztán Szebenből leg-gyakrabban vehetünk kezünkhez akár mit. Kellene pedig Szebenbe igazítani Tiszteletes Benkő Ferentz⁴⁴ Uramhoz a' Mltgos Fő Consistorium Papjához. Ha másuvá Erdélybe disztractio végett eddig elé nem küldetett Typographus által a' Magyar Museum: én vennék kezemhez vagy százat, hogy a' bé-vett szokás szerint el-adatnám itt helyben és mindenüve, Hazánk túlsó szélire-is bizonyos Embereimhez el-adás végett el-küldözném. Tiszt[feleles] Szerentsi Nagy István Uramnak-is nálam van egyik Depositoriuma. Ha így nem segítünk rajta, őt hat esztendő múlva-is sok helyeiben Erdélynek nem tudnak semmit a' M. Museumról.

Heltai Gáspár Kronikáját két exemplumban, a Székely Istvánét egyben megtaláltam: de mindenki tsonka. És még másokra nem akadok, ezekkel nem tölthetem a' Ngod' kedvét. De sok ide 's tova járó Deákoknak-is ajánlottam meg-szerzését, és ha általok szerentsés lehetek, leg-ottan tudositani Ngodat el-nem múlatom.

Hogy Forgáts olyan hibáson költ-ki a' sajtó alól, erőssen sajnálom és tsudálom az Editorban, mint mehete rá, hogy kinyiltabb szemekkel nem dajkázkodjék véle.

A' *Ne bánts* a' Magyarat még a' Revisioról vissza nem kaptam más Könyvetskéekkel együtt. Azon instálok Ngodnak, méltóztassék nekünk engedni ennek közönségessé tételit. Hadd mutassam-meg rajta milyen szorgalmatos és vigyázó szemekkel szoktam én a' nyomtatás körül foglalatzkodni. Én a' mesterséget magam-is értem és folytathatom-is. Soha pedig jól nem tud nyomtattatni senki, akár milyen vigyázással légyen, ha a' mesterségben-is nem jártos. Sok fogásai szoktak lenni a' Typographus Legények[ne]k, mellyekkel (hogy több időt nyerhessenek magoknak) el-szokták hitetni 's magokról vetni az ő kezek alá nem értéket.

A' Zrinyiből ki-válogatott verseket olvasta Tiszt. Kovásznai Uram. Eléggé szerette, betsülte; de tsak még-is a' pálmát Gyöngyösinek láttatik adni. Felette sajnáljuk hogy a' Gyöngyösin nem dolgozhatunk, hogy új életre hoztattának rongyaiból ki-öltöztetvén. A' bé-állott uj Esztendőt szentelje áldja meg az Ur Isten Mltgos Báró Ur Ngod számára buzgó indulattal kívánom. Magamot továbbra-is a' Ngod gratiájába ajánlom maradván alázatos tisztelettel

Méltóságos L. Báró Úr Ngodnak

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

MVásárhely 21a Jan. 1789.

P.S. A' Tiszt. Kovásznai Uram verseiből és Oratioiból (mellyeket Trajectumban nyomtattattam vólt ki) ha kellenének küldhetnék egynehányot költsónben a' M. Museumért a' Typographushoz.

5. Marosvásárhely. 1789. március 18.

Méltóságos L. Báró Úr nagy kegyességi, Patronusom! Nagyságod' Levelét, Mltgos Báró Úr, közelebb múlt postával alázatos tisztelettel vettem. Nagyon sajnálom, hogy a' megküldött *Reflexiókra* tett válaszsát Ngodnak Mltgos Aranka György Urral, ki most Brassóban és ennek környékiben valami Királyi *Commissió*ban foglalatokodik, nem közölhetém. Ugyantsak várjuk haza nem sokára. Mert ha ez a' reménység nem vólna vissza-érkezése iránt, a' napokban vett Leveletskéjére tartozó válaszomban, a' Ngod Levelének mássát egy igen-igen kedves ujság képiben el-küldeném. Kiváltképen való öröme fog lenni nevezetesen, mikor meg-tudja a' maga Ételka⁴⁵ irántvaló itéletének a' Ngodéval való meg-egyezését.

Alázatosan köszönöm Mltgos Báró Úr a' Ngod *Ne bánts* a' Magyarat iránt való engedelmet. Még vissza nem került a' Revisioról, más Könyvetskével együtt ott hever.

⁴⁴ Benkő Ferenc (1745—1816) külföldön tanult, 1785-ben nagyszombati pap, majd 1790-től nagyenyedi tanár. Legismertebb munkái: Magyar mineralogia és Magyar geográfia.

⁴⁵ DUGONICS András: Etelka, Pozsony és Kassa 1788.

A' mi a' Gyöngyösi' Munkáit illeti, arról én most, Ngod' kívánsága szerint vóltaképen bátorkodom Ngodat tudósítani. El-ólvastam most-is mint másszor a' Ngod' Levelét Tiszt. Kovásznai Uram előtt. Igen erősen örvendett rajta, hogy Ngod nem tágitja a' Gyöngyösi Munkáinak régen és sokáigott várt új Editióját. Tiszt. Kovásznai Uram jó szível dolgozók 's dolgozott volna eddig-is rajta, ha az első editioji mind mellette vólnának. De egy 1700béli Lőtei Chariclián kívül ezen tzelra több kezünk között nintsen. Mind azt vártuk Mltgos Báró Úr hogy a' Ngod készüléiteit kezünkhez vehessük, mert azok nélkül lehetetlen böldögülni. Most azért bátorkodom Ngodnak alázatosan instálni, méltóztassék siettetni azon Könyveknek és Mstumoknak megküldését, melyek a' Gyöngyösi sebeinek orvoslására elmulhatatlanul szükségesek, hadd foghassunk hozzá. Tiszt. Kovásznai Uram a' jövő nyarat örömet rá fordítaná, és a' nevezetes difficultásokat Ngoddal communicálná, úgy tartván, hogy azok tsak Ngod által igazithatók. Tiszt. Kovásznai Uram, a' mint Ngod-is tudja, már idős Ember. Frissen vagyon ugyan hálá Istennek; de félő hogy ezután el-erőtlenül, a' kedve-is változhatik idővel ez iránt-is. Felette nagy kár vólna pedig a' publicumra nézve, ha pennája alól nem kelhetne ki Gyöngyösi.

Ezt is bátorkodom Ngodnak jelenteni: Tiszt. Kovásznai Uram, Magyarra fordította már régen *Cicerot de Officiis*.⁴⁶ A' miéink az effélén nem igen kapnak, nem lehetne-é reménységem hozzá hogy Pesten ki-nyomtattnék? Ha ebben bizonyos lehetnék, valahogy rá venném a' fel-küldésére. Méltóztassék Ngod erről nékem egy két szóval emlékezni. Mert tsak *impurumban* van itt 's idő kellene le-írására hogy *Juniusban* az Örményektől felküldhetnök.

N[agy] Tiszt. Szerentsi Nagy István Uram reménytelen halálán itt nálunk-is minden jó Emberek meg-dobbantak, és erősen sajnálották. Vallyon ki vette kezéhez az Athenásra⁴⁷ tett Collectioját? Vajha jó kézre jutott volna! Alkalmatlanságomról, rövid Levelemről engedelmet instálok. Magamot továbbra-is Ngod gratiájába ajánlom

Méltóságos L. Báró Úr Ngod'
MVásárhely 18^a Mart. 1789.

alázatos szolgája
Zilai Sámuel mk

P.S. D. Horvát Mátyás Ur, ugy tudom, nem sokára haza jó ide Szülei látogatására, el-hozhatná a' Könyveket. Instálok Ngodtól, ha mód van benne, és Ngodnak alkalmatlanságára nem leszen egy *Yudositást* nyomtatva, mert ugy érzem a' Ngod Leveléből, hogy a' M.T. Társaság ki-is nyomtatatta Tudositását.

6. Marosvásárhely. 1789. április 5.

Méltóságos L. Báró Úr nagy kegyességü Pátronusom!

Múlt holnapnak 18dik napján Ngodhoz igazítani bátorkodott Levelemből Mltgos L. Báró Úr egy nevezetes dolgot, mely, alázatos kérésünk Ngodhoz, ki-felejtetem-va. Erre nézve nem várokozhatám a' Ngod válaszáig, hanem ujjabban-is bátorkodám Ngodnak alkalmatlankodni.

A' Kollégyomunk' Bibliothécájára-való különösebb Inspectio reám bizattván; e' mellett a' Mltgos Fő Curator Úrak ó Ngok az iránt-is parantsolván, hogy némely órákon *Litteraria Históriát* kezdjek beszélni, 's mentől hamarébb a' Magyar Históriához-is hozzá fogjak: Ezen tzeloknak nagyobb haszonnal lehető el-érésére; Jónak találtuk Tiszt. Kovásznai Urammal, hogy Ngodat meg-instálnám ezek iránt:

1. Méltóztatnék Ngod a' maga Magyar Könyvekből álló Gyűjteményének Catalogussát vélünk communicálni. Le-irattatására, hogy kevesebbet alkalmatlankodjunk Ngodnak ilyen módot gondoltunk: Ha méltóztatik Ngod Mltgos L. Báró Úr a' Catalogust ki-adni, ezen Levelemet meg-adó, közöttünk igen betsületesen deákoskodott 's jó reménység alatt vólt, most pedig Pesten *Medicinát* tanuló jó-akaróm 's Barátom Filep Mihály Uram (kit ezeknél fogva

⁴⁶ M. T. Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a maga fiához írt három könyvei. Magyarra fordította: KOVÁSZNAI Sándor. Kiadta: ENGEL Krisztián János. Pozsony 1795.

⁴⁷ Bod Péter 1769-ban megjelent *Magyar Athenasa* irodalomtörténetírásunk úttörő munkái közé tartozik. Adatai sok esetben ma is forrásértékűek. Lexikonának minden értékét elismerve már a kortársak is megállapították, hogy vannak hiányosságai, tévedései. Ezek pótlására vállalkozott a kolozsvári Szathmári Pap Mihály és a győri Szerencsi Nagy István. Ez utóbbi nem sokkal Bod Athenasának megjelelése után hozzákezdett annak bővítéséhez. Levelével sokakat felkeresett, de 1789-ben bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy az Athenas második kiadását sajtó alá rendezze. Keresztesi József 1786-ig összegyűjtött adatait HARSÁNYI István adta ki az ItK 1923. évf. 81–95. lapjain: Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-tól. Szombathi János sárospataki tanár Magyar Athenas Toldaléka kéziratát (Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak, Kt. 4369. 11.) Torbágyi Tiborné tette közzé az Egyetemi Könyvtár (Bp.) Évkönyvei VI/1972. 239–253. lapjain.

bátorkodom-is a' Ngod kegyességébe ajánlani), kérésemre nem fogja sajnálni le-írni. Ha pedig Mltgos L. Báró Úr Ngodnak inkább tettezenék ugy közleni vélünk ezen grátiáját, hogy a' le-írását a' maga udvarában esnék; remélem, hogy említett Filep Barátom Uram e' részben-is nem vonja-meg barátságát mi tőlünk.

2. Igen erősen kívánnók tudni, hogy a' Magyar Históriara tartozó 's még eddig tsak kéz-írásból ólvasható Írók közül mikkel gazdag a' Ngod' Bibliothécája? Azok között melyek az *απογραφων*-ok? és az *απογραφων*-ok közül melyeket tart Ngod betsesebbeknek az írásra nézve?

Oh mint akarnám! Mltgos L. Báró Úr, ha a' Ngod' Bibliothécájának egész Cagalogussát ki-nyomatva szemlélhetném.

Mi a' Ngod jó válaszsát a Gyöngyösi Munkáival új editiojára meg-kivántato készülétekkel együtt mindennap ohajtva várjuk. Mindennap emlegetjük nagy kívánczossággal. Egyszeribe hozzá kezdenék a' leg-szorgosabbakat-is félre-téven. Azt Ngod maga-is böltsen tudja, hogy ha a' mostani alkalmatosságot el-szolasztja Gyöngyösi, sok ideig nem találhatja-fel. Erre nézve most-is bátorkodom Ngodnak instálni érette, a' miből lehet méltóztassék sietni véle. A' nyáron igen sok le-írlódnék azon dologból.

Még egy alázatos Instántiám vagon Mltgos L. Báró Úr Ngodhoz: A' *Montfaucon Palaeographiáját* meg-akarnók szerezni a' Bibliothécánk számára, vallyon a' Pesti Bibliopólák' bört-jaiban nem találattik-é? Filep Uram által ha méltóztatnék Ngod megkerestetni, igen nagy gratiául vennék.

Alkalmatlanságimról engedelmet instálok, és magamat a' Ngod kegyes gratiájába alázatosan ajánlván mélységes tisztelettel vagyok

Méltóságos L. Báró Úr Ngod'
MVásárhelly 5a April. 1789.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

7. Marosvásárhely. 1789. május 10.

Méltóságos L. Báró Úr nagy kegyességű Pátronusom!

Múlt Hólnapnak 9^{dik} napján vettem vólt Mltgos Báró Úr azon Levelét Ngodnak, melyben jelenteni méltóztatott, a' Magyar Museumból, el-adás végett hozzám igazittatott száz négy Exemplumoknak Pestről lett ki-indittatását. Épen akkor tájban érkezett hozzám Tiszt. Benkó Ferentz Uramnak a' packetnak megérkezését jelentő Levele-is. Én mindazáltal nem tartottam szükségesnek addig a' Ngod' Levelére válaszolni, míg a' packet kezemhez nem érkeznek. Már most irhatom Mltgos Báró Úr hogy 7^a p[rae]santis gondviselésem alá vettem a' Ngod' Levelében specificált exemplumokat. Melyek közül a' Ngod parantsolatja szerint egyet Tiszt. Prof. Kovásznai Uramnak, más Mltgos Aranka György Urnak, kettőt pedig magamnak ki-vettem. Mindnyájon alázatosan köszönjük Ngod' gratiáját. Mltgos Aranka Úr maga-is fog Ngodnak Levelével 's néhány versivel udvarolni. Azon igyekezem lenni, hogy kit itt kö-zöttünk distráhljak, kit másutt distráháltassak. Most nem irhatok róla még semmi ítéletet; de fogok írni magáról a' munkáról-is. Most pedig azt meg-jegyezhetem, hogy a' Typographus Legények hibáznak a' nyomtatásnak szépsége ellen, midőn a' *divis* mellé mind két-felől *spatium*okat raknak olyan helyeken-is a' hol könnyen el-lehetne kerülni: igen rútlul el-nyúlik a' szó miatta. Azt sem observálják hol kell hoszszu *ſ*, hol pedig (*s*) kerek. Erről pedig regulák vagynak szabva p.o. a' melly syllaba *ſ*-sen kezdődik: ott hoszszu *ſ*-nek van helye: de ha *accent-vocalis* követi, akkor sokkal szebb kerek *s*-et tenni. Mikor két *ſſ* fordul valamelly szóban elé; ha nem *accent-vocalis* követi az elsőnek kereknek, az utolsónak hoszsznak kell lenni. Ha pedig *accent-vocalis* van utána, itt sokkal szebb meg fordítani ezt a' mit írék. p.o. így: *tíztejség*. Alázatosan engedelmet instálok Mltgos Báró Úr Ngodtól, hogy ilyen tsekélység' jelentésével bátorkodám Ngodnak alkalmatlankodni. A' kik ezekre ügyeltek, 's regulákat szabtak irántok kétség kívül a' szépségre néztek vélek.

Vettem Mltgos Báró Úr alázatos tisztelettel Ngodnak a' másik Levelét-is 7^a p[rae]santis. Mellyet én (engedelmet instálok Ngodtól érette) tsak alig-alig várhattam a' nagy kívánság miatt. Leg-elsőben-is alázatosan köszönöm Mltgos Báró Úr Ngod gratiáját hogy Magyar Könyveinek és *Mstuminak series*ét vélünk közleni méltóztatik. Még nem vettem Filep Uramnak válaszsát 's erősen várom, minthogy egyéb dologot-is biztam vólt ő Klímére. A' Mont-faucon iránt máj postával irtam Bétsbe.

Épen Sándor napján irtam vólt Mltgos Báró Úr Ngodnak egy Levelét, mellynek tsak *appendix*e vólt az a' mellyre Ngod válaszolni méltóztatott. Tsudálkozom és igen bánom ha az a' Levelem nem ment-meg. Leg-alább a' Ngod válaszsából nem láthatom-ki, hogy Ngod azon Levelemet vette-vólna. Mert a' szerint a' Levél szerint Mltgos Türi Ur által vártam

vólna a' Gyöngyösi editiojára ajánlott készületeket. A' mit pedig Ngod méltóztatott (a' mint itélek, a' második Levelemre) említeni, hogy Gyöngyösinek ide küldendő editioit viszsza várja: abban fogyatkozás nem lenne: mert az egész munkát le-írnók, és tovább nem kellenének azok a' régiebb éditioik, hanem csak a' mig conferálnók. A' *Ne Bántsá* máig-is haladékban van Szebenben.

Mái postával irtam Bétsbe egy Szigeti Mihály⁴⁸ nevű Német országról most jövő Erdélyi Atyánkfiának, hogy Pesten keresztül jövőn Ngodnak udvaroljon, és a' mit kézebe ad Ngod, ne sajnálja el-hozni. Ez a' betsületes személy azért Ngod gratiájából kézehez veszi a' Museumnak második Negyedét 's a' Gyöngyösire való készületeket-is. A' Negyedet addig-is alázasaton köszönöm, mig vehetném. Várom-is erőssen minthogy jelentette Ngod, hogy maga munkái léznek benne felesen. Tiszt. Szigeti Uram el-hozhatja a' Ngod számára szerzendő Magyar Könyvek iránt való Commissiot-is. Én pediglen alkalmatlanságomról engedelmet instálván, magamat a' Ngod gratiájába ajánlom alázasaton

Méltóságos L. Báró Úr Ngod'
MVásárhelly 10^a Maji 1789.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

8. *Marosvásárhely. 1789. július 8.*

MVásárhelly 8^a Jul. 1789.

Méltóságos L. Báró Úr nagy kegyességű Pátronusom!

Mind két rendbéli Leveleit Mltgos L. Báró Úr Ngodnak alázatos tisztelettel vettem. Mellyek közül minthogy az első a' másodikkal csak jelentője és arra provocált: én-is csak a' másodikkal némelly zikkelyeire tések választ. Azért hogy a' melly zikkelyeiben azon Ngod Levelének a' Gyöngyösi Munkáiról vagon emlékezet; azokat Tiszt. Professor Kovásznai Uram mái postával Ngodhoz igazított Levelében bővebben megillette.

1. Alázatosan köszönöm, Mltgos L. Báró Úr Ngod' gratiáját, hogy a' Gyöngyösi István *Ró'sa Koszoruját*; nekem nem csak meg-küldeni, hanem annak Ajánló Levelét a' Lőtsei Editióból vett jegyzésével érthetőbbé tenni méltóztatott. Ennek alkalmatosságával bátorodom Ngodnak instálni, hogy ha meg-szerzhetné a' *Ró'sa Koszorunak* azon 1690 béli Lőtsei Editióját, méltóztatnék az ujjabbat⁴⁹ conferáltatni. A' Museum' második Negyedét-is alázatos tisztelettel köszönöm Mltgos Báró Úr Ngodnak. Erről alább többet.

2. Szorgalmatoskodom benne ha a' Gyöngyösi Tököli Imrénének tanátszó verseit valahol megtalálhatnám, és a' Ngodnak lacunáit ki-pótolhatnám. Ugyan gyönyörű versek!!!

3. A' Murányi Vénust-is Ngod gratiájából igen ohajtva várjuk. Munkás lézsek az 1702-beli Kolosvári Editionak-is megszerzésében.

4. A' Cupido Mstumának meg-tekintetéséhez vagon reménységem. Jóllehet Mltgos Grof Székely Adám Úr ő Nga nem régiben meg-halálózván, portékáinak sokfelé oszlása miatt bajosnak tetszhetik azon írásnak meg-szerzése: csak ugyan már nyomába akadtam.

5. Obiter méltóztatott Ngod említeni Levelében, hogy a' *Daedalus*⁵⁰ auctora *Tétsi Zakhariás*⁵¹ vólna. Méltóztatnék Ngod vélünk közleni honnan vészen ezen értelemre argumentumot: mert mi ezt Gyöngyösinek tulajdonítjuk.

6. Ambár alig várom Mltgos Báró Úr, hogy a' Ngod Magyar Könyveinek és Mstumainak Catalogussát láthassam: mindazáltal nem lézsen késő a' nyáron-is, csak épen meg-szerzhessem. A' késedelmet türhetőbbé teszi nekem az-is, hogy Ngod méltóztatik Pétzelen irattatni Filep Uram által. Így reméllem hogy minden hiba nélkül készül 's jó kezemhez. Originalis Catalogusnak-is fogom tartani. Azt felette igen erőssen szeretném ha Filep Uram nem sajnállaná mindenik Magyar Könyv' neve után oda tenni azt-is szokott titulussokkal a' kiknek vagnak dedícálva.

7. A' Museum második Negyedét Ngod' parantsolatja szerint meg-adtam Tiszt. Prof. Kovásznai Uramnak és Mltgos Aranka Urnak. A' más kettőt u.m. egyiket Mltgos Túri Sámuel⁵² Urnak, a' másikat Tiszt. Benkő Ferentz Uramnak a' héten küldöm-meg Szebenbe. Nem lévén eddig alkalmatosságom rá. Nekem-is kezemhez jött vólt az Első Negyedből azon két Exemplum,

⁴⁸ Szigeti Gyula Mihály (1759—1837), a bölcsészet tanára a székelyudvarhelyi kollégiumban.

⁴⁹ Nagyszombat 1772.

⁵⁰ GYÖNGYÖSI István: Cuma városában építettett Daedalus temploma... H. n. 1724, 1744; Buda 1764.

⁵¹ Tétsi Zakariás előtünk ismeretlen személy. Nem tudjuk, hogy Ráday mire alapította feltevését.

⁵² Túri Sámuel külföldön tanult, az 1762—63-as nagy ágensválasztási harc után az erdélyi reformátusok bécsi udvari ágense lett. (Erre vonatkozólag lásd Zoványi Jenő cikkei a ProtSz 1914. évfolyamában.) Később Erdélyben ér el magasabb pozíciót. Ráday Oedeonnal egész külföldi és bécsi tartózkodása alatt levelezésben állott s könyveket szerzett neki. (Ráday cs. lt. VII. Egyházi és iskolai iratok.)

mellyet M. Türi Ur Pesten létiben kezéhez vett volt. Mint ezt, úgy jut eszembe, közelebbi Levelemben Ngodnak meg-is irtam volt.

8. A' mi illeti a' Második Negyed: Erre bátorodom Mltgos Báró Úr Ngodnak meg-írni ítéletemet, hogy nékem sokkal inkább tettzik a' Második Negyed, mint az első. Itt mások-is ilyen formán ítélnék. És ha az ezután ki-botsátandó Negyedek annyival hataadják jelyül egymást, mint ez a' második az első: nagy reménységünk van hozzá, hogy azon Társoságnak érdemes tagjai feltett tzeljokat hamar el-érik. Mellyet engedjen az Ur Isten szívünk szerint kívánjuk és ohajtjuk! Igy Erdélyben-is fognak találatni segítői. Méltotassék Ngod a' Második Negyedből-is száz exemplumot igazíttatni egyenesen hozzám. D. Horvát Mátyás Uram a' múlt Pénteken indult Pestre feleség után: én akkor nem voltam honn, 's nem szállhattam ö Klmével, ha magára vállalná azon packétot leg-egyenesebb és rövidebb úton jöhetne Vásárhelyre. Ha pedig ebben mód nem lenne: úgy ilyen alkalmatosságot látok rá. A' Debretzeni nyári Szabadságra minden esztendőben szoktanak innen ki-menni, és azok fizetésért jó szível elhozzák. Én Debretzenben esmérétes vagyok T[e]k[inte]tes Domokos Lajos Úrral, és egy Fazakas Mihály nevű Lakatos Mester Emberrel, a' ki épen a' *Fejér-Ló* mellett lakik. Én akár mellyiknél megkerestethetem az innen ki-menő esmerőim által. Mig a' lenne, addig vehetem Ngod' válaszsát ez iránt-is. Egyet a' minap elfelejtettem volt említeni: Az első Negyedből két exemplum az utban egészen ki-lyukadott, úgy hogy tsak egy *E* arkus maradt épen egyikben. Ezt-is jó lesz ki-pótoltatni, hadd légyen rotundo n[ume]ro. Még vagy 22 meg van belőle. Ebből küldök Székely Udvarhelyre. A' nyáron remélem hogy fel-küldhetem az árrát. Mind hitelben horták el némelly Mltságok és Compactorok. Szebenben és Kolosvárott már esmeretessé tettem. A' nyáron léssen egy Pestre menő alkalmatosságunk: ettől meg-küldöm Ngodnak a' Tiszt. Prof. Kovásznai Uram verseit és Oratioit. Ha látta-is Ngod ezt a' Könyvet, egy Oratio léssen mellette a' melly különösön jött-ki ugyan tsak Trajectumban. Addig-is Mltgos L.B.Úr magamat Ngod kegyes gratiájába ajánlom

Méltóságos L. Báró Úr Ngod'

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

P.S. Ezen Holnapban várom most vett tudositásból a' Revisionak a' *Ne Bántsról* való ítéletét. Most kaptam vissza egy más Könyvet keze alól.

9. Hely és dátum nélkül

Méltóságos L. Báró Úr, Nagy kegyességű Pátronusom!

Juliusnak 8^{ai} napján írott Levelemben tett ígéretem szerint, meg-küldöttem Mltgos L. Báró Úr Ngodnak a' Tiszt. Professor Kovásznai Uram' Verseit és Oratioit innen Bétsbe menni szándékozó Dienes Sámuel⁵³ nevezetű betsületes Ifjutól. Ezen Levelem mellé pedig szorítottam két darab verset. Egyik vagyon a' *Házi Légy' ditséretéről*, és ennek Szerzője Tiszt. Prof. Kovásznai Uram. Ha tettzeni fog a' Magyar Tudós Társaságnak; egyik Negyede a' Museumnak jót vastagodik véle. Hogy ha pedig Ngtoknak tzeljokkal nem egyezik efféle verseket olvastatni a' Museumban: úgy azon bátorodom Ngodnak alázatosan instálni, méltotassék Szatsvai⁵⁴ Uramhoz igazítani, a' ki egyik Musájának kedvesebb olvasását meg-fogja véle nyerni. A' másik darab vers, melly vagyon *Az Istenről*, és *Az Emberről magáról*, kijé légyen, alája tett jegyzésemben meg-említtettem. Ha e' sem férhet-bé a' Museumba; ezt méltotassék Ngod nem közleni a' Magyar Kurir Irójával: mert más utját találok közönségessé tételének.

A' *Kemény János* ugyan szorgalmatos kezek között forog, és fáradhatatlan penna alatt vagyon. Tsak a' Ngod válaszsát várja Tiszt. Prof. Kovásznai Uram 8^a Jul. írott Levelére, és osztán több difficultások' elé-terjesztésével fog alkalmatlankodni Ngodnak.

Bátorkodtam alázatos Instantziámmal Mltgos L. Báró Úr Ngodat ez iránt-is meg-keresni. Méltotassék Ngod egy betsületes Embernek esmérétségére juttatni, a' kinek szolgálatja által, illendő szokott árron Magyar-országról nyomtató papírossat szerezhethénk. Mert egyik az, hogy az Erdélyi papiros-malmok az író-papírossat-is alig győzik elegendő bővséggel készíteni; és ezen nagyobb jövedelmek lévén, nyomtatás alá semmit sem készítenek, vagy

⁵³ Dienes Sámuel, kiről tudjuk, hogy 1784. október 28-tól a heidelbergi egyetemen tanult, később ágens lett az erdélyi udvari kancelláriánál.

⁵⁴ Szatsvai Sándor előbb a pozsonyi Magyar Hírmondó, majd a bécsi Magyar Kurir, melynek melléklapja a Magyar Musa volt, szerkesztője.

kétszeres árrát kívánják. Most közelebb fundust nyertem egy jó Embertől az Uj Testamentom ki-nyomatására, 's erre kívántatnék valami szép fejr és jó papiros tizenöt bálla. Ugy tettzik nékem, hogy ollyannal, a' millyenre van nyomtatva a *Historica Critica primorum Hungariae Ducum Steph[ani] Katona*,⁵⁵ contentusok lehetnék. In Octavo szándékozám Garmond betűkkel nyomtattatni. És főképen mind nékem, mind a' fundusotskát adó Patrónusnak, tzélunk a' volna, hogy mentől olcsóbb lehetne a' Könyv, hogy a' szegény sorsu emberek-is meg-szerezhetnék. A' Katona Historiája papirossának nagysága-is elég lenne, vagy valamivel kissébbetske-is lehetne. Ez a' fáradozásunk mind Isten, mind Emberek előtt kedves lenne. Ugy tudom a' Magyar Hazában Uj Testamentomot Magyarúl nem nyomtattanak eddig elé. Én avagy tsak nem láttam Erdélyi editiot. Annál nagyobb indulattal, alázatossággal és bizodalommal bátorkodom Mltgos L. Báró Úr Ngodnak ezen dolognak elő-mozdítását ajánlani. Szeretném előre mustrát látni azon papirosból.

A' M. Museum első Negyede meg-akadott ezen a' nehányon, ha tsak a' Második nem viszi el-magával. Mind hitelbe ki van az árra Mltgoknál 's Compactoroknál azoknak-is árrok, a' mellyek el-költenek.

Alkalmatlanságomról engedelmet instálok, a' Ngod válaszsát nem sokára el-várni bátorkodván, az alatt-is magamat Ngod kegyességébe ajánlom

Méltóságos L. Báró Úr Ngod'

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

10. Marosvásárhely. 1790. április 25.

Méltóságos L. Báró Úr nagy kegyességű Pátronusom!

Januariusnak 19dikén hozzám igazítani méltóztatott Levelét Mltgos L. Báró Úr Ngodnak alázatos tisztelettel vettem; úgy az Aprilisnak 14dikén küldöttet-is mái napon. Még az elsőnek vételével kívántam-vólna Mltgos L. Báró Úr válaszolni Ngodnak; de mind azután kellett illy hoszszas idő alatt várakoznom, hogy a' Tiszt. Intze István Uram által hozott tsomó Könyvet kezemhez vehessem. Mert ő Klime Kolosvárra érkezvén ott úgy megnyomorúlt-va, hogy abban az ő Klmének által adott tsomóban mindeneket a' szerint vettem és találtam, a' mint a' Ngod Levele nékem előre meg-jelentette-vólt. A' Murányi Vénust a' M. Museumnak egyik harmadik Negyedével együtt által-adtam Tiszt. Professor Kovásznai Uramnak. Mind a' kettőt nagy örömmel és köszönettel fogadta. A' több Negyedeit-is a' Museumnak kiosztottam épen hogy a' Szebenbe szállók még itt vagynak; mivel Mltgos Túri Sámuel Urat néhány napok múlva ide várjuk. Tiszt. Benkő Ferentz Uramnak pedig hogy meg-küldjük, még alkalmatosságunk nem adódott. A' Mltgos R.Sz.B. Grof Széki Teleki Josef Ur ő Ngájét Sipos Uram az Urfiak ő Ngok Praeceptora vette kezébe, mivel mikor megérkeztek hozzám, már akkor ő Nga ki-indult-vólt Magyar-Országra.

Egy betsületes Kolosvári Deák ez előtt nem sokkal tett ígéretet Tiszt. Professor Kovásznai Uramnak, hogy a' Murányi Vénus' Kolosvári 1702béli editioját meg-küldi. Addig azért jó léssen várakozni a' le-iratásával, mig erről az ígéretről bizonyosabbat irhatunk.

A' M. Museum első Negyedéből kezem alá vett száz Exemplumokból felesen el-adtam. De már jó darab időtől fogva úgy meg-akadott hogy épen nem kél. A' megmaradott részzel nem tudom mit tsináljak Mltgos L. Báró Úr, magamnál tartsam-é az el-adhatás reménysége alatt, vagy pedig Szebenbe küldjem Hochmeister Uramhoz? Még meg-van, gondolom 20—30. mert most hirtelen nem vehetém számba. A' többinek pedig árrát az innen ki-szándékozó Deák Atyafiak által szándékozom a' nyáron a' Ngod' kezébe szolgáltatni.

A' Ne bánts d a' Magyart a' Revision szerentsésen általvitettem. De nem Erdélyben hanem Bétsben, és már tsak az alkalmatossággal várakozunk utánna.

A' számomra küldeni méltóztatott M. Museum negyedét alázatos tisztelettel vettem, és köszönöm. A' Ngod Magyar Könyveinek Seriesét Mltgos L. Báró Úr, erőssen várnök, ha Filep Uram ígérete szerint nem sajnállotta-vólna le-irni.

Magamat továbbra-is a' Ngod tapasztalt kegyes gratiájába ajánlom állandó tisztelettel és alázatossággal vagyok

Méltóságos L. Báró Úr Ngod'
MVásárhely 25^a April. 1790.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

⁵⁵ Katona István jezsuita történetíró Pesten 1778—80-ban megjelent művét érti.

P.S. Tiszt. Professor Kovásznai Uram-is mái napon szándékozott Mltgos L. Báró Űr Ngodnak Levelet írni; de rosszszatkán lévén másszorra kellett halasztani. Tiszteili alázatosan Ngodat.

11. Marosvásárhely, 1791. augusztus 7.

Méltóságos L. Báró Űr, jó Mltgos Pátronus Uram!

A'Ngod által kezembe szolgáltatott *Ne bánts a' Magyar*-ját Zrinyi Miklosnak régen ki-nyomtattattam, a' mint ezt Mltgos L. Báró Űr maga is az Ujság-Levelekből olvashatta. Eddig nem volt alkalmatosságom rá, hogy Ngodnak-is meg-mutassam a' MVásárhelyi Typográphiá-nak Typussát. Hanem ezen Levelem mellett, ezt meg-adó Fartzádi Sándor nevezetű, Acade-miákra menni szándékozó betsületes Deákunktól küldöttem két Exemplumot. Azon erősen örvendeni fogok, ha Ngod előtt kedvet találok általa. Egész igyekezettel vóltam rajta, hogy a' nyomtatásbéli hibáktól meg-óltalmazzam. Úgy tartom kettőnél háromnál több nem-is tsúszott-belé. Mindenképen a' szerint nyomtattattam, a' mint a' Ngodtól hozzám küldött Exemplum volt. Egy helyet, jut eszembe, hogy Magyar *Compánia* helyett, *M. Cápániát* nyomtattam mert e' hiba volt az első editioban. E' mellett a' mit Vegetiusból⁶⁶ s másunnan által-irt Zrinyi a' Könyvibe 's Magyarúl nem tette-ki. Én ezeket-is mellé tettem Magyarúl. Hanem azt irha-tom, Mltgos Báró Űr Ngodnak, hogy nem igen kapnak rajta az ide való Emberek. Rosszszúl kél. Három helyet a' Revision ki-húztanak egynehány rendet. A' kinek tettik közibe írhatja az el-maradott szókat. Tót-Országból Posegaból vettem-vólt egy Levelet egy Procurator Ur-tól, melyben kért hogy küldjék számára egy exemplumot. De nem vólt módom rá 's nem kül-döttem. Szerettem vólna pedig azon embernek kívánságát tellyesíteni.

A' M. Museum hozzám küldött első Negyedének exemplumából még egynehány meg-va-gyon. Nintsen-is reménységem el-adhatása iránt. Ezekkel, és az el-költeknek árrával mit tsi-náljak Mltgos L. Báró Űr? méltóztassék Ngod tudósítani hova administraljam mind a' pénzt, mind a' meg-maradott Exemplumokat.

Magamat továbbra-is a' Ngod tapasztalt kegyességébe ajánlván alázatos tisztelettel vagyok

Méltóságos L. B. Űr Ngod'
MVásárhely 7^a Aug. 1791.

alázatos szolgálja
Zilai Sámuel mk

12. Marosvásárhely. 1792. február 19.

Méltóságos L. Báró Űr, nagy kegyességű Patronusom!

A' Ngod Levelét alázatos tisztelettel vettem. Addig várakozám Mltgos L. Báró Ur az alkal-matosság után, mellyen a' Ngod kívánsága szerint a' *Ne bánts a' Magyar*-ból egynehány Exemplumot ki-küldhessek Magyar Országra, hogy felette igen megkésém a' válasz-tétellel. Még-is pedig hijába esett várakozásom. Mert lehetetlen vólt alkalmatosságot találnam az egész őszön és télen közöttünk tartott sok essőzés és abból következett nagy sár miatt. Már nintsen-is reménységem, hogy Husvét utánig utra indithassam a' packetot. De nagy szorgal-matossággal fülelek az alkalmatosságra, és mihelyt az út engedi, mindjárt útnak eresztém. Addig pedig bátorkodom Mltgos L. Báró Űr Ngodtól meg-kérdeni: Ha a' *Ne bánts*-al együtt, a' *Janus Pannonius* Trajectumi editiojából, és a Tiszt. Kovásznai Uram verseiből egynehányat ki-küldenék, vallyon bizhatnám-é el-kelésekhez? Méltóztassék Ngod ez iránt a' maga opinioját vélem közleni.

A' Magyar Museumnak első Negyedéből vettem-vólt kezem alá a' Ngod Levele mellett száz Exemplumot. Egynehányot ugyan el-adtam belőle; de nagyobbára mind megvan, senki sem veszi. Bátorkodom azt-is kérdeni Ngodtól, mit tsináljak már én ezekkel a' meg-maradtok-kal? Vallyon Hochmeister Űr nem venné-é bé minthogy ott az Űrnál többek-is lehetnek effé-lék? El-hiszem, úgy bé-venné, ha Trattner Mátyás Űrnak úgy tétzenék. Hochmeister Űrnak akkor bé-fizetném az el-költeknek árát-is.

⁶⁶ Flavius Vegetius Renuis a kevés számú római hadászati írók egyike, 384 és 395 között írta *Epitome rei militaris* c. 4 könyves munkáját. Mivel azok a művek, melyekből merített, elvesztek, nekünk forrásmunkának számít.

Pesten törvényt tanuló Turotzi Károly nevezetű Erdélyi Nemes Ifju által igazítottam Mltgos L. Báro Úr Ngodhoz húsz *Ne bántsá a' Magyarat*. Méltóztassék Ngod valamelyik Bibliopolának el-adás végett által-adni. Egy exemplumnak az árra hat garas. Ezekkel a' nevezetesebb hely-lyekre lehet szolgálni addig, míg többet küldhetek. Turozzi Urfitól jó szivel küldöttem volna többet-is: de igen felelte terhes útban kellett megindulnia; és ezt-is a' Ngod tiszteletéért tselekedte. Két hetinél több hogy tölem el-butszott. Ha még meg-nem érkezett-is, úgy tartom elébb jelenti magát Ngodnál az Exemplumokkal, mint sem én ezen Levelemmel udvarolhatok Ngodnak.

Semmi nevezetes újsággal nem tudok Ngodnak Méltóságos L. Báro Úr kedveskedni. Az Erdélyi Magyar Nyelv művelő Társaságnak⁵⁷ el-készült Darabjai még Sajtó alá nem mehettek. Tiszt. Prof. Kovásznai Uram fekszik a' Köszvényben.

Magamat Ngod' tapasztalt kegyességébe ajánlom alázatos tisztelettel maradván

Méltóságos L. Báro Úr Ngodnak
MVásárhely 19^a Febr. 1792.

alázatos Szolgája
Zilai Samuel mk

13. Marosvásárhely. 1792. április 22.

Méltóságos L. Báro Úr. nagy kegyességű Pátronusom!

A' Ngod Levelét Mltgos L. Báro Úr alázatos szokott tisztelettel vettem. A' nálam megmaradott és már senkinek nem kellő M. Museum állapotjáról most Ngodnak telyes választ nem adhatok. Mert az alatt, míg a' Ngod válaszsza meg-érkezett, a' nagy emlékezetű N. Tiszt. Professor Kovásznai Uram halálával a' szállásomat változtatnom kellett, és úgy egybe hányódott mindenem a' költözkedéssel, hogy idő kell rá, míg rendbe szedhetem. Engedelmet instálok Ngodtól, hogy továbbbatskára kelle halasztanom A' Museumról való tudósításomat. Sok más el-adó Könyvek exemplumai-is vagynak nálam, és a' takarítással azok-is úgy egybe zavarodtak, hogy Compactorra kell szorulnom a' ki-válogatásért.

Méltóztatik Ngod, Mltgos L. Báro Úr tudakozni, hány Negyed jött-meg légyen nékem a' M. Museumból? Én a' Ngod kegyességéből négy Negyedet, az az egy egész kötetet vettem. E' pedig a' leg-első. A' többi nintsenek meg körülöttem. De a' Ngod gratiájából ohajtom el-várom az Orpheussal együtt, a' mely utolsóból nálam semmi sintsen. M. Aranka Úr nintszen ide haza. Most azért nem jelenthetem meg az Orpheusról tett izenetét Ngodnak.

A' Ngod Levelével együtt vettem postán a' Turotzi Uram Levelét-is. Mellyben menti magát, hogy a' 20 *Ne bántsá a' Magyarat* exemplumait a' nagy sár és terhes út miatt ki-nem vihette, ló-hátan kellett-vén magának-is ez útát tenni. A' dolog ennyiben van Mltgos L. Báro Úr, hogy Turotzi Uram ide haza jártában meg-vett tőlünk kész pénzen 30 exemplumot. Ezt el-vitte a' rozsz útban-is: a' 20^{at} pedig, mellynek ki-vitelét fogadta-va, még az Attya házánál, a' mint gyanitom el-hagyta. Kétség kívül azért, hogy a' maga nyerekedésében ne légyen akadályúl. Elég az hogy a' napokban viszsza került hozzám a' 20 exemplum, a' Turotzi Uram Attya által. Hanem hólnap egy hete indult innen tőlünk egy betsületes orás mester-ember Vajda Sámuel nevezetű Béttsbe. Ettől küldöttem Ngod kezibe 14 exemplumot (mert néki sem vólt módja többnek vállalására, én sem érkeztem az ő indulása körül több után járnai. Ezek mind bé-vagnak varva papirosba és azért légyen egynek-egynek árra 24 (krajcár).

Urnapp körül szándékozom küldeni. Minthogy a' Koronázás, Dieta pompájára sok nép fog minden felől őszve gyűlni Pestre; úgy tartom nem valloim kárát ha a' Ngod első levele szerint az egész nyomtatványnak felét ki-küldöm. Ezen jó remenség alatt a' Jan. Pannoniusból és a' N(éhai) Tiszt. Prof. Kovásznai Uram munkáiból felesebb számmal akarok küldeni, mint a' mennyivel meg lehetne a' szerentsét próbálni. Mert osztán nem lézzen alkalmatosságom a' ki-küldésre. Tsak épen irassa-ki a' Bibliopola; Béttsbe-is el-vitetik a' Jan. Pannonius mert irták vólt nékem ez előtt, mellyen drágán ment-el egy auction.

Turotzi Uram javallotta nékem Levelében (kétség kívül a' maga hazugságának meg-igazítására), hogy tsapjam-fel az árrát a' *Ne bántsá*-nak 28 xra (krajcár) leg-alább De én nem fogadom meg az ő Kíme tanátsát: hanem itt helyben 18; Pesten a' Ngod Levele szerint 21 xron kívánom adni és adatni. A' mellyeket pedig a' napokban az orástól küldöttem, a' bé-varratarásra nézve 24 xron. Nékem egy alázatos instántiám vagyon Mltgos L. Báro Úr Ngodhoz.

⁵⁷ Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot Aranka György alapította. Történetét feldolgozta és iratait kiadta JANCsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratal. Bukarest 1955.

A' mellyet nem-is bátorkodnám Ngod eleibe terjeszteni, ha a' Ngod tapasztalt grátiája nem biztatott. Mi az egész esztendőben felette nagy nyomorúságban voltunk a portubákra. Egy Kereskedőnknel sem lehetett jót találni. Instálok alázatosan Ngodnak méltóztassék egyik tselédje által számomra vagy négy fontot vásároltatni, onnan, a' honnan Ngod szokott élni, a' melly minden kétség kívül a' leg-java. Az árrát osztán a' *Ne bánts-d*-ból méltóztassék Ngod ki-venni. A' fellyebb-is említett órás el-hozza. Biztam volna rá-is e' dolgot (hogy Ngodnak illy nehély dologgal ne alkalmatlankodjam): de magamról tudom, hogy én se tudtam Pesten létemben jó portubákra találni. S ha az órás járna a' vásárban, ő is tsak olyan szerentses lenne mint én voltam.

Ebbéli bátorságomról alázatosan engedelmet instálván, magamat továbbra-is a' Ngod tapasztalt kegyességébe ajánlom, alázatos tisztelettel maradván

Mltgos L. Báró Úr Ngod'
MVásárhelly 22^a April. 1792.

alázatos Szolgája
Zilai Sámuel mk

14. Marosvásárhely. 1792. május 6.

Méltóságos L. Báró Úr, nagy kegyességű Pátronusom!

Minthogy nékem a' Könyvek' Pestre küldésére felette igen jó és olcsó alkalmatosságom adatott. Mert Mltgos R. Sz. B. Grof Cancellarius Úr ő Excellentiája maga Bibliothecáját Erdélyből ki-indíttatta Bétsbe. Éltem én-is ezen ritkán található alkalmatossággal. És egy *Verschlagot*s-kát meg-rakván Könyvekkel, az ő Excellentiája Thécáját fel-kisérő *Békési Sigmond* nevű igen betsületes Cancellistának gondviselése alatt bátorkodtam Mltgos L. Báró Úr Ngodhoz igazítani. Igy gondolkoztam magamban, hogy minden órán koronázás, Dieta léssen Pesten. A' mellyekre, mindenünnen az Országból sokféle Embereknek kelletvén egybegyűlni, alkalmasint mind el-kelek azok a' Könyvek. Bátorkodom már Mltgos L. Báró Úr Ngodnak alázatosan instálni, a' Békési Uram jelentésekor méltóztassék egy bizott Emberét el-küldeni, a' ki légyen jelen a' másáláskor. Mert a' több *verschlagok*nak megmértetése-is Pestre halasztatott. Az én *verschlagom* újjadon új. Ezen betük vagynak rajta: *B. R. G. Pest*. A'Szekeresek egészen Pestig nem változnak. Fogadták másáját a' teréhnek három Magyar forintba. Én ide haza jó szível le-tettem volna a' Taxát az enyimért. De nem tudtam mennyit fizessek. Mert a' mint fellyebb-is emlitem, ő Excellentiája-is Pesten mérte meg a' terhet 's fizeti a' taxát. Instálok azért alázatosan Ngodnak méltóztassék a' ki-fizetés alkalmatosságát magára venni, addig mig valami Bibliopolának ajánlhatta. Úgy vélem, három másánál nem igen léssen több. Tettem a' *verschlagba* ezeket:

1. Ne bánts-d a' Magyar nyomtató papirossut	Nro 550. a xr 21
2. iró papirossut	Nro 40. a xr 27
3. posta papirossut	Nro 2
4. Jani Pannonii Opera vol. 2	50 Rflor 4.
5. Alex. Kovásznai Carmina Exequialia et Oratiunculae	50 Rflor 1 xr 12.

A' mellyekből, a' két posta papirossu *Ne bánts-d*-ot tiz iró papirossuval együtt a' Ngod számára küldöttem. A' többit pedig méltóztassék Ngod egy betsületes Bibliopolának által-adni, hogy a' szokás szerint tiz pro Centre el-árulja. Reméllem a' Zrinyi mind el-kél. Tot Országbá-is kértek volt tölem belőle; de nem volt módóm el-küldésére. Budára-is valami Compactorok vitettek-vólt. Felesen nyomtattam-vólt Zrinyit jó reménység alatt. És valami három száz költ-el Erdélyben. Ha ki iratná a' Bibliopola az újság-levelekre ezeket a' Könyveket, siettetné véle el-keleket. Méltóztassék Ngod egy két rendből álló Recognitionalist venni azon Bibliopolától és hozzám el-küldeni. A' ki fizesse meg leg-elébb-is a' Vectura-pénzt, mellyet Ngod a' másáláskor méltóztatik ki-adni, és azután tudja belé a' Könyvek árába.

Engedelmet instálok Mltgos L. Báró Úr, hogy ilyen nagy alkalmatlansággal bátorkodtam Ngodat terhelni. A' Ngod hozzám mutatni méltóztatott kegyessége bátorított tselekedésére. A' mellybe magamat továbbra-is alázatosan ajánlván alázatos tisztelettel vagyok

Mltgos L. Báró Úr Ngod'
MVásárhelly 6^a Maji 1792.

alázatos Szolgája
Zilai Sámuel mk

BARTA LAJOS PROLETKULTOS EGYFELVONÁSOSA: RUSSLANDS TAG

Barta Lajosnak 1920 őszén német nyelven írt — és a szerző által hosszú ideig elveszettnek vélt¹ — egyfelvonásos színdarabját 1920. október 14-én mutatta be Erwin Piscator akkor alapított színháza, a *Das Proletarische Theater*, Berlinben, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom harmadik évfordulója alkalmából. Barta egyfelvonásosa Karl August Wittfogel (Julius Heidvogel álnéven) *Der Krüppel* című és Gábor Andor (Sas László álnéven) *Vor dem Tore* című egyfelvonásos darabja után került bemutatásra a színház megnyitó előadásán, a szerző nevének említése nélkül, mint a *Das Proletarische Theater* „aktuális színjátéka”. Nyomatásban először a *Der Gegner* című irodalmi folyóiratban látott napvilágot, szintén a szerző nevének említése nélkül,² de Barta Lajos szerzőségét ma már elismeri a német szakirodalom.³ Kétségtelen azonban, hogy Barta eredeti darabját bizonyos változtatásokkal, akkori aktuális németországi eseményekre való utalások betűzdelésével mutatták be, és így bizonyos értelemben, „kollektív munkának” is tekinthető.⁴ Maga az író — egyik, a hatvanas évek elején írt levelében — pontosan meghatározta a „kollektív” átdolgozás mértékét: „Az adott téma: *Russlands Tag*. Piscator — abban az időben még: az irodalmat alá kell rendelni a politikai célnak — némely változtatást eszközöl a kéziratban, de megmarad annak szerkezete, vonalvezetése, főalakjainak változatlan mondanivalója. A kézirat megjelenik a *Der Gegner kommunistische folyóiratban*.”⁵

Barta Lajos színműve nemcsak politikai jelentőségénél fogva érdekes számunkra ma is, mint az első olyan színdarab nyugat-európai színpadon, amely a Szovjet-Oroszország melletti határozott állásfoglalás eszméjét fogalmazta meg és sugározta szét, hanem sajátos irodalomtörténeti szerepénél fogva is, mint a proletkult színdarab egyik jellegzetes előfutára és első magyar jelentkezése.⁶ Kifejezetten és közvetlenül agitációs célzata nemcsak a dialógusok során szembetűnő, de a darab egész kompozíciójában, szerkezeti felépítésében is. Elvontan, szimbolikus figurákban állítja színpadra a világkapitalizmus, a militarizmus, az egyház, az állam, valamint a német és az orosz proletariátus képviselőit, és mintegy a nyílt színen folytatja le közöttük a tőkésosztály és a munkásosztály párbeszédét. Ennek során Barta jól hasznosítja az expresszionista formanyelv elemeit, a politikai törekvések és nézetek ütközése ennél fogva — elvontsága ellenére is — szuggesztív hatású.

A színdarab külön érdekessége, hogy a tőkésvilág és a proletariátus képviselői között folyó drámai vitában az ellenforradalmi Magyarországról menekült, megkínzott magyar munkás figurájának jut a kulcsszerep. Az ő szavainak hatására, amelyekben leleplezi a magyarországi fehérterror, és az ő figyelmeztetésére, hogy „ahol a vörös forradalom elbukik, megkezdődik a fehérterror tobzódása”, állnak egységes csatarendbe Szovjet-Oroszország mellé a német munkások. (Egyébként az a tény, hogy egy magyar munkásfigura kap kulcsszerepet a darabban, szintén magyar szerzőre utal.)

Noha Barta Lajos már a Tanácsköztársaság utolsó heteiben írt műveiben is szimbolikussá nagyította fel alakjait, és a két világrendszer szembeállítását igyekezett írói eszközökkel kifejezni, megkockáztathatjuk, hogy ebben az egyfelvonásosában a Piscator által akkor megkövetelt alkotási módszert vette figyelembe, amit Piscator a folyóiratnak ugyanebben a számban így fogalmazott meg: „Fontos feladata van a szerzőnek . . . saját elképzeléseit és eredetiségét háttérbe kell szorítania az előadások javára . . . a közkeletű formákra hagyatkozva, melyek mindenki számára világosak és érthetőek. Neki is tanulnia kell a politikai vezetőtől: éppúgy, ahogyan ő a tömegek erejét értelmezi és fejlődési tendenciáit előre sejtí — ám nem teheti a munkások előtt kívánatosá az olyan politikát, amely történetileg, pszichológiailag, vagy akár csak rossz megszokásból idegen számunkra — úgy kell a szerzőnek a proletár kultúr-törekvés kristályosodási pontjává, a munkások megismerési vágyának tűzkövévé válnia.”⁷

¹ BARTA Lajos: Szerelem és más színművek. Bp. 1955. 18—19.

² Russlands Tag. Der Gegner, 1920/21. II. Jg. Heft 4. 94—107. Barta színdarabját az alábbiakban ennek átvételével közöljük.

³ Ludwig HOFFMANN—Daniel HOFFMANN OSTWALD: Deutsches Arbeiter-Theater 1918—1933. Berlin, 1961. 58., 62. és 66—67.

⁴ Klaus KÄNDLER: Drama und Klassenkampf. Berlin—Weimar, 1970. 100—101. Vö. CSAPLÁR Ferenc: Barta Lajos. Bp. 1973. 101—103.

⁵ BARTA Lajos — valószínűleg az Irodalmi Lexikon szerkesztőségéhez írt — levelének másolata a bir-tokomban.

⁶ Vö. ILLÉS László: Józanság és szenvedély. Bp. 1966. 90. Lásd még ILLÉS László: Einige Probleme der Anfänge der ungarischen Emigrationsliteratur in Deutschland (1919 bis 1923). Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen Beziehungen. Berlin, 1969. 426.

⁷ Erwin PISCATOR: Über Grundlagen und Aufgaben des proletarischen Theaters. Der Gegner, 1920/21. II. Jg. Heft 4. 93.

Barta Lajosnak külföldön is vitát kiváltó, de a magyar irodalomtörténészek szélesebb tábora előtt jóformán alig ismert színművét, a *Der Gegner*ben egykor megjelent eredeti szövegében, alább adjuk közre:

RUSSLANDS TAG

Aktuelles Spiel in einem Akt

Szene: Die Bühne ist von allen Seiten mit Vorhängen verhängt. Im Hintergrund eine grosse Landkarte von Europa. Schlagbäume rechts und links, in allen europäischen Landesfarben bemalt, begrenzen die Bühne. Über ihnen zwei grosse Tafeln mit den Aufschriften „Ost“, „West“. Die Bühne ist vollkommen finster. Von sehr ferne, jedoch entschieden hörbar, Klänge der Internationale.

ERSTE GESTALT: Hilfe! (Die Gestalt wird beleuchtet. An den Schlagbaum lehnt sich ein bleicher, zu Tode gehetzter Mann, dessen Gesicht Entsetzen ausdrückt.)

ZWEITE GESTALT: Hilfe!

DRITTE GESTALT: Hilfe!

ERSTE GESTALT: Der weisse Schrecken!

ZWEITE GESTALT: Der weisse Schrecken!

PROFESSOR DER SOZIOLOGIE (ein alter Mann mit einer grossen Brille, sieht aus wie Kautsky und führt drei grosse Bücher mit sich).

ERSTE GESTALT: Hilfe!

ZWEITE GESTALT: Hilfe!

DRITTE GESTALT: Hilfe!

PROFESSOR DER SOZIOLOGIE: Ich kann empfehlen Klassenungleich, Demokratie, automatischen Abbau des Kapitalismus!

ERSTE GESTALT: Hinter uns schreiet wüstes Entsetzen!

ZWEITE GESTALT: Der weisse Schrecken!

DRITTE GESTALT: Das Weltkapital!

PROFESSOR DER SOZIOLOGIE: Wir leben in einer Zeit der zerrütteten Produktion. Da ist Sozialisierung ein Unding! Der Pazifismus garantiert den...

ERSTE BIS DRITTE GESTALT: Mord!

Die Bühne wird finster, die Internationale wird wieder hörbar. Die Bühne wird wieder beleuchtet und das Licht fällt auf die Gestalten des Weltkapitals, des Diplomaten, des Offiziers, des Pfaffen.

WELTKAPITAL (in Gestalt eines Riesengeldsacks mit grauem Zylinder eines Börsenmenschen): Ich bin das Weltkapital. Ruhe!! (Zum Diplomaten): Haben Sie angeordnet, dass die Gewalt rücksichtslos angewandt wird, gegen jeden Räuber am heiligen Eigentum? Sprechen Sie!

DER DIPLOMAT: Die allmächtige Gewalt Eurer Majestät umfasst den ganzen Erdball, der den Menschen gegeben ist. Allerdings jedoch die Allmacht Eurer Majestät ist jetzt durch den Freiheitskampf der arbeitenden Massen im allerhöchsten Grade gefährdet.

WELTKAPITAL: Zertreten Sie die Massen.

OFFIZIER: Jawoll, stramme Truppe, Kanonen, Bomben, Maschinengewehre, Gas, Gift!

PFAFFE: Im Namen Gottes gebenedeit sei sein Name.

DIPLOMAT: Allerdings: Freiheit der Massen dürfte unser und euer Niedergang sein.

WELTKAPITAL: Niedergang? Wer nicht für mich ist, ist wider mich. Meine Gegner zerschmettere ich.

OFFIZIER: Blut, Blut!

PFAFFE: Im Namen Gottes!

DIPLOMAT: Natürlich kämpfen wir mit allen Mitteln gegen unsern Untergang. Wir verabscheuen keineswegs irgend eine uns zweckdienlich erscheinende Methode; davon kann uns auch keinerlei Beschwerde abbringen und sei es über die fürchterlichste Greuelthat. Wir zetteln in allen revolutionären Ländern die Gegenrevolution an, um die um ihre Befreiung kämpfenden Massen niederzuschlagen. Ich erinnere an Ungarn, an das Ruhrgebiet. Eine auf Erfahrung wohl gegründete Methode ist der weisse Schrecken.

WELTKAPITAL: Der Weisse Schrecken, gut, vorzüglich. Braucht ihn bis zum Weissbluten, das ist das sicherste Mittel. Wie steht die Partie in Ungarn?

DIPLOMAT: Vortrefflich, Majestät. Die Aktien steigen in demselben Masse, wie Ruhe und Ordnung wiederkehren. Die amerikanischen, englischen, vor allen Dingen die französischen Banken liehen Kapital. Zur Sicherstellung werden die breitesten Massen herangezogen. Das Steuersystem ist glänzend. Fatal, dass ein grosser Teil der für Steuern in Betracht kommenden Schichten von der, hähä, Sie nennen es Gegenrevolution, in Nummer Sicher gebracht worden sind, soweit man sie nicht gleich endgültig beseitigt hat. In einem ruhigen geordneten Staatswesen allerdings unvermeidlich.

WELTKAPITAL: Unvermeidlich.

OFFIZIER: Jawoll.

PFAFFE: Im Namen

DIPLOMAT: Hinwiederum nicht zu verkennen, Majestät, diese Leute sind unsere Steuerzahler. Denn den Reichen, Majestät, sind wir, wie soll ich sagen, natürlich ja zu Dank verpflichtet. Als den Rettern der europäischen Kultur, als den Stützen der Gesellschaft, als den Niederringern der Revolution, dieses Schwindels einiger Idealisten. Ja, Majestät, sie sind die Regulatoren Eures Atems, der Motor Eures Blutes...

WELTKAPITAL: Nieder mit den Feinden meiner Getreuen.

OFFIZIER: Bis zum letzten Mann.

PFAFFE: Im Namen des Vaters...

DIPLOMAT: Majestät haben eine exakt arbeitende Rechenmaschine als Gehirn. Ich bitte aber doch ergebenst, zu bedenken, d. h. ich lege nahe: Massen, die hungern, sind in ihrem Rechte, wenn sie Lebensmittel verlangen.

PFAFFE: Gott wird ihnen helfen. Gott ist gerecht und in ihm sind alle frei. Er lässt die Sonne scheinen über allen, die er lieb hat und die ihm nichts Böses zufügen, er lässt sie scheinen über reich und arm. Besonders aber schützt er Eure Majestät und verflucht den frechen Pöbel, der sich erdreistet, Eure Allerheiligkeit nicht nur anzutasten in Euren geheiligten Rechten, sondern zu beschmutzen, in wiederwärtigster Weise Euren Namen in den Staub zu ziehen, in dessen Glanze wir uns alle so wohl fühlen. (Streicht sich über den Bauch.) Eure Majestät, lasst auch fernerhin leuchten über uns die Gnade Eures segensreichen Waltens, bis in alle Ewigkeit. (Verneigt sich tief vor dem Weltkapital.)

DIPLOMAT (verneigt sich ebenfalls).

OFFIZIER: Gott verleihe Eurem Arme eine grosse Stärke und ein stählernes Schwert.

WELTKAPITAL: Das walte Gott.

PFAFFE: Er lasse leuchten sein...

DIPLOMAT: Ich bitte darauf hinweisen zu dürfen, dass es mit dem Losschlagen allein nicht getan ist.

OFFIZIER: Zum Donnerwetter, hat Seine Majestät nicht alles vortrefflich (Verbeugung) bedacht, ich weise darauf hin...

WELTKAPITAL: Staat, Kirche, Schule.

OFFIZIER: Jawoll.

WELTKAPITAL: Der Staat

OFFIZIER: Muss bändigen, knechten.

WELTKAPITAL: Die Kirche —

PFAFFE: Blindmachen.

WELTKAPITAL: Die Schule —

DIPLOMAT (lächelnd): Verdummen. Zwar, Majestät, man muss sich zu Reformen verstehen proforma, versteht sich... Reformen sind Honigtropfen, und während der grosse Bär die kleinen Tropfen beleckt, nimmt man ihm das Fass weg.

WELTKAPITAL: Nieder! Ich kenne keine Parteien, nur Profit!

DIPLOMAT: Inzwischen könnte natürlich etwas Geschicktes unternommen werden —

WELTKAPITAL: Züchtigen, züchtigen.

DIPLOMAT (bestimmt): Es mangelt an Rohstoff.

WELTKAPITAL: Arbeiten, arbeiten!

DIPLOMAT: Es lohnt sich nicht zu produzieren.

WELTKAPITAL: Profit, Profit!

DIPLOMAT: Putsch, Majestät, Putsch. Ein geschickt in Szenegesetzter Putsch könnte die Situation retten. Dazu eben gerade hervorragender Moment. Erregen nicht die vielen Ansammlungen der Bettler öffentliches Aergernis. Kommt dies nicht wiederum von der verabscheuungswürdigen Arbeitslosigkeit. (Zieht das Berliner Tageblatt heraus, liest.) Wäre es nicht empfehlenswert, die grosse Masse der Arbeitslosen zu Zwischenfällen zu ermuntern? Gerade heute wurde von der Bank of England eine beachtenswerte — wir danken, Majestät untertänigst — Summe... (Alle verbeugen sich.)

PFAFFE: Gott sei gelobt.

OFFIZIER: Wir waren von jeher Brüder, der internationale Militarismus, er lebe, hurra!
hurra, hurra!

DIPLOMAT: Eine beachtenswerte Summe zur Verfügung gestellt.

OFFIZIER: Unsere Lockspitzel sind tüchtig, sie machen alles.

WELTKAPITAL (wie wenn eine Bombe explodiert): Putsch!

OFFIZIER: Und dann an die Wand damit!

PFAFFE: Im Namen Gottes.

DIPLOMAT: Doch, erlauben Eure Majestät, dass ich Eure Aufmerksamkeit auf das Weltgeschehen hinlenke. Die ganze Frage unseres Seins und Nichtseins kann durch solche kleine Geschicklichkeiten nicht völlig gelöst werden. Betrachten wir diese Situation. Die Bolschewisten haben es verstanden durch eine uns allerdings unangenehm berührende offenerzige Diplomatie, die selbst Eure Majestät in gewisser Beziehung ergebenen Völker, die Türken, Perser, Afghanen, in der die Parole des Selbstbestimmungsrechtes auf ihre Seite zu bringen. Wie Majestät wissen, musste selbst unser grosser Kollege Lloyd George sich dazu verstehen, Aegypten »Freiheit« zu gewähren. Überdies glückt es den Russen, durch Agenten, die den unseren überlegen sind, höchst gefährliche Utopien zu erwecken. Ich verweise auf Irland.

OFFIZIER: Gott sei dank, man wird dort dieser Blase Herr.

DIPLOMAT: Sogar in Deutschland machen sich Anzeichen bemerkbar, dass ein grosser Teil bisher immer noch verwendbaren Arbeitermaterials sich seiner Macht bewusst wird und geschlossen zur Dritten Internationale übertritt. Die Bolschewiken gehen von dem sehr richtigen Gedanken aus, dass die wirtschaftlichen Beziehungen die eigentlichen Lebensgrundlagen der Völker bilden. In dieser kritischen Situation spielt die ausschlaggebende Rolle das deutsche Proletariat. Wenn es begriffe, dass es durch die Solidarität mit Russland zum Hebel der Weltrevolution würde, könnten wir heute noch demissionieren.

WELTKAPITAL: Schweinerei.

PFAFFE: Wahrlich, wahrlich, ich sage Euch, Gott lässt seiner nicht spotten.

OFFIZIER: Schamlose Frechheit.

WELTKAPITAL: Das Proletariat Russlands wird zertreten.

FLÜCHTLING (kommt wie gejagt von rechts, zerfetzte Kleider, gepeinigzte Züge, Kopfwunde): Hilfe!

OFFIZIER: Was wollen Sie?

FLÜCHTLING (der Ohnmacht nahe): Komme aus Finnland!
Weisser Schrecken! Mannerheim im Rücken. (Sieht den Offizier.) Überall Mörder!! (Ab nach links.)

OFFIZIER (lacht).

DIPLOMAT: Wir haben zwei Wege: Entweder Russlands Hunger nach Material und Industrieprodukten vom kapitalistischen Standpunkt aus in die Hand zu nehmen und es wiederum mit unserem Geschäftssinn zu erobern, oder aber den eisernen Ring der Blockade von neuem darum zu legen.

OFFIZIER: Ausgehungert werden die Schweine.

PFAFFE: Diese Analphabeten.

WELTKAPITAL: Hinrichten.

FLÜCHTLING (schleppt sich langsam auf die Bühne): Hunger.

OFFIZIER: Wer sind Sie?

FLÜCHTLING: Ich komme aus Polen! Dort herrschen Krieg und weisser Schrecken.

OFFIZIER (lacht).

FLÜCHTLING: Auch hier? (ab)

DIPLOMAT: Ich will fortfahren. Majestät sehen Sie hier die Karte. Wir werden versuchen, mit Hilfe der uns ganz ergebenen deutschen Bourgeoisie den entscheidenden Schlag gegen Sowjet-Russland und zugleich gegen die deutsche Revolution zu führen — durch die Bildung eines südwesteuropäischen Blocks unter der Führung Frankreichs. Wir wollen versuchen, den revolutionären Herd in Deutschland durch die Loslösung Bayerns zu isolieren und die zuverlässigen Provinzen mit den anderen spezifischen Bauernländern Südwesteuropas, mit Ungarn, Rumänien und der Ukraine unter Führung Frankreichs in eine feste Verbindung zu bekommen. Auf diese Weise treffen wir Russland im Herzen, wir schnüren damit von allen Rohstoffzufuhren und Lebensmittelquellen ab und behalten die wirtschaftlichen Trümpfe in der Hand.

OFFIZIER: Ach, was, Diplomatenquark! Losschlagen auf treudeutsche Art.

WELTKAPITAL: Hauptsache Profit!

PFAFFE: Seid klug wie die Schlangen und ohne Falsch wie die Tauben.

DRITTER FLÜCHTLING: Hilfe!

OFFIZIER: Woher kommen Sie?

FLÜCHTLING: Aus Horthy-Ungarn.

OFFIZIER (zieht den Degen).

FLÜCHTLING (ab)

DIPLOMAT: Unsere bewährte Taktik, Majestät! Zuerst Gegenrevolution, dann niederschlagen, drittens entwaffnen, dann weisser Schrecken.

WELTKAPITAL: Ja, weisser Schrecken.

OFFIZIER: Blut! Blut!

WELTKAPITAL: Nieder mit Sowjet-Russland!

(Die Bühne wird finster, Weltkapital, Offizier, Pfaffe, Diplomat entfernen sich rechts von der Bühne, man hört, während sie gehen, noch aus der Ferne: Niedermachen! Blutbad! Gebenedeit! Die Bühne wird ganz beleuchtet.)

DER DEUTSCHE ARBEITER (sitzt denkend auf einem Stein).

PROFESSOR DER SOZIOLOGIE (mit einem grossen Buch):

Mein neuestes Werk, über das Wann und Wie und Was des Sozialismus. (Gibt ihm das Buch und entfernt sich nach rechts.)

DER DEUTSCHE ARBEITER (beginnt zu lesen).

DER ARBEITER: (geht von rechts nach links durch die Szene, er trägt ein Gewehr): Was machst du, Genosse?

DER DEUTSCHE ARBEITER: Ich soll studieren, was Sozialismus ist. Und du, Genosse?

DER ARBEITER: Ich gebe meine Waffe ab.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Warum gibst du deine Waffe ab?

DER ARBEITER: Es wird von mir im Namen der Weltordnung gefordert.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Ja? . . .

DER ARBEITER: Ja! (Ab nach links.)

DER DEUTSCHE ARBEITER (beginnt wieder zu lesen).

DER ZWEITE ARBEITER (von rechts nach links mit einem Gewehr): Was machst du, Genosse?

DER DEUTSCHE ARBEITER: Ich soll studieren das Wann und Wie und Was? Und du, Genosse?

DER ARBEITER: Ich liefere die Waffen ab.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Warum lieferst du die Waffen ab?

DER ARBEITER: Es wird von mir im Namen der Weltordnung gefordert.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Und wer bestimmt die herrschende Weltordnung?

DER DEUTSCHE ARBEITER: Ja? . . .

DER ANDERE ARBEITER: Ja! . . . (Ab nach links.)

PROFESSOR DER SOZIOLOGIE (Von rechts): Mein allerneuestes Werk Diktatur oder Demokratie, oder Demokratie und Klassenversöhnung. (Ab nach links.)

DER DEUTSCHE ARBEITER (beginnt zu lesen).

DER DRITTE ARBEITER (von rechts mit einem Gewehr): Was machst du, Genosse?

DER DEUTSCHE ARBEITER: Ich soll studieren Demokratie und Klassenversöhnung, und du, Genosse?

DER DRITTE ARBEITER: Ich liefere die Waffe ab.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Und warum lieferst du die Waffe ab?

DER DRITTE ARBEITER: Es wird von mir im Namen der Weltordnung gefordert.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Und wer bestimmt die herrschende Weltordnung?

DER DRITTE ARBEITER: Ich weiss nicht, was ich tun soll. Ich möchte schon was tun, ich möchte mich dem Gebot der Stunde fügen, die Gefahr der Minute geht auch mir durch Mark und Bein — aber wer gibt uns Wahrheit?! —

DER DEUTSCHE ARBEITER: Ja, Genosse, es ist schrecklich um uns bestellt, wir wissen nicht, wo wir hingehören.

P a u s e.

(Frauen in Trauer von rechts, sie sprechen nach dem Takt ihrer Schritte): Wir sind die Witwen der Proletarier.

DER DEUTSCHE ARBEITER (schreckt auf): Wer hat Euren Mann getötet?

FRAUEN IN TRAUER (während sie gehen): Der Weltkapitalismus hat im Weltkrieg unsere Männer gemordet. (Ab nach links.)

DER DEUTSCHE ARBEITER (will weiter lesen).

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS (aus weiter Ferne deutlich vernnehmbar): Proletarier aller Länder, hört meine Stimme!

DER DEUTSCHE ARBEITER (steht erregt auf): Wer ist das?

MÄNNER OHNE RECHTEN ARM (von rechts sprechen nach dem Takt ihrer Schritte):
 Wehe dem, wehe dem, der nicht seine beiden Arme hat.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Wer hat eure Arme abgeschnitten?

MÄNNER OHNE RECHTEN ARM (während sie gehen): Der Weltkapitalismus hat im Weltkrieg unsere Arme abgeschnitten. (Ab nach links.)

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS: Proletarier aller Länder, hört diese Stimme.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Brüder in Russland, wir wissen um eure Not. Euer Ringen ist gross und erhaben. Grösser und erhabener ist euer Kampf als je der Kampf von Massen in der Geschichte der Menschheit. Wir sind mit Euch in unserm Innern. Aber — wenn wir uns nicht noch tiefer in Unglück stürzen wollen, sagt, Genossen: Was sollen wir tun? Was sollen wir tun, um euch zu helfen?

MÄNNER OHNE FÜSSE (von rechts): Wehe dem, der keinen Fuss hat!

DER DEUTSCHE ARBEITER: Der Weltkapitalismus hat euch die Füsse abgehauen?

MÄNNER OHNE FÜSSE (während sie auf ihren Krücken gehen): Der Weltkapitalismus hat uns im Weltkrieg die Füsse abgeschlagen. (Ab nach links.)

DIE STIMME DER BLINDEN (folgt rasch von rechts): Wehe denen, die keine Augen mehr haben.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Der Weltkapitalismus hat euch das Augenlicht genommen?

STIMME DER BLINDEN: Der Weltkapitalismus hat uns im Weltkrieg unsere Augen ausgelöscht. (Ab nach links. Kurze Pause.)

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS: Proletarier aller Länder, hört unsere Stimme.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Brüder in Russland, wir hören eure Stimme.

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS: Vor Jahren schon erhoben wir unsere Stimme und riefen: Kehrt die Waffen um! Doch ihr bleibt stumm. Ihr liasset uns allein in unserm Kampf. Heute ist Euer Elend grösser als je, es wird währen, bis das Kapital zerschmettert ist. Brüder, wollt ihr noch immer müssig unserem Kampfe zusehen? Oder wollt ihr uns beistehen, um das Gebäude der Knechtschaft niederzureissen?

DER DEUTSCHE ARBEITER: Wir werden es tun, wir schwören es bei unserem Leben.

EIN PROLETARIER AUS UNGARN (schon hinter den Kulissen): Weh mir, weh mir.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Wer ist's, wer jammert, wer ruft?

EIN PROLETARIER AUS UNGARN (von rechts herein taumelt, blutend): Weh mir, weh uns allen.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Wer bist du, Unglücklicher?

EIN PROLETARIER AUS UNGARN: Der weisse Schrecken hat mich zugrunde gerichtet. Mein Körper ist voll von Wunden. Ein Messer ging durch mein Herz und eine Kugel durch meinen Kopf.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Von wo kommst du?

EIN PROLETARIER AUS UNGARN: Ich bin ein Proletarier aus Horthy-Ungarn.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Bist du ein Geist?

EIN PROLETARIER AUS UNGARN: Mein Vater wurde von meinen Augen totgeschlagen, meine Mutter verschleppt, mein Kind in den Fluss geworfen und meine Frau vor meinen Augen geschändet. (Er taumelt.)

DER DEUTSCHE ARBEITER (nimmt ihn in seine Arme).

EIN PROLETARIER AUS UNGARN: Einst befreiten wir uns, wir gründeten den sozialistischen Staat, aber der Weltkapitalismus bekämpfte uns die Waffen und jetzt sind wir zertreten. Der weisse Schrecken tobt in unserm Lande, Tausende unser Genossen werden getötet, verfaulen in der Kerkern, denn wo die rote Revolution zusammenbricht, errichtet seine grausame Herrschaft der weisse Schrecken. Um eins bitten wir sterbenden Genossen: **Lasst Russland nicht niederschlagen!!**

DER DEUTSCHE ARBEITER: Dein Erscheinen sagt mehr als alle Worte und Bilder.

EIN ANDERER PROLETARIER AUS UNGARN (schon hinter den Kulissen): Weh mir, wehe dem, den der weisse Schrecken erreicht.

EIN PROLETARIER AUS UNGARN: Ich kenne diese Stimme.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Auch ein Genosse aus Ungarn?

EIN PROLETARIER AUS UNGARN: Es ist einer unserer Brüder.

EIN ANDERER PROLETARIER AUS UNGARN (kommt, blind, zerfetzt: er sucht mit einem Stock den Weg): Ich wurde gepeinigt, meine Schwester wurde vor meinen Augen geschändet, mein Vater erschlagen. Ich wurde entmannt, die Augen wurden mir ausgestossen, zehntausend wurden gefoltert, zehntausend faulen in den Kerkern. Das Proletariat in Ungarn wird ausgerottet. Doch was sind meine eigenen Leiden? Was ist die Qual meines Körpers und meiner Seele? Die Idee der Befreiung, der Sieg des Proletariats, die Geburt der neuen

Welt wird im Blutbade unserer Brüder erstickt. Denn wo die rote Revolution niedergeschlagen wird, beginnt das Toben des weissen Schreckens. Genossen, la s s t R u s s l a n d n i c h t n i e d e r s c h l a g e n !

DER DEUTSCHE ARBEITER (nimmt ihn in seinen Arm).

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS: Proletarier aller Länder, hört die Stimme dieser Gequälten, dieser Vernichteten, die Stimme der Märtyrer unserer heiligen Sache.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Genossen in Russland, Brüder überall, wir hören euch, unser Verstehen wächst euch entgegen, wie nie bisher. Eure Stimme dröhnt in unserem Ohr und unser Hirn glüht für eure Sache.

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS: Noch hören wir nur eure Stimme, sehen nicht euren Arm. Noch duldet ihr die Herrschaft eurer Bedrücker: täglich befördern eure Züge Truppen und Waffen für unsere Feinde, unbehindert wird in eurer Mitte für Wrangel geworben, noch ist der Tod eurer ungezählten Brüder nicht gerächt! Helft den Unterdrückten und Ausgebeuteten der ganzen Welt, helft euch selbst!

DER DEUTSCHE ARBEITER: Siehe, ich schwöre es bei diesen bleichen Märtyrern in meinen Armen, ich schwöre bei ihnen, dass meine Ganze Kraft auf immer der internationalen Weltrevolution gehören soll.

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS: Proletarier aller Länder, wir rechnen auf euch.

(Ansteigender Lärm, der deutsche Arbeiter führt die beiden Märtyrer nach links ab. Weltkapital von links.)

WELTKAPITAL: Waffen, Waffen, Waffen.

DIPLOMAT (resigniert): Das russische Proletariat setzt uns das Messer an die Kehle.

WELTKAPITAL: Krieg, Krieg, Krieg.

DIPLOMAT: Wir schickten Mannerheim nach Finnland, er arbeitete mit schönem Erfolg, auch Wrangel behauptet sich noch, General Watter zeigte sich im Ruhrgebiet als ein tüchtiger Mann. Der Horthy in Ungarn liefert uns täglich die gewünschte Leichenanzahl, wir liessen Liebknecht und die Luxemburg erschlagen.

WELTKAPITAL: Sie haben nicht alles getan. Sie waren zu milde.

DIPLOMAT (man fühlt, dass sich in ihm ein Umschwung vollzieht): Majestät, ehren Sie die Massen (mit dem Ausdruck des Bedauerns), ich konnte nicht m e h r töten, tatsächlich, das Gefühl unserer Ohnmacht beschleicht mich, die Diplomatie versagt. Die Generäle haben die Bevölkerungen nicht in der Hand. Ja, unerhört, die eigenen Soldaten fühlen sogar, dass auch sie Proletarier sind. Der Siegesjubel emporsteigender Millionen steigt heran. Ich frage, ist es verfrüht, Majestät, zu verzagen? Aus aller Entkräftung und Unterdrückung haben sie ungeahnte Kräfte gesogen, die Hoffnung auf Zukunft und Macht liegt allein bei den Massen. Majestät, auch mein Platz scheint dort zu sein. Ich glaube, Majestät, baldigst meine Entlassung einreichen zu müssen.

OFFIZIER (stürzt herein): Majestät, Heere wälzen sich heran.

PFAFFE (atemlos dahinterher).

WELTKAPITAL: Vernichtet das gesamte Proletariat. Niederzwingen, Zertrampeln, weisser Terror!

OFFIZIER: Jawoll, Majestät. Ich melde Majestät gehorsamst, die Geschütze stehen bereit, unser Plan ist fertig, Berlin wird aufgegeben und blockiert, Mecklenburg, Pommern, Bayern, fest in der Hand, Waffen in ungeheurer Anzahl, genügend vorhanden. Ich beglückwünsche mich, Majestäts Retter zu sein, wir Deutsche stehen ein für allemal vorne an der Front, wo es am gefährlichsten ist — wir sind die Stützen des internationalen Weltkapitals.

PFAFFE: Im Namen Gottes gebenedeit sei sein Name.

DIPLOMAT: Jawohl, Majestät, sind die Nachrichten glaubwürdig, so stehe ich nach wie vor vollkommen zur Verfügung.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Die Zeit ist reif; wir werden handeln und die Säule des Kapitalismus zertrümmern.

DIPLOMAT: Wer bist du?

DER DEUTSCHE ARBEITER: Wir sind der Hebel der Weltrevolution. Wir sind die Kraft, die die Stützen des Weltkapitalismus zum Wanken bringt. Auf uns ruhen die Augen aller Kämpfer des Proletariats. Und der Schimmer der Freiheit leuchtet in ihnen.

WELTKAPITAL: Verflucht, ordnen Sie die Armees.

OFFIZIER (ab, man hört draussen Befehle, die sich in der Ferne verlieren).

DIE STIMME DES RUSSISCHEN PROLETARIATS (übertönt anschwellend die gegebenen Befehle): Proletarier, auf zum Kampf.

WELTKAPITAL: Hölle, Teufel, Pest.

DER DEUTSCHE ARBEITER: Kampf, Kampf, Kampf.

STIMMEN (aus allen Richtungen): Kampf, Kampf, Kampf.
WELTKAPITAL (rechts im Abgehen): Nieder mit Sowjet-Russland.
DER DEUTSCHE ARBEITER: Alles um Russland. Alles für Russland. Sowjet-Russland hoch!
STIMMEN (ein brausender Chor, wiederholt den Ruf. Massen kommen auf die Bühne).
DIPLOMAT (macht einen Diener, bekommt von dem deutschen Arbeiter einen Tritt. Verschwindet mit dem
WELTKAPITAL (links ab).
PROFESSOR DER SOZIOLOGIE (Von rechts): Mein neuestes Werk.
DER DEUTSCHE ARBEITER (schleudert das Buch weg).
PROFESSOR DER SOZIOLOGIE (eilig ab nach links).
MENGE (stürzt von allen Richtungen auf die Bühne, zerschlägt und zertritt die Schlagbäume mit den Rufen: Brüder, Genossen, vereinigt euch).
DER DEUTSCHE ARBEITER (rezitiert den ersten Vers der Internationale, ein Fanfarenbläser tritt hervor in russischer Uniform, bläst die Internationale, der Chor auf der Bühne fällt ein, ebenso das Publikum).

MAGYAR ANJOU LEGENDÁRIUM

Hasonmáskiadás. A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. Bp. 1973. Magyar Helikon. 341 l.

Anjou-kori művészeti kultúránk egyik legbecesebb emlékét teszi hozzáférhetővé és tanulmányozhatóvá az a pompás, bibliofil igényeket kielégítő kötet, melyet Levárdy Ferenc többévtizedes eredményes kutatómunkájának, illetve a Magyar Helikon kiadónak s személy szerint Szántó Tibor tipográfiai gondozásának köszönhetünk. Az Anjou-legendárium voltaképpen XIV. századi képekönnyv, amolyan képregény-sorozat, ahol a képeket csupán a tárgyat megvilágító rövid latin felirat (lemma) egészíti ki. A kiadvány nem csupán a kódex kiadását, hanem egyúttal annak újjászületését, pontosabban újraegyesítését is jelenti. Ugyanis az eredetileg mintegy 200 foliót tartalmazó kódexet a XVII. században szétdarabolták, s jelenleg nagyobb fele a Vatikáni Könyvtárban, a levelek kisebb része a New York-i Pierpont Morgan Könyvtárban, néhány folio pedig a leningrádi Ermitázs könyvtárában található. Levárdynak sikerült most a kódexet rekonstruálnia, s a foliókat az eredeti rendben közzétennie — sajnos a mintegy félszáz még mindig lappangó vagy végleg elveszett levél kivételével.

A rekonstrukciós munka csupán a leningrádi foliók esetében mutat némi tisztázatlanságra (vagy nyomdai elírásokra?). A bevezetés szerint az Ermitázsban ugyanis öt foliót őriznek 16930–16934. számok alatt. Találunk is öt olyan kép-táblát, mely a leningrádi leveleket reprodukálja: a rekonstruált folio-sorrend szerint a 31, 117, 120, 148. és 158. számúakat. Meglepő módon ezek közül a Szent Gergely életének négy jelenetét ábrázoló 117. és a Szent Alexius legendából való képeket közlő 158. tábla egyaránt mint a 16932. számú leningrádi folio reprodukciója szerepel. A 16934. leningrádi lap képtől viszont hiába keressük, csupán leírásával találkozunk a rekonstruált kódex 140. leveleként. A pontos leírás szerint ezen Szent Benedek életének utolsó két, Remete Szent Antalnak pedig az első két jelenete látható, de a képek nincsenek közölve. Ez egy hatodik, valamilyen okból nem közölt leningrádi folio lenne? Az egyébként mintaszerűen pontos kötet ezen a ponton zavarban hagy bennünket.

Mások és saját korábbi kutatásaira tá-

maszkodva, illetve ezeket jelentősen továbbfejlesztve, Levárdy a mű keletkezését és történetét illetően az alábbi eredményekre jutott. A kódex Károly Róbert udvarában készült s a királyfiak, elsősorban a Nápolyba került Endre nevelését volt hivatva szolgálni. Stílusát tekintve a kódex az 1310–20-as évek bolognai miniatúra-festészetével rokonítható, mestere innen merítette tudományát, s így keletkezése a XIV. század húszas éveire tehető, de legkésőbb 1332-ben már készen kellett lennie. Ekkor ugyanis a fiát végzete színhelyére kísérő király a könyvet már magával vitte Nápolyba, ahonnan azt csak Nagy Lajos hozta vissza nápolyi hadjárata alkalmával. Később Hedvig révén Lengyelországba került, s lengyel királyi tulajdonból jutott 1630 táján genovai tulajdonosok kezébe. Ezeket az aligha kétségbevonható megállapításokat Levárdy megtétezi még egy rendkívül szuggesztív feltevéssel, a mester meghatározásának megkísérlésével. Eszerint a miniátor nem más, mint a kérdéses időben királyi festőként említett soproni származású Hertul magister, akiről elképzelhető, hogy korábban Bolognában folytatott egyetemi tanulmányokat, s így megismerhette az ott virágzó miniatúra-festészetet. Ugyanennek a Hertulnak tulajdonítja Levárdy a kor másik hazai kódexremekének, a Nekseibibliának a művészi díszítését is. A XIV. századi magyarországi könyvfestészetnek így egy nagyszerű vonulata bontakoznék ki, hiszen Hertul fiáról, az ugyancsak királyi festőként működő Miklósról nagy valószínűséggel feltételezi a kutatás, hogy azonos a Képes Krónika illusztrátorával.

Az irodalomtörténész a *Legendárium* kiadását nemcsak mint az egyik rokontudomány kiváló fegyvertényét üdvözölheti, hanem mint olyan munkát, mely saját tudománya illetékességének a körébe is beletartozik — legalábbis részben. Mint középkori „képregény”, félig-meddig irodalmi alkotás is, az alapszöveg, melynek alapján készült, pedig mindenestül az. Hogy a képsorozatok irodalmi szövegek, túlnyomó többségben a *Legenda aurea* történetei alapján készültek, azt már Lukcsics Pál megállapította úttörő

tanulmányában (*Szent László király ismeretlen legendája*. Bp. 1930), melyről egyébként érdemes lett volna megemlíteni, hogy elsőként közölte a *Legendarium*-nak a magyar szentekre vonatkozó kép-sorait. Levárdy most, tovább menve, azt bizonyítja, hogy Krisztusnak és Pálnak a szentírás alapján megfestett történeteit leszámítva, a miniátor (Hertul mester?) a többi legendát Jacobus de Voragine művének egy olyan másolata alapján készítette, melyhez hozzá voltak már csatolva a magyar, illetve magyar érdekelt-ségű szenteknek a *Legenda aurea*-ban nem szereplő életrajzai is. Ez vonatkozik nemcsak Szent Imre- és Szent Gellért-, valamint a jelenleg lapangó részekben bizonyára egykor megvolt Szent István-legendára, hanem az Anjouk családi szentjére, Toulouse-i Szent Lajosra, a Magyarország védőjeként tisztelt Szent Demeterre, valamint a Róbert Károly lengyel felesége révén becsben tartott Szent Szaniszlóra is. Mindössze két legendáról véli Levárdy, hogy más forrás alapján készült, nevezetesen a Szent Ferenc- és Szent László-legendáról. Felfogása szerint tehát a kódexnek a mestere lehetett az, aki az anyagot összeválogatta, s — eltérve a *Legenda aurea* nap-tárrendjétől — a történeteket a Mindenszentek litániájának hieratikus szerkezete szerint rendezte el.

A válogatás, illetve a kompozíció messze-mendően tükrözi a királyi megrendelő igényeit: nemcsak a nemzeti és családi szentek jelenléte s az Anjou-gyerekek névadó szentjeinek a szerepeltetése mutat erre, de a lovagi mozzanatok fokozott kiemelése is. A magyar szentek közül a lovagkirály, Szent László kapta a legtöbb képet, az egész gyűjteményben pedig — még Jézust is meghaladó mértékben — a Compostellában eltemetett s a lovagok patronusaként tisztelt id. Jakab apostol tettei kerültek a legrészletesebben bemutatásra: 72 kép szólt róla, melyből 64 ma is megvan. (A bevezető a 20. lapon tévesen 68 jelenetet említ!) Érdemes ezzel kapcsolatban arra emlékeztetni, hogy kísérlet történt már a László-legendakörnek a Jakab-legendákból való származtatására (Holik Flóris, *KatSz* 1923). Ezt ugyan meggyőződen cáfolták (Horváth Cyrill, *ItK* 1928), de a két szentnek az Anjou-legendáriumban való kiemelt szerepeltetése alapján valamely eszmei rokonságra mégiscsak gondolhatunk. Végül Levárdy érveit még azzal is megtoldhatjuk, hogy a jelenetek válogatója szemmel látható előszeretettel emelte ki a szüzesség megőrzésében tanúsított állhatatosságot, ami arra mutat, hogy a könyvet ifjak kezébe szánták nevelő céllal, s amiben talán a kicsapongásairól hírhedt királyi atya önkritikája vagy esetleg az őt figyelmeztetni akaró papi szándék is tükröződik.

Felvethető azonban a kérdés, hogy e tu-

datos válogatást és kompozíciót tulajdoníthatjuk-e magának a művésznek, még akkor is, ha valóban az egyetemet járt Hertulról van szó. Elképzelhető az is, hogy ő egy kész szöveggönyvet kapott kézhez, melyben már a kívánt sorrendben össze voltak állítva a megfestésre szánt legendák megfelelő szövegei. Egy szöveggönyv létezésének a gondolatával Levárdy is kacérkodik, de nem nyilatkozik róla egyértelműen. Tanulmánya egyik helyén (43. l.) azt tételezi fel, hogy a képek mellé eredetileg kísérő-szöveg is készült, pedig arra semmi jel sem mutat, hogy a kódexnek valamikor szöveges része is lett volna. Sokkal valószínűbb, ha arra gondolunk, hogy eleve készült Károly Róbert udvarában egy pedagógiai célzatú reprezentatív legenda-gyűjtemény, s ezt adták alapszöveggé a festő kezébe. A nagy részében szerencsésen fennmaradt képes *Legendarium*-ból így következtethetünk egy elveszett írott királyi legendáriumra, amolyan legendás király-tükörre is.

Ez utóbbinak az ismeretlen szerkesztője állíthatja össze túlnyomórészt a *Legenda aurea*-ból, de részben a szentírásból és más forrásokból a királyi legenda-korpuszt mint a képes *Legendarium* feltehető és egyetlen forrását. A festő ugyanis a *Legenda aurea*-ból származó történetek esetében sem dolgozott mindig közvetlenül Jacobus de Voragine szövege nyomán. Erre Levárdy kiadásá magá szolgáltató számos példát. A képek hasonmásai, valamint az azokat kísérő lemmák szövegei mellett ugyanis — a történeteket jórészt nem ismerő mai olvasó érdekében — közli Levárdy az ábrázolt jelenetek rövid meséjét is. Feltűnő, hogy a *Legenda aurea* alapján adott tartalmi ismertetéseknek az adott képek gyakran nem felelnek meg pontosan. Az ilyen eltérések nyilván a feltételezett írott legendárium összeállításától s nem a miniátortól származnak. Ez az ismeretlen szerkesztő a *Legenda aurea*-ból kiválogatott s módosított, talán rövidített szöveggel leírt legendák közé magától értetődően illesztette be a „magyar” szentek életét — László kivételével a ma ismert legendák alapján —, de a lemmák tanúsága szerint ezek szövegén is változtatva. Ugyanez a személy fordított gondot arra, hogy Szent Ferenc élettörténete is benne legyen a kötetben, amin nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Károly Róbert környezetében a ferencesek — minden más rendet felülmúlóan — kiemelkedő szerepet játszottak; talán a gyűjtemény szerkesztőjét is közöttük kereshetjük.

Ha a fenti érvelés elfogadható, akkor a képes *Legendarium* legérdekesebb és legproblematikusabb története, Szent László legendája sem lehet kivétel. A László életét ábrázoló képsorról régóta ismert, hogy rokonságban van a XIV. század folyamán az ország

legkülönbözőbb vidékein — a Székelyföldről a Szepességen és Nógrád megyén át a Muraközig — megfestésre került falusi freskóciklusokkal. Ezek csúcspontját Szent László és a leányrabló kun epizódja alkotja, melyről László Gyula (*A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. 416—429) és Vargyas Lajos (*Ethn* 1960) bebizonyították, hogy honfoglalás előtti epikus hagyományokat őriz. László király legendás történetével egy ősi, keletről hozott epikus eseménysor ötvöződött itt, melynek foszlányai eljutottak ugyan a krónikákba, illetve Bonfini históriájába (vö. Kulcsár Péter, *ItK* 1967), de amelynek teljes irásos megörökítését sehonnan sem ismerjük. Általánossá vált ezért az a vélemény, hogy ez a történet ikonográfiai hagyományozódás nyomán terjedt el, így magyarázza Levárdy is a falfestmények és a *Legendarium* közti egyezéseket; vagy pedig hogy az élő szájhagyomány alakította és tette az ország minden részében a nép közkincsévé, mint László és Vargyas állítják. Ha azonban a képes *Legendarium* valamennyi képsorozatának előzményeként egységesen egy írott legendáriumot tételezünk fel, akkor számolnunk kell egy olyan ismeretlen latin nyelvű László-legendának a XIV. századi létezésével, melyben

egy-egy pogánykori epikus elemek is helyet kaptak. Már Lukács is azon a véleményen volt, hogy az Anjou-legendáriumban látható László-történet latin nyelvű írott forrásra épül, s következtetését nincs ok kétségbevonni. Ez természetesen nem zárja ki sem az ikonográfiai, sem a szóbeli hagyományozódást, sőt éppen arra mutat, hogy a folklór elemei ez esetben is utat törtek a tudós latin irodalomba, méghozzá egy, a királyi család számára összeállított reprezentatív legendagyűjteménybe. Hogy mi indíthatta e feltételezett írott legendarium szerkesztőjét arra, hogy az 1200 táján szerzett ismert László-legendá helyett ezt az „apokrif” jellegűt részesítse előnyben, s hogy ez utóbbinak a szövege mikor s ki által íratott, az egyelőre a megválaszolatlan kérdések számát gyarapítja.

Levárdy Ferenc remek hasonmás-kiadásának köszönhető, hogy ezek a kérdések megfogalmazódhattak, s e könyv birtokában lesz módja a további kutatásnak e kérdésekre pozitív választ adni, vagy pedig e kérdésvetéseket elhibázottaknak minősíteni.

Klaniczay Tibor

VARGHA BALÁZS: CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

Bp. 1974. Szépirodalmi K. 371 l. (Arcok és vallomások)

Az Arcok és Vallomások sorozatáról rendezett vitaankéton Domokos Mátyás szkeptikusan nyilatkozott a kötetek kritikai fogadtatásáról. A bírálat jogai körül akkor heves vita bontakozott ki, melyet nem szükséges most felidézni. A referátum egyik figyelemzavaró pontja azonban mindenképpen megfontolandó: a kiadványt annak kell tekinteni, aminek szánták: „a magyar irodalom történetében és jelenkorában kiemelkedő jelentőségű írókat és műveiket vonzó stílusban ismertető, népszerűsítő” könyvsorozatnak. A szerzők (és a szerkesztők) szuverén jogának kell elismernünk, ha e színvonalas irodalom-népszerűsítéshez az írói személyiség és az életmű adottságai szerint választ módszert, s vagy az életrajz, vagy az irodalom-történeti pályakép, vagy a szerzők vallomásai, vagy az alkotáslélektani problémák fonálán haladva építi fel tanulmányát.

Vargha Balázs az *életrajz* és az *egyéniesség* bemutatására koncentrálja a Csokonai-pályaképet úgy, hogy e tragikusan megpróbált költő sorsán keresztül a kor történelmi mozgására, társadalmi és irodalmi életére, szokásaira, konvencióira is ráláthatunk, megvilágosodik egy-egy mű keletkezésének háttere s az alkotói műhely néhány titka.

Vargha Balázs több ízben szállt síkra a mikrofilológia becsületéért, s nemcsak érvekkel, hanem a Csokonai-kutatásban végzett áldozatos munkásságával bizonyította szűkségét és jelentőségét. Természetesen nem az adatok öncélú gyűjtögetésének hasznáról van szó, hanem arról a módszerről, amely az adalékok egyeztetésével, szembeállításával, az ellentmondások kimutatásával, a művek tanulságaihoz kapcsolásával a tudományos igazságot alapozza meg, s így az értékelés bázisa lehet, akár egyes művekről, akár a költő eszméiről és társadalmi szerepéről, akár a kortársakhoz és a közönséghez fűződő kapcsolatának meghatározóiról ítélünk. Kétségtelen, hogy az életrajzi, történeti és filológiai adalékokat követő pályakép eleve szétesőbb, mint egy határozott (esztétörténeti, esztétikai, lélektani stb.) koncepcióra épített portré. Csokonai munkásságának nagyságát e könyv is főként egyes eseményekből, kuriózumokból, egy-egy alkotás felvillantásával érzékelteti, nem az életmű értékének és jelentőségének középpontba állításával. Művek és események, ismertetés és értékelés aránya minden írói életrajz felépítésének kulcskérdése. Hiányérzeteink jelzése előtt azonban a módszer következetes vállalásából származó

eredményeket jelezzük. A tanulmány erénye, hogy a megoldatlan kérdéseket, az ellentmondásokat nem próbálja elfedni tetszetős elméletekkel még akkor sem, ha ezekkel a költőt „mentené”, vállalja a nyitott problémákat, s így figyelmeztet a munka megoldatlan és felderítésre váró területeire. Ilyen pl. a költő korai szerelmes verseinek kérdésköre (ki volt az ihlet? a versek időrendje); a „Lilla titkai” c. fejezetben a költő kétértelmű magatartása, utazásainak bonyodalmai, a levelek hangjának és kronológiájának ellentmondása; a dunántúli utazás egyes homályos állomásai; utolsó, tragikus vállalkozásának, a *Halotti Verseknél* kiderítetlen viszontagságai. — Az irodalomtudomány különösen azokért az adatokért hálás a szerzőnek, amelyek az életpályát, egy-egy alkotást — részben vagy egészben — más megvilágításba helyezik. A *Magyar! hajnal hasad* c. versről a variánsok egybevetésével meggyőzően bizonyítja, hogy az nem a felvilágosodás, hanem a nemesi bandériumok dicséretére készült (51.); eddig ismeretlen személyes elemeket, indítékokat mutat ki a színművekben és a *Dorottyában* (12, 226, 244.); a Lilla-ciklus három fontos versét (*Az éjnek istenihez*, *A bátoratlan szerelmes*, *Az utolsó szerencsétlenség*) új ihletőhöz (Ilosvay Krisztinához) kapcsolja, jelezve itt is, hogy a feltételezés még nem megdönthetetlen tény, de a történet kapcsán a Csokonai—Kazinczy barátság ismeretlen mozzanatait is felszínre hozza (295—302.).

Csokonai versben és prózában többszörösen visszatér egy-egy gondolatkörhöz, egy-egy motívumhoz. Az új, a célszerűbb, a világosabb, a tökéletes elérésre törf alkotásmódban klasszikus művészeti elv érvényesül, eszme és forma ideális, teljes egységének szüntelen keresése. A kor minden alkotójában él ez a tökéletesség-igény, Csokonai is többféle módon próbálja megvalósítani: a sorok, kifejezések állandó javításával, csiszolásával, tömörítéssel, a gondolat új kontextusba állításával. Vargha Balázs a költő alkotói módszerének sajátosan egyéni vonásait is elemzi: a szavak helyzeti energiájának, jelentésmódosító szerepének felismerését a javításokban (296.); a költő érós hajlamát a groteszk megragadására (210—1, 288—9.); a közönségigény tudatos vállalását, stílusalkító szerepét a kevésbé ismert Georgicon-fordítás népies vonásaiban (278.).

A Csokonai-filológia nehéz kérdése a datálás: nemcsak az adatok (keletkezés, életrajzi tények) ismeretlensége okoz problémát, hanem az író többszörösen átirrt, másolt kéziratát, saját évszámbelei tévedései, egymásnak ellentmondó adalékai. A költő szerint a *Békaegérfarcot* „tizennyolc esztendő s ijeder” korában írta (1791-ben), egyes utalásai viszont (pl. a francia forradalom elleni inter-

venció 1792—93-nál előbb nem kerülhetett a műbe. Csokonai műveinek 1975-ös jegyzékéből kihagyta ezt a munkát, s később átdolgozott formában akarta kiadni. Vargha Balázs szerint nincs jelentősége annak, hogy az átdolgozást 1794-ben vagy 1800 körül végezte. A mű ugyanis korántsem franciabarát vagy jakobinus színezetű. „Jobbra-balra egyformán vagdalkozik a költő, nem kimél semmit, ami szent.” (63.) A békák konventjét éppúgy kicsúfolja, mint az egerek Rákóczi-nótáját, s megjegyzi azt is, hogy némely oldalvágásai „meglehetősen felelőtlenek”. Vargha Balázs könyvéből úgy tűnik, hogy az ifjú Csokonai meglehetősen tájékozatlan volt a politikában, szkeptikusan nézte az eseményeket, sőt, a kiadats reményében megírta a konvencionális alkalmi verseket a nemesi bandériumok dicséretére. A tudományos objektivitás igényével ítéli meg a költő bizonytalanságát, tévedéseit; nem is akarjuk tagadni e tényeket, inkább az újabb adalékokkal szembesítenénk. Már Vargha Balázs könyvéből s különösen az újabb kutatásokból is úgy tűnik, hogy az ifjú költőben mélyben nyomot hagyhattak az új eszmék, mint eddig hittük. Szilágyi Ferenc szerint Csokonai a *Trocheus lábakon* c. versben említett Gorani-levél (azaz Martinovics iratának) másolásával és továbbításával főbenjáró politikai vétséget követett el; *A számár és a szarvas* c. dialógus fordításában, valamint *A had* c. versben a francia forradalom alapokmányának, a Déclarationnak szövegével egyező sorok találhatóak. (It 1973/4.) Csokonai tehát ismert e híres és veszélyes iratokat, s joggal gondolhatunk arra, hogy a költő későbbi szkeptikus nyilatkozatai és csalódottsága mögött nemcsak tájékozatlanság, eleve adott bizalmatlanság és bizonytalanság munkál, hanem mélyebb keserűség, sőt olyan lázongó hajlam, melyet a progresszív eszmék ébresztettek benne. Vargha Balázs könyvéből is idézhetünk erre néhány elgondolkodtató példát. A költő Kossowits József muzsikájára nemcsak *A reményhez* c. ismert verset írta, hanem egy másikat (*Óh szegény országunk. . . kezdetűt*), melyben a kuruc-versek lázadó hangját felülmúló erősséggel panaszolja a nemzeti sérelmeket: „Olly országba mért nem megyünk, / Hol nincs despota?”, „Vagy mért ki nem állasz! / Mért nem ontasz vért? / Bosszút mért nem állasz, / Szkita magadért?” Vargha Balázs leírja azt a föltevését, hogy Csokonai 1797-es levelében említett „felzúdult fergeteg”, mely oly sietősen üzte el Pozsonyból, talán éppen az országgyűlés oppozíciós szellemű ifjúságával tartott kapcsolata volt (155—6.). — Úgy tetszik tehát e néhány tényből, hogy Csokonai politikai nézetei összetettebbek és talányosabbak, mint eddig hittük. S talán mégsem közömbös a *Békaegérfarc* átdolgozásának időpontja, mert

a későbbi csiszoláson és a nemesi felkelés magasztalására írott verseken már nyomot hagyhatott a jakobinus eszmék és mozgalmak hazai és európai kudarca, a napóleoni háborúk és az egész Napóleon-kérdés bonyolult problémaköre.

A könyv elsősorban életrajz és korrajz, s a választott műfaj kereteiben, egy-egy mű kapcsán esik szó egy-egy stílus jelenlétéről, hatásáról: a barokk, a klasszicizmus, a rokokó, a szentimentalizmus jegyeiről. Néhány megállapítása vitára is késztetne (pl. *A haza templomának örömnapja* c. vers idézett képsora a ciprusfákkal, mohos sírkövekkel, halotti mécskekkel inkább a szentimentalizmus konvencionális jegyeit keveri a nemzeties romantikához, mintsem erősíti azt (197–98.); nem bizonyos, hogy *A magányosság*hoz c. versben a teremtmény hatalmáról szóló sorok romantikus elvet hirdetnek (202); Szegedy Maszák Mihály, majd Szauder József határozottan és joggal kapcsolta 18. századi eszmékhez). E viták azonban inkább a szakcikk és elemzés feladatai, most inkább a könyv lehetőségeit szem előtt tartva jeleznénk hiányérzetünket. A könyvben elszórt megjegyzések egy-egy stílus jegyeiről nem érzetik meggyőző erővel Csokonai munkásságának nagy, stíluszintézist teremtő jelentőségét, s ezzel az egész életmű korszakos nagyságát. A könyv műfajába természetesen nem a gazdag szakirodalom eredményeinek összefoglalása illenék. Inkább arra gondolunk, hogy a tárgyalt verseknél s a kínálkozó fejezetekben (pl. a Lilla-ciklus taglalásakor) a felsorolt (szentimentális, rokokó, népies stb.) sajtóságok egy-egy jegye mellett jó lett volna megmutatni azoknak összefüggését és egységét a műben és az alkotói rendszerben. Hogy ne csak mozaikokat lássunk, hanem egy-egy pillanatra az alkotások komplex egységét is.

Arnyalt, sokoldalú képet fest a könyv a költő egyéniségéről: nyugtalan, örökösen vándorló, de békességre, biztonságra vágyik; keserű, csalódott, de új meg új tervekbe kap és naivul hisz megvalósulásukban; alkalmi versek bérmunkáját vállalja, de önérettel és kihívó daccal viseli megaláztatásait; csúfolódó, kegyetlen tréfákat űz másokból, de önmagát is kíméletlen önértékeléssel szemléli; szüntelenül ösztönző tudásszomja a 18. századi ember állandó tanítási vágyával társul benne; mint diák és tanár rapszodikus, megbízhatatlan, kötelezettségeket nehezen tűr, de a munkában sokszorosan többet teljesít, mint ami a feladata lenne; egyike irodalmunk legszínesebb és leginkább szeretetreméltó egyéniségeinek. Hanem a gondolkodó, a kor nagy dilemmáival vívódó költő alig-alig sejtethető e portréban. Az, aki a század és az emberiség örök, nagy problémáival nézett szembe, s aki a maga erkölcsi és művészi hitvallá-

sát a gondolat humanista szabadságának fényében és az eldöntetlen kérdések árnyékában fogalmazta meg. Költőként, azaz filozófus-költőként, a felvilágosodott század szellemében. Ismerte a kor elméleteit az univerzum egyetemes rendjéről, az ember iránt közömbös születés–fejlődés–elmúlás-könyörtelenül ismétlődő mechanizmusáról, szembenézett a természetben és az emberi élet elmúlásában érvényesülő katasztrófa kérdéseivel: miért születtünk, ha elmúlunk? mivé lesz az ember és az emberi érték a természet és a földi lét harcaiban, s mivé lesz a halál után? rend-e vajon az emberi értéket elpusztító rend? vagy mi irányítja? hogyan élünk a megsemmisülés biztos tudatával? Csokonai e dilemmákat költőként, versben fogalmazta meg, s az alkotásban és az írói magatartás kialakításában keresett rá választ. Ezek a problémák tehát megfoghatók, érzékeltethetők a könyv műfajának, felépítésének lehetőségein belül. Nem filozófiai, eszmetörténeti fejtegetéseket hiányolunk tehát, hanem a tanulmányban említett művek és tények mögött a gondolati háttér mélységének érzetét. *A vidám természetű poeta* vagy az anakreoni versek kapcsán pl. elmondható lett volna, hogy az életöröm „kurta filozófiáját” a megsemmisülés tragédiájával szegezi szembe; az említett d’Holbach-fordítás (100.) istentagadó tendenciája a költő és a század materialista eszmékedéséhez és kételyeihez kapcsolódik; az *Újesztendei gondolatok*, amely a könyv szerint is „a természet és társadalom katasztrófaírnok tanár variálja” (259.), a végtelen idő és a törvények mechanikus rendjével a személyes érdem morális értékeit állítja szembe; *Az ember a poézis első tárgya* c. vers Madách művét előlegező sorai a végső kérdések nyitját szüntelenül feszegető kételyek megnyilatkozásai (289–90.); megannyi jellemző vonás a gondolkodó Csokonai arcképéhez. S talán leginkább a *Halotti versek* értelmezésének hiányát érezzük; talán leginkább itt lett volna alkalma a szerzőnek, hogy a vers megrendítő és tragikus történetének rajza mellett e nagyszerű alkotás problémavilágát is éreztesse. Összefoglaló mű ez, utolsó kísérlet arra, hogy lét és túlvilági lét, morál és érdem, tudás és hit végső kérdéseit megfogalmazza. Csokonainál a metafizikai problémák többnyire morális kérdésekké formálódnak a költészet formanyelvén. Vargha Balázs számára, aki kitűnően ír és ért hozzá, hogy „száraz” tényeket is érdekessé és izgalmassá tegyen, aligha lett volna megoldhatatlan feladat, hogy Csokonai gondolatvilágának mélyebb vonulatait is emberi közelségbe hozza.

Domokos Máttyás az idézett vitaankéton külön is említette, hogy „nagyon kíváncsian várjuk, mennyiben fogja majd tolerálni a a kritika” Vargha Balázs (akkor még sajtó

alatt levő) Csokonai-életrajzát (Kritika 1973/10.21.). — A könyvet nem „toleráljuk”, mert nem szorul rá; inkább megbecsüljük: köszönettel értékes kutatómunkájáért, új eredményeiért és az új problémák felvetésé-

ért, a színvonalas és érdekes népszerűsítő munkáért; és megbecsüljük vitával és ki-egészítéssel, amely a munka érdemét szeretné erősíteni.

Mezei Márta

ERZSÉBET ANDICS: METTERNICH UND DIE FRAGE UNGARNS

Aus den ungarischen übersetzt von Zoltán Jókai. Bp. 1973. Akadémiai K. 524 l.

A reformkorra vonatkozó kiterjedt történelmi szakirodalom mindeddig — érthető módon — elsősorban magának a hazai reformmozgalomnak kifejlődésére és problematikájára összpontosította figyelmét. Andics Erzsébet monográfiáját így már a tárgyválasztás is hézagpótló értékűvé teszi. Ez a könyv — amely szervesen kapcsolódik szerzőjének korábbi munkásságához — ugyanis ugyanezeknek a folyamatoknak ellentétes oldalát világítja meg, amikor a másik pólus legjelentősebb képviselőjének, a Szent Szövetség uralmi rendszerét megteremtő és irányító kancellárnak Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalásait és tevékenységét követi nyomon. Mindenképpen helyes volt német nyelven — igen gördülékény stílusú, jól olvasható fordításban — megjelentetni a munkát, mert az a magyar szakembereken kívül a külföldi történészek érdeklődésére is joggal tarthat számot. A mű problémaköre érintkezik az irodalomtörténet kutatási területével is, hiszen a Metternich-rendszer keretei a kor kulturális helyzetét, az irodalom működési feltételeit és lehetőségeit is messzemenően befolyásolták, az ezzel a rendszerrel való szembeszegülés pedig — a fiatal Vörösmartynak az 1823-i nemzeti ellenállás jegyében fogant költeményeitől a harmincas évek terrorperei ellen áttételes formában tiltakozó Teleki László-dramán: *A kegyencen* át egy sor Petőfi-versig — számos jelentős irodalmi alkotás inspirálója volt.

A könyv rendkívül gazdag forrásbázisra épül: a már publikált, valamint a hazai levéltárakban található iratokon kívül olyan, külföldi gyűjteményekben őrzött anyagokra is, amelyek magyar kutató kezében még nem fordultak meg. Időbelileg csaknem fél évszázadot fog át — az 1810-es évek elejétől a Világos után életre hívott neoabszolutizmus kezdeti szakaszáig. Kancellárságának első évtizedeiben Metternich csak alkalmyszerűleg folyhatott be a magyar ügyek intézésébe, 1835-től, Ferdinánd trónra léptétől fogva viszont ezen a területen is az övé volt a döntő szó. Magyarországgal foglalkozó, a politikai erőviszonyok alakulását és a kormányzat teendőit vázoló levelei és feljegyzései ettől kezdve szaporodnak meg. Andics Erzsébet megállapításai mindenekelőtt ezeknek a do-

kumentumoknak ismertetésén és elemzésén alapulnak. Ha az ily módon kirajzolódó Metternich-kép némileg egy sikúbb is a reálisnál (egyéniségének és életstílusának bizonyos, még a XVIII. század tradícióiban gyökerező és a kortársaknak annyira imponáló jellegzetességeit a szerző még utalásszerűen sem érinti), a leglényegesebb, a történelmi megítélés szempontjából perdöntő aspektus: Metternich politikai filozófiája és abban gyökerező kormányzási gyakorlata pontos és hiteles ábrázolást nyer a monográfiában. A felsorakoztatott tények meggyőzően bizonyítják, hogy — bár az évtizedek során Metternich taktikája ismételtelen módosult és az e taktika igazolására szolgáló érvelészet is árnyaltabbá, kifinomultabbá vált — mindvégig változatlan maradt politikájának alapvető, stratégiai célja: az ti., hogy a Magyarországon fennálló alkotmányos formák és intézmények hatósugarát minél szűkebbre korlátozza s ide is a maximális mértékben kiterjessze az osztrák örökös tartományokban alkalmazott abszolutisztikus kormányzati módszereket.

Első, 1811–12 táján, a Napóleon és a Habsburg-monarchia közötti átmeneti szövetség idején felvetett terve — amelynek értelmében puccsszerűen, szükség esetén katonai erő igénybevételével kellett volna felszámolni a magyar alkotmányosságot — már röviddel megszületése után lekerült a napirendről. Metternich okult a kudarcból, taktikát változtatott, és 1825-től kezdve a nemesi ellenzékkel szembeni fellépését már egy újonnan kialakított, szofisztikus tétellel igazolta, amely éppen ezt az ellenzékét minősítette a magyar alkotmány veszélyeztetőjének, míg a kormányzatot mint annak védelmezőjét tüntette fel. A magyar alkotmányra való formális hivatkozás nem tűnt el szótárából akkor sem, amikor az 1830-as évek közepén az időközben szervezetileg és világnézetiileg egyaránt jelentősen megerősödött reformmozgalom kiméletlen letörésére tett kísérletet. (Elhatározásába feltehetőleg az a körülmény is belejátszott, hogy ekkor már — az 1833-i münchengrázi egyezmény folytán — szilárd külpolitikai háttérként tudhatta maga mögött a cári Oroszországot.) A Wessélyi, ill. az országgyűlési ifjak: Lovassy

László és társai elleni akció — amint Andics kimutatja — kezdettől fogva Metternich elgondolásai szerint és irányításával folyt le. A kancellár az erőszakos eszközök mellett nem vetette meg a cinikus manőverezést sem. Igen jellemző erre, hogy — egy 1835 tavaszán az államkonferencia elé terjesztett iratának tanúsága szerint — úgy látta: a kormányzat szempontjából a legkedvezőbb az lenne, ha Wesselényi az őt fenyegető veszélytől való félelmében külföldre szökne, mert ezzel a lépéssel a közvélemény szemében maga tenne bizonyosságot bűnösségéről, a törvénytszetelet hiányáról. Az 1830-as évek második felében követett metternichi politika mérlegét megvonva, a szerző joggal emeli ki annak irreális voltát; találoan mutat rá, hogy a kancellár által megindított nagyszabású terrorhadjárat — amely tudvalevőleg megtört a reformmozgalom erőinek szilárd ellenállásán és a kormányzat meghátrálásával végződött — „a reakciós donkihótizmus iskolapéldája”, „egészében elhibázott, kezdettől fogva kudarcra ítélt vállalkozás” volt.

Metternich — aki ebben az időben már a magyar ügyek legfőbb szakértőjének számított az udvarban — egyoldalú és torz képet alakított ki magának az országról, mélyen alábecsülve társadalmi és szellemi fejlettségének szintjét. Mint az ország helyzetét (és egyszerűsége irányában követendő politikát) meghatározó legfőbb tényezőre hivatkozott állandóan annak „középkori” jellegére, az európai civilizációtól való „többszázados lemaradására” — miközben valamennyi, rendelkezésére álló hatalmi eszközt latba vetve gáncsolt el minden, a polgári fejlődés előmozdítására, a modernizálás ütemének felgyorsítására irányuló törekvést. A rendi országgyűlések strukturájának sem a valóban elavult mozzanatait kifogásolta, hanem — a liberalizmussal és a képviselői kormányformákkal való engesztelhetetlen szembenállásának logikus következményeként — az ott folyó politikai tevékenységnek azok az újszerű, fokozatosan előtérbe kerülő mozzanatait váltották ki felháborodását, amelyek már a polgári parlamentarizmus felé mutattak előre. E koncepció elfogult, demagóg és kétszínű voltát Andics kellőképpen érzékelteti. Am a polémia hevében néhol elve téveseknek és megalapozatlanoknak minősít olyan gondolatmeneteket is, amelyekben Metternich a maga szemszögéből helytálló módon rögzített valóságos és nem is lényegtelen összefüggéseket. Kétségtelen pl., hogy 1837. január 19-i keletű, az államkonferencia elé terjesztett emlékirata néhány ilyen, történelmi és politikai éleslátásra valló megállapítást tartalmaz a II. József intézkedései, majd azok visszavonása által megindított politikai erjedésről, a régi (közjogi-feudális) és az új (liberális) ellenzék közötti különb-

ségről, valamint egy — legújabb történetírásunk által is erőteljesen hangsúlyozott — körülményről: arról, hogy milyen mértékben járult hozzá az ún. operatumoknak (= az 1790–91-ben e célból létrehozott országgyűlési bizottságok reformjavaslatainak) az 1820-as évek végén a vármegyékben lezajlott megvitatása a közéleti érdeklődés felerősödéséhez, a liberális eszmék széles körű elterjedéséhez. József nádorhoz intézett, 1837. január 7-i levelében a kancellár többek között ezt írja: „Es gibt heute ein junges Ungarn, wie es ein junges Italien und Frankreich und eine junge Schweiz gibt.” Ennek a megfigyelésnek a helyességét a történészek által feltárt bizonyítékokon kívül ma már (T. Erdélyi Ilona és Fenyő István munkássága révén) az irodalomtörténet kutatási anyagával is alá tudjuk támasztani.

Személyes kapcsolatba Metternich a magyar politikai élet vezéregyéniségeinek csak kisebbik hányadával került. A monográfiának e kapcsolatok alakulásáról is van mondanivalója. Andics két helyütt is: a III. fejezet egyik alfejezetében, majd pedig a XI. fejezetben foglalkozik a már annyiszor és oly sokféle megvilágításban tárgyalt Széchenyi–Metternich viszonyral, a hangsúlyt a kettejük közötti áthidalhatatlan szemléleti ellentétre helyezve, amelynek — a Széchenyi részéről kétségkívül meglevő együttműködési szándék ellenére — szükségképpen kölcsönös megnemértést és gyanakvást kellett eredményeznie. „Semmi sem jellemzőbb Metternich politikai formátumára, mint az, hogy teljesen érzéketlen, úgyszólván vak maradt Széchenyi nagysága iránt” — mutat rá Andics; a későbbiekben pedig kifejti: még az 1840-es évek második felének kormányhivatalt vállaló Széchenyije sem azonosította magát a konzervatívokkal, ezért nem is élvezte az őt továbbra is rendszeresen figyeltető kormányzat valódi bizalmát, és nem kapta meg Metternichtől és a bécsi udvari köröktől a nagyszabású közlekedésügyi terveinek valóra váltásához remélt támogatást. E megállapítások érvényét nem csorbította volna, ha a teljesség kedvéért említés történnik arról a (Károlyi Árpád forráskiadványából ismert) levélről is, amelyet az exkancellár 1851–52 táján a Döblingben ápolt, önvadakkal küszködő Széchenyi megnyugtató céljából írt, s amelyben méltánylással szolt korábbi nagy ellenlábásának politikai törekvéseiről, mentesítve őt a forradalom előkészítésének felelőssége alól.

Külön fejezetet szentel a könyv az egészen más jellegű kapcsolatnak, amely az „újkonzervatív” áramlat képviselőit fűzte össze Metternichel. A szerző — revideálva a kérdésről vallott korábbi felfogását — leszögezi: az utóbbi ebben a viszonylatban nem az inspirátor, hanem a befogadó szerepét ját-

szotta. Nem Metternich hívta életre az „új-konzervatív” csoportot, ellenkezőleg: ő mérített — miután a terrorperekre alapozott nyílt erőszakpolitika csődöt mondott — ösztönzéseket Dessewffy Aurélnak és híveinek elképzeléseiből, amelyek egy rugalmasabb, a fejlődés bizonyos megkerülhetetlen követelményeivel számot vető, de végső soron ugyanúgy az ellenzék pozícióinak felszámolására és a kormányzat hatalmi túlsúlyának biztosítására irányuló konzervatív politika alapelveit körvonalazták.

Meglepő, hogy Andics még néhány mondat erejéig sem látta szükségesnek kitérni Metternich és Kossuth kapcsolatára, pontosabban arra az egyedüli — mindkettejük leírásából ismert — személyes találkozásukra, amelyek során a kancellár a maga politikájának szolgálatára akarta megnyerni a hozzá lapengedély szerzése céljából forduló Kossuthot. Ezt főként azért tartjuk sajnálatosnak, mert a monográfiát kiegészítő dokumentumanyag egyik igen érdekes darabja: Metternichnek József nádorhoz intézett, 1844. június 18-i levele (33. sz. irat) éppen ezzel az ügygel foglalkozik — márpedig a magyar történelemben közelebből nem tájékozott külföldi olvasók számára a levél utalásai a háttér ismeretének hiányában szükségképpen homályosak kell hogy maradjanak. A kancellár ezúttal — levelének tanúsága szerint — a „wishful thinking” hibájába esett, és még a Kossuthal folytatott hosszú beszélgetés után sem eszmélt rá elgondolásának abszurdítására. Máskülönben aligha jutott volna ilyen következtetésre: „Kossuth ein Zeitungs-Privilegium erteilen, wäre ein grober Fehler; ihn als nichts betrachten, wäre ein anderer Fehler. Man muss ihm sonach Mittel zum Leben bieten. . . Mein Gefühl ist, dass man ihn kommen lassen müsse und er wird kommen, oder in dem Kampfe, den er gegen das Vaterland zu unternehmen sich entschlosse, unterliegen. Ich glaube vorzugsweise, dass er die bessere Chance nehmen wird.”

Egyébként az ilyenfajta — inkább kivételszámba menő — próbálkozások nem igazán jellemzőek Metternich kormányzási stílusára. A sajtó és általában a szellemi élet közben tartásának leghathatósabb módszerét ő a közvetlen adminisztratív beavatkozásban — mindenekelőtt a cenzúra szigorításában — látta. Politikájának erről a vetületéről a könyv 231–232. lapjain, a X. fejezet egyik alfejezetében esik szó. A szerző itt részletesen ismerteti egy 1845. január 21-i keletű, kétségtelenül Metternich számára készült és az ő elveinek szellemében fogant kancelláriai előterjesztést, amely egy, maguknak a cenzúrahathóságoknak működését ellenőrző — és így mintegy a cenzúra cenzúráját megvalósító —, ezenfelül pedig a külföldi sajtó magyar vonatkozású közleményeinek rendszeres fi-

gyelemmel kíséréseivel, továbbá a kormányt pártoló cikkeknek a hazai és külföldi lapokban való elhelyezésével foglalkozó intézmény létrehozását indítványozta, az elérendő végcél pedig így fogalmazta meg: „Die ganze Presse in allen ihren Zweigen gleicher Überwachung und Einflussnahme der Regierung zu unterziehen, wozu der gegenwärtige der erste Schritt sein dürfte.” Andics a következőképpen kommentálja ezt a javaslatot: „Ismerve ezeknek az évtizedeknek lendületes, korszakos problémákkal foglalkozó, gazdag, sokoldalú, élénk publicisztikáját, amely Kossuth, Széchenyi, Eötvös, Teleki László, Pulszky írásai révén, sőt a konzervatív újságírók, mint a két Dessewffy, Szécsen és mások révén is — még európai mércével mérve is — rendkívül magas színvonalat ért el, nehéz eldönteni, mi az elképesztőbb Metternich célkitűzésében: végtelen reakciós jellege vagy irreális volta.” Az újabb cenzúratörténeti kutatásoknak (pl. Kovács Magda dolgozatainak) ismeretében csak aláhúzhatjuk ennek a megállapításnak az igazát. Az 1830-as és 40-es évek cenzúrája — a tevékenységét szabályozó új és új rendelkezések és ismételt szervezeti reformok ellenére — nem tudott eleget tenni feladatának, nem volt képes politikailag lefegyverezni a kor magyar sajtóját és szépirodalmát, meggátolni a liberális és radikális eszmék mind erőteljesebb térhódítását.

A forradalom győzelme 1848 márciusában tudvalevőleg Metternich bukását és átmeneti önkéntes emigrációját vonta maga után — anélkül azonban, hogy egyszersmind véget vetett volna az exkancellár politikai ambícióinak és befolyásának is. Életének utolsó évtizedéből is nagyszámú (Andics munkájának XIV–XV. fejezeteiben részletesen tárgyalta) megnyilatkozása maradt fenn, amelyekben — immár nem aktív hatalmi tényezőként, hanem mint korábbi összeköttetéseit és a konzervatív oldalon élvezett tekintélyét megőrző, fontos személyiség — az európai helyzet alakulásáról és a Habsburg-monarchia politikai életének időszerű kérdéseiről fejtette ki véleményét. A bekövetkezett fejlemények a legkevésbé sem rendítették meg addigi meggyőződéseiben; éppen ellenkezőleg: a maga politikai elveinek és gyakorlatának egyértelmű igazolását olvasta ki belőlük. „In dem Taumel der Zeit erzogen und zur moralische Reife gelangt, haben die Ereignisse des Jahres 1848 mich ebenfalls nichts zu lehren vermocht. *Restätigung des Gewusten* haben sie mir andererseits in allen Richtungen gegeben!” — hangoztatta Zsófia főhercegnőnek írt, 1850. július 7-i levelében. Határozott rosszallással reagált az udvar által 1848-ban a forradalomnak tett, kényszerűség diktálta engedményekre, valamint a Schwarzenberg-kormányának a liberális elvekkel való kacérkodására —

viszont annál lelkesebben üdvözölt minden, a forradalom leverésére irányuló, az abszolutizmus jegyében álló akciót. Kiterjedt levelezését is ezeknek a céloknak a szolgálatába állította: mind a Habsburg-monarchia területén, mind más országokban élő politikus-ismerőseit többek között a magyar forradalom következtében egész Európát fenyegető veszély súlyosságáról, a cári intervenció feltétlen szükségességéről, majd a Világos után foganatosított megtorlásoknak (pl. Batthyány Lajos kivégzésének) a jogosultságáról igyekezett meggyőzni. Már emigrációja idején és még inkább Bécsbe való visszatérése után, 1851 őszétől fogva szoros kapcsolatban állt Schwarzenberg hg. kormányzatának feudális ellenzékével, és ennek keretében a korábbinál is intenzívebb együttműködést alakított ki régi elbarátaival: a konzervatív magyar arisztokrácia vezető képviselőivel. Ez a tábor, noha a neoabszolutizmus alapelveinek jó részével egyetértett, sokallotta a Schwarzenberg politikájában fellelhető polgári-liberális elemeket, és — a maga társadalmi álláspontjával szerves összhangban — az övétől eltérő felfogást vallott a magyar ügyekben követendő politikát illetően is, minthogy a gazdaságilag és társadalmilag visszamaradott Magyarországnak a feudális nehezék szerepét szánta a birodalmon belül, és úgy vélte, hogy egy, némi szűk körű autonómiával fölrüházott, a konzervatív arisztokrácia irányítása alatt álló Magyarország valamiféle ellensúlyt jelenthet a fejlettebb, erős polgársággal rendelkező és így szükségképpen a demokratikus törekvések melegágyául predestinált német nyelvű országrészekkel szemben. Innen érthető, hogy az exkancellár (aki egyébként korábban sem tartotta sem kívánatosnak, sem megvalósíthatónak az erőszakos germanizációt, és inkább a „divide et impera” módszert: a monarchiában élő különféle, nyelvük és kultúrájuk korlátozott birtokában meghagyott népek egymás ellen a való kijátszását tekintette célravezető eljárásnak) kifejezetten helytelenítette Schwarzenberg me-reven centralizáló politikáját, a birodalom kormányzati struktúrájának tökéletes uniformizálását és Magyarország teljes beolvasztását célzó intézkedéseit. Élete vége felé, legkésőbbi, Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalásaiban Metternich ugyanúgy az „ancien régime” következetes és céltudatos védelmezőjének bizonyult, mint egész addigi pályája folyamán.

Andics Erzsébet monográfiája — amint vázlatos, számos lényeges mozzanatot (pl. az igen tüzetesen vizsgált gazdaságpolitikai problémakört) mellőző összegezésünkből is kitűnhetett — megbízható szakmai fegyverzetben fellépő tudós széles körű tárgyismeretre alapozott munkája. Mindössze két apró (nyilván elírásnak vagy pedig fordítási

hibának betudható) pontatlanságra bukkan-tunk a szövegben. Az 59. lapon Moritz Saphirról, a neves újságíróról és humoristáról mint „híres bécsi komikusról” olvasunk. (A névmutató azonban korrigálja ezt a tévedést: itt Saphir neve mellett már a „deutscher Humorist und Satiriker” minősítés szerepel.) A 293. lapon „az 1849. januári államcsínyről” esik szó, holott az itt érintett eseményre: Ferdinánd lemondatására és Ferenc József trónra lépésére ténylegesen 1848. dec. 2-án került sor.

A monográfia szövegénél semmivel sem kevésbé értékes része a kötetnek a függelék-ként közölt, több mint másfélszáz lapra rúgó, 82 tételt magába foglaló dokumentumanyag. Ezek a túlnyomórészt Metternich tollából származó, kisebb hányadukban pedig általa sugalmazott, ill. hozzá intézett levelek és hivatalos iratok mindenképpen megérdemlik a figyelmes tanulmányozást — elvégre egy államférfi szellemi arculatát, gondolatvilágát, jellegzetes érvelésmódját saját megnyilatkozásai mégiscsak hívebben érzékeltetik bármiféle utólagos kommentárnál vagy elemzésnél. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár a fül-szöveg szerint a kötetben csupa kiadatlan dokumentum található, valójában egyiküket: az 1837. január 19-i, fentebb már említett emlékiratot (21. sz. irat) előzőleg már George Bárány közreadta *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism. 1791 — 1841* (Princeton, 1968) c. könyvének 449—55. lapjain. A függelék 17. sz. darabja sorrendileg rossz helyre került: az e szám alatt szereplő, 1836-ban kelt két iratot a kronológia rendje szerint nem a 18. sz. alatt publikált, 1835-ből való dokumentumok előtt, hanem azok után kellett volna beilleszteni az anyagba. A szövegközlésbe néhány helyen értelem-zavaró jellegű hibás olvasatok csúsztak be. A 361. lapon, a 18/a sz. irat 7. sorában nem „connue”, hanem „comme” olvasandó, tehát a szöveg helyesen: „...la révolution... a opéré sur la constitution anglaise comme la réforme...” A 401. lapon, a 27. sz. irat 19. sorában a „mir” szó „wie”-re javítandó („...die Aufgaben, wie sie gestellt wurden, zu prüfen...”). A 417. lap 18. sorában az „im” szó „ein”-nel („...kann ich ein Gefühl nicht unterdrücken”), ugyanitt a 26. sorban a „mir” szó „wie”-vel („...im Leben der Staaten wie in jenem der Individuen”) cserélendő fel. A 425. lapon, a 38. sz. irat 12—13. sorában előforduló szókapcsolat helyes olvasata nem „Geistes- und Herzenserziehungen”, hanem „Geistes- und Herzenergiessungen”. A 384. lap 38. sorában, a Wesselényi perével foglalkozó, Pálffy Fidél kancellárhoz intézett királyi leirat szövegében egy furcsa, merőben értelmetlen szó üti meg szemünket: „...der...Caus. reg. Direktor... soll... erprobte sträfliche Tatsachen als *Aguavantia* in den

wider B. Wesselényi . . .anhängigen Prozesse geltend zu machen. . ." Ez így olvasható az Országos Levéltárban őrzött példányban is — ezért csak azt tételezhetjük fel, hogy az „Aguavantia” szó a leiratot másoló írnok tollbotlása volt az értelemszerűen idekivánczó „Argumenta” (= bizonyítékok) helyett. Az 50. sz. irat külföldi gyűjteményében levő eredetijét nem láttuk, ám a szövegösszefüggés alapján nyilvánvaló, hogy a 450. lap I. sorában nem „dense”, hanem „désire” a helyes olvasat („Je désire. . .des nouvelles de votre propre santé. . .”). A filológiai akribia

követelményének kívántunk eleget tenni, amikor szóvá tettük ezeket a kisebb —ilyen mennyiségű forrásszöveg közzététele során óhatatlanul adódó — fogyatékoságokat. Befejezéséppen azonban le kell szögeznünk, hogy az efféle szeplők semmiképpen sem csökkentik a korszakra vonatkozó ismereteinket számottevően gyarapító és így az irodalomtörténész számára is hasznos segítséget nyújtó könyv jelentőségét.

Oltványi Ambrus

BABITS MIHÁLY: KÖNYVRŐL KÖNYVRE

Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Belia György Bp. 1973. Magyar Helikon. 311 l.

Babits Mihálynak a *Nyugatban*, 1923—1924-ben, majd 1933 és 1939 között a fenti címen megjelent kritikai írásai és vallomásai kerülnek e gyűjteménnyel, önálló kötetként első ízben az olvasó kezébe. Az első kilencven oldal egy rendkívül érdekes, félbenmaradt kezdeményezés, az azt követő kétszáz lap pedig — a költő betegsége miatti megszakítások ellenére is — hat esztendő irodalomtörténeti kordokumentuma, és a nagy lírikus kései korszakának (természetesen nem primer) fejlődésrajza, egy irodalmi és társadalmi kérdések okán jelentkező művészi és így személyes naplón keresztül.

Szaggatott napló a Babitsé. Az újrakezdés lendülete (1933) után, a következő esztendőre megriktulnak az írások, hogy 1935-től egy ideig ismét elhallgassanak. 1938 januárjában és júniusában ad közre újból följegyzéseket, majd a következő év augusztusában és szeptemberében jelentkezik megint és utólszor rovatával. Így lesz e szaggatott napló kordokumentummá; megkerülhetlenné nemcsak a korszakot vizsgáló irodalomtörténész számára, de a historikusnak is, aki tisztában akarja látni a Gömböstől Imrédyig, még szemléletesebben a Hitler hatalomrajutásától a második világháború kitöréséig vezető hat esztendő magyar és tágabban vett európai szellemi életét. (A tíz éves szünet jogosultá tehetné a két periódus külön vizsgálatát. De mert a költő egyénisége egységes olvasmányélményt biztosít, ettől — az időrendre történő hivatkozásokat el nem mulasztva — tekintünk.)

Az egy személy írta kritikák programját fonákjára fordított közmondás vezeti be: „egy szem többet lát, (. .) legalább abból, ami *egy a sokban*, mint a magyar irodalomnak kellene lennie” (7.). S ez az óhaj már meg is jelöli Babits e rovatának legfőbb karakterét: harcát a magyar irodalom egységéért. E küzdelem persze sokágu. Kifejeződik akár egy

Berlinben megjelentetett magyar versantológia válogatását bírálván, akár a fiatal Szabó Lőrincet méltatva, amikor az új költőnemzedék számos, Szabó attitűdjétől messze elűtő tagjának „képrombolásait” panasolja fől (1923. március). — A nemzedéki kérdés problematikája — éppen az egységért folytatott harc jegyében — végigkíséri pályáját. Alig egy esztendővel később, Sárközy György levelére válaszolva, keserűen írja: „Az irodalomban bevett szokás az apagyilkosság, (. .)” (58.) — hogy több mint tíz év múlva, 1935 szeptemberében, Halász Gáborral vitázva, elméleti alapvetését is megadja a valódi és hamis nemzedéki ellentéteknek, s a Halászkét az utóbbiba sorolja. Ennek az óhajtott egységnek egyik feltétele az irodalom művelőinek lehető legtökéletesebb és az alapvető kérdésekben egynevezőjű irodalomelméleti módszere. Így ív szaktanulmányunk beillő nagyrecenziót 1923-ban, Horváth János *Magyar ritmus, jövevény versidom* c. könyvéről és a Dézsi Lajos sajtó alá rendezte Balassa-kiadásról 1924-ben. Ez utóbbiban — mint később is sok helyütt — erősen foglalkoztatja a könyv útja az olvasóhoz; olvassák-e, avagy csak megvásárolják, és egyáltalán, kik, mit olvasnak, ha ugyan egyáltalán könyvet vesznek a kezükbe? Egyik-másik ilyen kérdésekkel vívódó írása mai vitaciként is közzétehető volna, persze egybeként is.

Ha Babits e rovatbeli cikkeinek legjellemzőbb vonását a magyar irodalom egységének kérdésében láttuk, úgy fől kell figyelünk ez egység legnagyobb akadályára, a ha csak viszonylagosan is, de objektív kritikai értékelés hiányára. Alig van 1933-tól olyan írás a *Könyvről könyvre* cikkei között, amely részben vagy egészében nem e kérdéssel foglalkoznék. A kritikuski etosz egyik legdrámaibb hangú megkérdőjelezése, már 1933-ban, kétségtelenül Németh László *Tanújáról* szóló bírálata. „Tanúnak mondja ma-

gát; hideg és többnyire terhelő tanú ő; nem is tanú, hanem bíró. Aki ítélkezik, nem szívesen vegyül a vádlottak közé.” (102.) Am e bírói emelvénynek Babits szerint nincs erkölcsi alapja. „(.) Mű helyett az embert bírálja, (.) A magas bíráló mellett valami cselédszoba- és hátsólépcsőszagú kritika férközik. Az esszéből szinte pamflet lesz, s a tanítvány arca mögött föltűnik olykor mesterének, a szerencsétlen Szabó Dezsőnek savanyú profilja.” (104.) Mindez azonban — Babits becsületére legyen mondva — csak a kritikus Németh Lászlónak szól. Az író, akinek tehetségét *mindvégig* elismerte, változatlan figyelemmel kíséri.

Természetes, hogy a másoktól megkövetelt objektív mértéket saját kritikai gyakorlatában is igyekezett megvalósítani. Ennek jegyében tűzi tollhegyre egy paraszti születésű költő, meg egy máshonnan érkezett „fenegyerek”, Sértő Kálmán és a kezdő Radnóti néhány, valóban nem valami sikerült verselményét. „Sértő Kálmánt olvasva nem vagyunk mindig messze a »szotyogó szotty« és »rotyogó rotyt« poézisétől. Sőt, épp az a másik fiatal költő is (Radnóti Miklós), akinek új könyve paplanomon hever, s akinek modern szabadvers-uniformisa alatt halkabb líra gyenge szíve dobog: ilyen virágénekeket dalol: »Minden alszik itt, két virág is szotyogva / egymásra hajlik. . / s rotyogva nő. .« Ahol a virágok is szotyognak és rotyognak, ott nem csoda, ha a napfény »hasra fekszik utakon, és nagyokat mélézva vakarja farát.« (.) A költő [ti. Radnóti] »örvény és guta«, s osztályharcos hitvallásához híven azt ígéri magának, hogy: »nyelvez tíz leszek majd én, urak fejebűdján.«” (107.) Ugyanitt Sértő is meg kapja a magáét, de az ő paraszti eredete miatt egy levélíró a gúnyolódó Babitsot kérdőre vonja. Szerinte, ha a kritikus tudta volna Sértő származását, bizonylan egész más szemmel nézné költészetét. Mert — és ez nem egy harmincas években készült *Könyvről könyvre*-cikkből kiderül — igen sok *művön kívüli* „enyhítő körülmény” lehet egy költő vagy író számára. Kedvezőbbben kell megítélni, ha paraszt, ha főherceg, ha katolikus, ha zsidó, ha felvidéki, ha erdélyi, ha pap, ha tömegek rajonganak érte stb. „Lassanként ott tartunk, hogy irodalmunkat mindenféle szempontból szabad kritizálni, csak éppen irodalmi szempontból nem: mert ez azonnal politikai kavargóvá vált ki.” (140.)

A parasztság és az irodalom kérdéséről írja: „Arany János is paraszti származás, Burns is az volt hajdan. Egyik sem igényelt külön mértéket”. (115.) Alább pedig: „A parasztság és a proletárgóg éppoly arisztokratikus osztályérzés, mint a grófgóg. Ezeket a szempontokat valóban korbáccsal kellene kiverni a kritikából. (.) Óriás csak akkor

lehetsz, ha kinövöd ruháidat. Ahogy Tolsztoj kinötte a grófságot; s Petőfi és Arany a parasztságot.” (116–117.) (Hangsúlyozzuk, ami az idézet szövegkörnyezetéből úgyis egyértelmű; ti. azt, hogy a költő itt nem a származás megtagadására buzdít, hanem annak *vállalására*, csak éppen a művészi minőség mértékére tarja azt alkalmatlannak.) — Ennél teljesebb kritikai szabadság nem létezik. Szűkebbnek pedig nincs értelme. „Hacsak” nem áll be magyar költőnek, írógató püspökök, államtitkárok, no meg közéleti nagyságok nejei mellé két valóságos Habsburg főherceg is. Mert beállt. A szándék — vallja Babits — önmagában akár még rokonszenves is lehetne. Am a tett. . . „Láttam egy hulló csillagot, / Tündöklött, mint a napsugár» kezdi az egyik, amiről okvetlen a Shakespeare Zubolya jut eszünkbe: »köszönöm, dicső hold, napsugaraidat. . .« A másik pedig ekképpen énekel: »Imádlak, szépséges magyar föld, én hazám! / Minden virág-szálad szent, becses nekem ám!»” (159–160.) Az Akadémia pedig, amelynek lapjában ezek megjelentek, melyet Gyulai szerkesztett, és Arany János verseit hozta egykoron — tehát ez a tudós társaság kapja meg méltán a kritika fokosát: a *Budapesti Szemle* lapjai „a fenséges szerző nevével hangosan kiáltanak. Azt kiáltják: Irodalmunk szolga lett és gyáva. Íme, egy nagy múltú irodalmi fórum ingyen hajlandó adományozni a főhercegi címhez a költő rangját is. Pedig az külön rang — s arra is születni kell.” (160.) — Napjainkban, amikor hazai és nemzetközi fórumokon méltán esik oly sok szó a kritika problémáiról, talán nem fölösleges megjegyeznünk: ez a szint az, amelytől kezdve az annyit emlegetett kritikusi bátorságról egyáltalán beszélni is érdeemes. De ugyancsak kemény kritikát érdemel ki Babitstól a nagymúltú testület, mivel poeta laureatussá tették meg, vagyis akadémiai nagyjutalommal tüntették ki Herczeg Ferencet, mert — „bölc” indoklás — népszerű.

Amit Babits az Akadémiáról mond, az *feltétlenül igaz, bátor, becsületos*. Van azonban az egész kérdésnek egy lényeges és eddig részletesen föl nem tárt irodalomtörténeti vetülete. Ez pedig a *Nyugat* és az Akadémia viszonya, vagy legalábbis a majdani kutatás első fázisaként: Horváth János és a *Nyugat*. A jelzések már önmagukban is figyelemreméltóak. A *Nyugat magyartalanságai* c. Horváth-tanulmány csak a kezdet. A nagy professor ambivalens Ady-képe is sokat sejtető. Nem különben az, hogy Sárközy György és Szerb Antal (!) a húszas évek végén Babitsot óvta a *Nyugattól*, mert a lapot túl „zsidós”-nak tartották. A kérdést igen szemléletesen világítja meg Ignóus Pál, *Uzsonna Babitséknál* c. emlékezésében (Irodalomtörténet 1973. 2.), utalva csupán arra a Horváth János-i esztétikára, amellyel az

Ady, Babits és Szomory mellett kitartó Szerb Antal, ekkori, és Horváthtól aligha függetleníthető *Nyugat* ellenességével együtt, *e költőket illetően* mégiscsak szemben állt. Tovább színezi a kérdést az, hogy Horváth János — fennmaradt tanulmánya a bizonyosság rá — már az 1910-es évek elején tisztában volt Babits költői nagyságával. Így még többet mond az a tény, hogy ő volt az, aki elkészítette Herczeg Ferenc Nobel-díjra történet fölterjesztésének indokolását. Mikó Krisztina szövegközlése alapján (Irodalomtörténet 1974. 3.), pedig tudjuk, hogy Horváth Henrik, előkerült kéziratának tanúsága szerint, Babits Nobel-díjra való fölterjesztésének esélyeit latolgatva többek között kénytelen volt számításba venni, hogy bár Herczeget egyszer már visszautasította a díjkiosztó fórum, ahhoz, hogy Babits fölterjesztése ne ütközhesék akadályba, éppen az Akadémia esetleges ellenkezését kell, nem egy taktikai szempont megfontolásával, kivédeni. Még így is tartott tőle, hogy az irodalmi konzervativizmus újra Herczeget vagy éppen Zilahyt javasolná a díjra. (Babitsot végül nem terjesztették föl.)

A szerényebb tehetség vagy a dilettantizmus „menlevelei” közül még egyet emel-nénk ki. A magyar kisebbségek irodalmának kérdését. E tárgyú írásai a legszebb tanújelei annak a harcnak, amelyet a költő a magyarság szellemi, irodalmi egységéért folytatott. Nem fogadja el a kisebbségi írók számára az enyhébb kritikát mértékét. Erről ír Szlovensz-kó magyar irodalmát mérlegelve, legszebben és maig érvényes tanulással pedig *Erdélyi csillagok* c. 1935-ös vallomásában. „Elszomorít az, hogy magyar írók védekező csoportban tarthatnak össze a magyar kritika ellen, s kivált még, hogy erdélyi írók a magyarországi kritikában külföldről jött támadást láthatnak. »Külföld« politikai fogalom; a kultúrának semmi köze az országhatárhoz. (...) magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek talaja a magyar nyelv.” (259–260.) — Szerb Antal vallott így, egy esztendővel korábban, az *Erdélyi Szépművés Céh*nél megjelent *Magyar irodalomtörténet*ében.

Ez a magyarságféltés, aggodás a szellem, a kultúra sorsáért, egy félelmetes kor elő-érzete. Balsejtelmait a legprofétikusabban 1934. júliusi rovatában fogalmazta meg. Írását egészében a hat éve holt pályatárs, Tóth Árpád emlékének szenteli. Nem olvashatjuk megindultság nélkül a költőről, és általa az igaz poézisről szóló vallomását. „Irigylésre méltó s kicsit szimbolikus is ez a pályavég. Talán minden művészetenek így kellene búcsúzni, mint ahogy a nap leáldozva ölti föl a színek teljes pompáját, s a virág »hervadva hinti legszebb illatát«. S talán az egész modern költészet ilyen nagyszerű búcsúzás: ki

gondolhatja erre líra nélkül? Nem lehetne-e Tóth Árpád sorsa példa és jelkép is? Ma könnyen az lehet az érzésünk, hogy egész kultúránk a halál előtt áll, minden pillanatban várhatjuk a katasztrófát, s az a káprázatos tűzijáték, a modern költészetnek csodálatos kirobbanása, melynek e század elején még tanúi voltunk, valami ilyen utolsó varázslat, egy leáldozó nap színpompája. Nem hős-e a költő, aki az égő házban is a szépség ereklyéjét védi a lángok elől, vagy a süllyedő hajón utolsó lehetőleg énekel?” (209.) Így tér vissza a *Mindvégig* Arany János. Babits Berzsenyit, Csokonait és az *Őszikék* költőjét állítja oda a Fiatal Halál eljegyezte Tóth Árpád mellé. És Aranynak ez az öröke tanítja majd meg *Imájára* az átkozódó Jónást, az itt leírt *hősi lét* pontos bételejesítésére pedig azt a fiatal költőt, akinek két esztendő múltán Babits Mihály folyóirata emlélmájával jelenik meg új verseskötete; a *Járkálj csak, halálraitélt!* Radnóti Miklóst.

Ha olykor menekülne is, mint hajan „Tasmániába”, most a múlt emlékeihez, az egykor volt költői játékokhoz, amelyeket Karinthyval és Kosztolányival űztek, mikor „a nagy ausztrál költő”, a sohasemvolt Cecil M. Jeopardy műveit akarták interpretálni a hazai sznobok részére stb., a magyar és az európai valóság mégis újra meg újra csatasorba állítja. Így áll ki még egyszer 1939. augusztusi és szeptemberi rovatában, de ekkorra már teljes vértetben, „PAJZSZAL ÉS DÁRDÁVAL”, legdrámaibb hangú, ércesen bongó, nagy vitairatával, egy könyv okán ugyan, de egy egész kor ellenében. „Hitviták korát éljük, mint valaha Magyar és Pázmány idején; egymás hiteiben keres-sük az »országban való sok romlások okait«. Amit egyikünk imád, a másik elégeti; különös eretnekségek támadnak s legdrágább szentképeinket jelölik máglyára. Jellegzetes terméke ennek a lelkiállapotnak Németh László új könyve: *Kisebbségben*. Pajzszal és dárdával kell kiszállni ellene; ahogy a régi prédikátorok szálltak ki írásaikkal egymás ellen.” (288.) Babits szípköz és nagyon igaz érveit a „mélymagyar” és „hígmagyar” fölösztás fikciója ellen, nem szükséges részleteznünk. A pört a történelem döntötte el Babits javára. Becsülettel meg kell mondani azt is, hogy ami helyrehozható volt a helyrehozhatatlanból, nem a két író, hanem a két ember viszonyában, azt Németh László a *Babits-emlékkönyvben* megtette. Egy, a költő vitairatából eredő következtetését azonban külön hangsúlyoznánk, mert az, esetenként még újratenyésző (netán tovább-élő?) balhitek ellen óv. „A magyar kultúra Szent István-i képződmény. Első királyunk szelleme indította útnak, s azóta ebben a szel-lemben haladt kilencszáz éven át, meg-meg-akasztva, de vonalából igazában sehol ki nem

térve. Természetesen sokféle mélyforrás táplálta, sokféle íz gazdagította zamatait, balkáni és félszláv ízek is. De ez mégsem balkáni vagy félszláv, hanem nyugat-európai jellegű kultúra." (306.) Babits életművének ismerői előtt aligha szorul bizonygatásra, hogy itt egy szellemi örökségről és irodalmi kontinuitásról van szó, amelynek nincs köze a Horthy-korban oly sovén módon jelentkező Szent István-i állameszméhez, szent korona tanhoz stb. Legyen itt elegendő csupán *Szent király városa* c., az ellenforradalmi kort vádoló, nagy magyarságversére utalunk. Így, *szellemi értelemben* fölfogva azonban annál inkább ajánlhatjuk Babits gondolatát mindazok figyelmébe, akik, bár maguk is elhatárolódnak kívánnak történelmünk mitizálásától, paradox módon mégiscsak romantizálni látszanak nemzeti történelmünk, eszmetörténetünk nem egy fejezetét, s a mi kelet-európai „elrendeltségünket” emlegetik. De Babits ugyanakkor int mindenféle kozmopolitizmustól is, hangsúlyozván a Nyugat-Európa emlőin nevelkedett nemzeti kultúra önálló karakterét, magyar zamatát.

Nyúlhatunk bármelyik írásához. Valamiképpen mindig a magyarsághoz jutunk. Ha Szekfüt védi, a világháborút követő új Mohács utáni haza sorsát panaszolja fel. Brisagóban időzve így vall: „Három magyar verseskönyvet hoztam magammal ide. A terasz alatt, hol ezeket írom, a Lago Maggiore zúg és ragyog. Körülöttem pálmák és majomfák pompáznak, (...) Milyen különös szenczió ebben a környezetben magyar verseket olvasni! Amikben mondjuk, a Pilis jelenik meg, vagy Pest, vagy Debrecen.” (236.) És máris előttünk egy ragyogó esszé Erdélyi József pilisi tájköltészetéről, Pest „ürügyén” mélyenszántó értékelést olvashatunk Fenyő László lírájáról, Debrecen okán pedig bölcs gondolatsort Gulyás Pál verseiről, és egy kicsit Csokonairól is. De még a szakácsnőtől elorzott *Inyestester* könyve is erről beszél, amely „minden európai látóköre — vagy mondjuk inkább: izléshorizontja — mellett is teljesen magyar könyv. Inkább Krudy Gyula szelleméből lebeg itt valami(„.)” (111–112.)

Az önmagukért beszélő idézetek után talán nem kell hosszasan szólnunk Babits itt is ragyogóan megnyilatkozó szépírói stílusáról. Könyve gyönyörködtető olvasmányélmény, akár a magyar verselésről ír, akár a jó halál kegyelméről, Bergson vallásáról vagy Kosztolányi *Esti Kornéljáról*. Fordulatai mindig meglepnek okosságukkal és igazságukkal. Közülük az egyik legfrappánsabb, amelyet 1923. novemberi rovatában Ady poszthumusz kötetétől olvashatunk, újból megvilágítja az egész gyűjtemény eszmeiségét: „ez a költő mikor már levette kezét az Emberről, még mindig nem tudja levenni kezét a Magyarról.” (43.) — A frappáns megjegyzések gyakran mintha bővérű humoristára vallanának, talán olyan alkatúra, amelyet egy nagyszerű esszé során Karinthyban figyelt meg. E humor példáit már eddig is láttuk. Csupán eggyel szaporítanók őket. Avval, amit Horatiusról mond: „Szatírái inkább csak izléshibákon mosolyognak. Nem »ostorozás« ez, még nem is kikacagás. Így mosolyog a művelt és udvarias ember a sznobon, aki kiissza a szájvizet.” (199–200.) Babits mosolya is többnyire ilyen.

Közérthető, közhasznú könyv a Babitsé, és várakozást kelt többi tanulmányainak megjelentetésére. Tisztesség és dicséret a sajtó alá rendező Belia Györgynek, aki gondos szövegközlésével, jól tájékoztató utószavával, a tanulmányok egy részének korábbi kötetekben történt közléséről is hírt adó jegyzetanyaggal egyaránt segíti a „céhbelit” és a nagyközönséget. A gyűjtemény még elkerülhetetlennek bizonyult hiátusait a jegyzet, a néhány szövegközi kihagyást pedig a ki-pontozás jelzi. A kötet szép kivitelezése, a tipográfia és a kötésterv Haiman György művészi munkája. Am örömmünk osztatlanabb lenne, ha az olvasó ugyanilyen szép kiállításban, de szolidabb áron juthatott volna a könyvhöz. Mert Babits Mihály életműve immár nem a „szellemi inyencek” szűk körének luxusa. És mindinkább azzá kell legyen, amire nagysága, tisztasága által rendeltetett: a nagykorúvá váló nemzet mindennapi kenyérévé.

Melcer Tibor

SZABOLCSI MIKLÓS: A CLOWN MINT A MŰVÉSZ ÖNARCKÉPE

Bp. 1974. Corvina K. 168 l. 50 fekete-fehér és XVI színes képpel

Az ötletek és módszerek rendkívüli gazdagsága és változatossága, aminek szükségszerű előfeltétele a nagy anyagismeret, valamint az irodalmi és művészeti jelenségek és témák sokoldalú bemutatni-tudása, adja meg talán Szabolcsi Miklós irodalomtörténeti és esszéírói munkásságának legnagyobb

értékét és egyben vonzerejét is. Kifinomult témaérzékenységének kitűnő s még a szerzőt jól ismerő olvasót is meglepő példája a Corvina Kiadó gondozásában megjelent legújabb könyve. A téma és a motívum: „művész, író bohócruhában”, minden izgalmasága ellenére, első pillanatra másodrangúnak

tűnik, inkább csak amolyan tudósi játéknak két nagy mű között, vagy éppen melléktermékeknek, amelynek anyaga egy nagyobb szabású kultúrtörténeti vagy irodalompszichológiai mű készülésének margóján gyűjtődött.

De aki ezt hiszi, már az első oldalak elolvasása után csalódní fog. A *Clown* minden érdekessége mellett sem mindig könnyű olvasmány. Alaposan oda kell figyelni rá, egyes fejezeteit újra és újra elolvasni, hogy igazán megérthessük mondanivalóját. Szabolcsi Miklós ezt a művét — esszé?, esszék gyűjteménye?, vitatkozni lehetne a könyv műfaján — azért írta meg, mert fontosnak, aktuálisnak érezte és tudta a témát, amelynek elemzése nélkül az utolsó két évszázad művészetének, sőt irodalmának számos problémáját nem tudnánk megérteni és megodani.

Bár az előszóban előrebocsátja, hogy nem azt kutatta: „hogyan és mikor szerepel a színház vagy a cirkusz a művészetben — ez kötetekre rúgó, hatalmas anyagot adna —, pusztán azt, mikor s hogyan lesz az artista, a bohóc, a clown a művész önarcképévé a legújabbkori művészetben?” — a hatalmas anyag, amelynek ismeretében és birtokában született meg a másfél százoldalas mű, mégis arra kényszerítette, hogy a feldolgozás közben messze túllépjen eredeti célkitűzésén. A szorosabb értelemben vett clown-ábrázolás és -jel vizsgálatán kívül feltárja előzményeit és legkülönbözőbb rokonfiguráit Shakespeare-től és Watteau-tól napjainkig, majd bemutatja azt a közeget — a cirkuszt —, amelyben megjelenik. Ugyanakkor elméleti érdekklődése arra készíti, hogy a clown-jelet soha ne szakítsa ki abból a „szimbólum-mező”-ből, amelybe szervesen tartozik.

A művész, a bohóc — a clown álarcában — motívum őseit és előzményeit, amint említettük, Shakespeare-nél és Watteau-nál találjuk meg. Már ez az indítás is jelzi, hogy a könyvben szinte egyenlő súlyt kapnak a képzőművészeti — festészeti — és irodalomtörténeti elemzések, amelyek később, természetesen a cirkuszon kívül, a zenében és a filmben való előfordulások és megjelenési formák vizsgálatával egészülnek ki. Ez a multidiszciplináris megközelítés, amely a mű módszerének fő jellemzője, kiterjed, ha nem is a teljesség igényével, az európai zónák legfontosabb művészeire és irodalmaira. A könyv, bár elméleti és módszertani kérdéseket alig tárgyal, iskolapéldája lehetne a modern marxista komplex elemzésnek: a konkrét tárgytól függően váltakozó súlyt kap benne az irodalom- és művészettörténeti, a pszichológiai és a szociológiai, valamint az összehasonlító tipológiai módszer. Ami pedig a bemutatott anyagot illeti: a szerző a legothonosabban kétségtelenül a francia és a közép-európai, ez utóbbin belül is az ún. közép-kelet-európai anyagban mozog.

A téma és a módszerek kiválasztásának eredetiségét ezek után, úgy hisszük, nem kell külön hangsúlyoznunk. Hasonló átfogó jellegű kísérlet még magyar nyelven nem íródott. Külföldön is csak egy, Jean Starobinskié, akinek a *Portrait de l'artiste en saltimbanque* című műve 1970-ben jelent meg a Skira Kiadó „Les Sentiers de la création” című sorozatában. A téma aktualitását mutatja, hogy a két szerző — amint azt Szabolcsi Miklós az előszóban is jelzi — egymástól teljesen függetlenül dolgozott, más módszerekkel s más konklúziókkal, másképpen világot látja meg a néha ugyanazon anyagot is. Így a két könyv szerencsésen egészíti ki egymást.

A mű szűkreszabott keretei és jellege nem tették lehetővé, hogy a szerző megírja a téma teljességre törekvő művészet- és irodalomtörténetét. A terjedelmi korlátozások, a téma gazdagsága és a feldolgozott anyag bősége esetén, két megoldásra adnak lehetőséget. Az első, az egyes jelenségek és művek konkrét elemzését elhanyagoló, csak a lényegre s az összefüggésekre figyelő szintézis, amely könnyen szárazzá válhat és nélkülözi a közvetlen élményszerűséget. A másik megoldás a legtípikusabb művek elemzésére helyezi a hangsúlyt, s vállalja annak kockázatát, hogy az eredmény inkább egy nagy mű legfontosabb fejezetei előzetes publikációjának vagy esszé sorozatnak tűnik. Szabolcsi Miklóst a téma természete és műelemző hajlama ennek a második megoldásnak a választására készítette. Így a clown-jelet tartalmazó műalkotások sokkal érthetőbbé és elevenebbé váltak, a mondanivaló pedig plasztikusabbá.

Az első elemzés Watteau híres fehér Pierrot-ruhás Gilles-jével foglalkozik. A szó szoros értelmében nem önarckép ez a festmény, Watteau nem saját magáról mintázta az egyszerre együgyű és bölcs, kicsúfolt és rezignált arcot. De az sem bizonyos, hogy valakinek — egy commedia dell'arte társulat színlésének (a francia művészettörténet több nevet is ajánlott) — az arcképe lenne. Ha azonban Watteau többi Pierrot-jához vagy Arequin-jéhez hasonlítjuk, mégis megdöbbenő egyéniséget sugároz az arca: nem egy színészt ábrázol, hanem a művészt, aki magányosan és értelmetlenül él a számára idegen társadalomban. Watteau esetében XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben és a régenkorban (a kép valószínűleg 1719 és 1721 között keletkezett). Tehát a „pierrot-jel”-nek, amely a clown-jel egyik előzménye, konkrét társadalmi mondanivalója van.

Komplex elemzése során Szabolcsi ezt a társadalmi mondanivalót mindenütt hangsúlyozza. A művész akkor ölt magára bohócruhát, vagy ábrázolja magát udvari bold, Arlequin, Pierrot, clown, hegedűs, cigány vagy artista képében, amikor egyéni-

sege vagy művészi öntudata valamilyen formában konfliktusba kerül a fennálló társadalmi renddel. Ez a nézőpont teszi igazán komollyá a clown különböző megjelenési formáinak és jelentésváltozásainak vizsgálatát Shakespeare-től napjainkig. Gilles és Hamlet a „két előd” a XVIII. század utolsó negyedében s a XIX. század elején eltűnik, mert a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában a művész nem látja és nem is láthatja magát bohócnak. A romantikában, jelentésváltozással, a gonosz udvari bolond képében születik újjá, majd a XIX. század közepe táján a cirkusz megjelenésével párhuzamosan kialakul a clownok bonyolult skálája. A művész-bohóc azonosításnak Baudelaire ad először tragikus értelmet, a bohóc nála válik a művészet és a szépség mártírjává, magányos és tragikus figurává a modern polgári társadalomban. A Goncourt testvérek már jelzik a bohóc társadalmi különállását is. Verlaine-nél Pierrot ismét „táncolni kezd”, a Fêtes galantes ciklus darabjai Watteau-t s a rokokó vidám-szomorú színpadias világát idézik. Az „elátkozott költőnek”, Laforgue-nak a bohóc-maszk „ránőtt” az arcára, de ő már ki is csúfolja álarcat. Cézanne-nal ismét a festők kerülnek előtérbe (Húshagyókedd), s azután következnek Szabolcsi kitérő festészeti műelemzései Picasso bohócairól és artistáiról, Ensornak „a világ ellen forduló dühös maszkjai”-ról, valamint Rouault clownjairól, a meg nem értett ember jelképeiről.

A művész-bohóc önarckép a százaforduló körül s a XX. század első negyedében teljesedik ki igazán, akkor válik fontos művészeti jellel, s ugyanakkor új ábrázolási formákkal is gazdagodik. A kötet legizgalmasabb és legeredetibb fejezetei kétségtelenül azok, amelyeket a szerző Changallnak, Bloknak, Apollinaire-nek, Karinthynak, Kaffkának és Thomas Mann-nak szentel. A kelet-közép-európai irodalmakban és művészetekben a clown-jel funkcióját sokszor a hegedűs vagy a cigányzenész tölti be. A hegedűs mint önarckép rokonítja Karinthyt Changall-lal, bizonyítva, hogy egymáshoz közelálló kultúrkörből nőttek ki. De Karinthy Kaffkához is közel kerül, amikor a cirkuszt az első világháborút megelőző évek abszurditásának jeleként ábrázolja.

A cirkusz-téma és a clown-művész megfelelés motívuma a két világháború között egyre gazdagodik és általánosabb lesz, de ugyanakkor megszokottabbá, hagyományosabbá is válhat. De sok eredeti megjelenési formával is találkozunk. A Miasszonyunk bohócát játssza a konvertita Max Jacob, vén kötél-táncosnak ábrázolja magát Babits Mihály, a „gilles-i” komédiázó bohóc szerepében tetszeleg gyakran Kosztolányi Dezső.

A clown-jel absztrakciója és „új rendbe

illesztése” Klee és Miró festészetében jelenik meg. Jung Picassóról írott tanulmányában már megadja a téma elméleti alapvetését is: a clown archétípussá lesz. Ugyanakkor megjelenik a némafilm, és Chaplin clownja a legszélesebb néptömegekhez viszi közel a témát, új távlatokat és értelmet is adva neki.

De a clown nemcsak a társadalmi konfliktusok áldozatává vált, rezignált, önmagán nevető vagy síró művész jele lehet, hanem a forradalmi, sőt szocialista magatartásé is. Derkovits lánctépő erőművésze kétségtelenül a gúzsbakötött proletariátus forradalmiságát szimbolizálja. Fernand Léger-nél, ellenkezőleg: a clown a munkás-művész azonosság jele, az ő cirkusza nem tragikus, hanem vidám cirkusz, a plebejusi életöröm, lendület és erő kifejezője.

A második világháború éveiben a clown-téma érthetően veszít népszerűségéből, ha mégis megjelenik, ismét tragikus színezetet ölt. Henri Michaux költészetében, Barrault-Prévért halhatatlan filmjében, A szerelmek városában és a magyar Vajda Lajos „vicso-ritó és nevető” maszkokat ábrázoló képein.

A háború után a fasizmus kegyetlenségeire és borzalmaira emlékező irodalomban és művészetben a cirkusz ismét fenyegető tartalommal töltődik meg, s a clown is torz, groteszk alakká változik. Így Déry Cirkusz című novellájában és az 50-es évek Picassójának bohóccrajzain és akvarelljein. A Fellini művét elemző szép fejezet már napjaink művészetéhez vezet el bennünket. Nem véletlen, hogy a clown mint önarckép, éppen a legfiatalabb művészetben, a filmben kel új életre. . .

A kötet zárófejezetében tanulságképpen a művészeti jel természetéről olvashatunk tömör és figyelemreméltó összefoglalót. Érdekes idézni belőle a jel természetére s a toposzok jelentésére vonatkozó fontos megállapítását: „. . . nincs örök jel, változatlan értékű toposz, mozdulatlan maszk — más korban, más társadalomban, s a művek más és más kontextusába illesztve, mint egy bonyolult egész része, más és más jelentést hordozhat, funkciót válthat.

A toposzok jelentésének van egy — ugyancsak változó, gazdagodó, bővülő — magával hozott, »hagyományos« és van egy koronként változó része. Bizonyos, hogy a clown-önarckép-motívum ilyen »magával hozott« elemei a parodisztikus-ironikus, a csúfondáros, az, hogy »fent és lent« egyesül benne — hogy ironikus-bíráló aspektusa erős, de benne rejlik a célszerűség, a természetben való győzelem, az együttdolgozás, az ügyesség konnotációja is — és mindez bővül, gazdagodik, újjáalakul más és más kor más és más tartalmaitól.”

Rövid és szükségszerűen felületes áttekintésünk csak utalt a kötet sokrétű, gazdag

tartalmára. Inkább csak a számunkra leg-
 érdekesebbnek tűnő fejezetcímeket válasz-
 tottuk ki, s néhány mondatban kommentál-
 tuk őket. Célunk az volt, hogy felhívjuk az
 irodalomtörténész figyelmét erre a további
 kutatásokhoz már nélkülözhetetlen kézi-
 könyvre. De nem csak tájékozódásra alkalmas
 ez a mű. Szabolcsi Miklós oly bőkezűen pa-
 zarolja szinte minden fejezetében gondolat-
 ébresztő ötleteit, hogy nem csodálnánk, ha
 több disszertáció születne anyagából. De ta-
 lán a szerző is megajándékoz bennünket egy
 második bővített kiadással? Nagyon fontos
 volna ez legalábbis két szempontból. Az elem-
 zések még teljesebbé válhatnának, az elő-
 adás összefüggőbbé, s a terjedelem növelése
 számos utalást feloldana. De ha erre nem is
 volna lehetőség, egy második kiadásban fel-
 tétlenül el kellene tüntetni azokat a szerkesz-
 tési hibákat, amelyek az egyébként nagyon
 szép kiállítású és gazdagon illusztrált kötet
 élvezetét és használatát néha bosszantó mó-
 don megzavarják. Az olvasónak az a benyo-
 mása, mintha a szerkesztő csak azzal törő-
 dött volna, hogy az első impresszió legyen
 jó: a tetszetős, izléses külső, a világos tipog-
 ráfia, a technikai szempontból sikerült repro-
 dukciók vonzóvá teszik a könyvet. Ugyan-
 akkor egy zömében művészettörténeti anyag-
 gal dolgozó munkánál feltétlenül szükséges,
 hogy az olvasó azonnal megtalálja az elem-
 zéshez tartozó illusztrációt. Ez pedig a leg-
 nagyobb nehézségekre ütközik. A szövegben
 hiányzik az utalás a képekre és viszont. Nincs

sem név-, sem tárgymutató. A képanyag ki-
 választása, sorrendje és aláírása következet-
 len és ötletszerű. Művészeti jellegű műben
 közölni kell minden részletesen elemzett mű
 reprodukcióját. Elhagyására nem lehet in-
 dok, hogy közismert, mint az nem egy eset-
 ben előfordul. Különösen nem, ha a kép-
 anyagban olyan művek is szerepelnek szép
 számmal, amelyekre éppen csak utalás tör-
 ténik a szövegben.

A képanyag sorrendje semmilyen szabály-
 hoz nem alkalmazkodik. Nem követi a tár-
 gyalás rendjét, de az időrendet sem. Külön
 zavart okoz, s nyomdatechnikai indokok
 ellenére sem fogadható el, hogy a képszer-
 kesztő a színes reprodukciókat — ugyancsak
 ötletszerű válogatásban — külön csoportosi-
 totta. A képek aláírása csak nagyon ritka
 esetben teljes (a festő neve, születésének és
 halálának éve, a mű címe, keletkezésének
 helye, lelőhelye). A dátumok és a lelőhely
 legtöbbször hiányzik (ez nem is volna nagy
 baj, ha következetesen így történe). Két
 képnél teljesen hiányzik az aláírás. A képek
 címe sokszor bizonytalan és változhat a kü-
 lönböző művészettörténeti művekben, de az
 már nem engedhető meg, hogy ugyanazon
 könyvben egy mű két címváltozatban szere-
 peljen, másképp a szövegrezben és másképp
 a képaláírásban, mert ilyen is előfordul. A mun-
 ka is és az olvasó is sokkal gondosabb szer-
 kesztési munkát érdemelt volna meg.

Bene Ed^e

ANDREW KERÉK: HUNGARIAN METRICS: SOME LINGUISTIC ASPECTS OF IAMBIC VERSE

Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Volume 117. Bloomington—
 The Hague. 1971. 186 l.

Hazai viszonylatban is ritka jelenség:
 széles körű tájékozottságon alapuló, új szem-
 pontokat felvető, eredeti, modern szemléletű,
 önálló könyv a magyar verstani témaköréből.
 Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a kötet
 angol nyelven — tehát a nem magyar kutató-
 tóknak is hozzáférhető forrásmunkát kínál-
 va — látott napvilágot, akkor már mindössze
 két hozzá hasonló kiadványra hivatkozhat-
 unk: Lotz János magyar metrikájára (*Hun-
 garian Meter. Stockholm 1952*) és Rákos
 Péter könyvére (*Rhythm and Metre in Hun-
 garian Verse. Prága 1966; ismertetését l.
 ItK. 1968. 1.*).

A szerzőt — Sebők Tamásnak, a jelkőz-
 léselemélet világhírű kutatójának egyik köz-
 vetlen munkatársát — 1972-ben, Szegeden
 ismerhettük meg a magyar nyelvészek II.
 nemzetközi kongresszusán. Ott elhangzott
 rövid előadása (*Generatív verselmélet és a ma-
 gyar időmértékes vers. L. Jelentés és stilisz-*

tika. 1974. 273—280.) méltán keltett érdek-
 lődést a verselméleti nézeteit bővebben ki-
 fejtő korábbi munkája iránt. *Magyar metri-
 kájában* — a kötet alcímének megfelelően
 — nem ad teljes áttekintést a magyar verse-
 lés törvényeiről, hanem — szokatlan módon
 — egy részletprobléma tüzetes vizsgálatának
 szenteli teljes tanulmányát. Kitérő célja:
 „a hagyományos magyar jambusvers nyelvi
 alapjainak feltárása”. Vizsgálati anyaga
 (melyet a Függelék fonetikai átírásban és
 angol nyersfordításban is tartalmaz): 589
 jambusi verssor Petőfi 18 különböző versé-
 ből. Tudományos szemléletének előzményei-
 ről, módszerének lényegéről már a kötetet
 záró 81 tétel címjegyzék is árulkodik: a leg-
 frissebb hazai szakirodalmat szinte hiányta-
 lanul felölelő verstani bibliográfiához (mely-
 nek egyetlen apró hibája Hegedűs Lajos és
 Hegedűs Géza téves azonosítása) elsősorban
 angol verselméleti és nyelvészeti — főleg

transzformációs és generatív nyelvészeti — munkák csatlakoznak. (Közülük is kétfőnek a hatása érvényesül a legerősebben: Halle & Keyser: *Chaucer and the study of prosody. College English 28. 1966*; valamint Chomsky & Halle: *The sound pattern of English. New York 1968.*)

Szerzőnk — Horváth János nézeteivel vitázva — ugyanarra az álláspontra helyezkedik, mint lényegében Németh László, Vargyas Lajos, Szabédi László és mások is: hogy ti. „a nyelvhasználatnak ugyanazok a ritmikai elvei érvényesülnek a versben, mint a köznapi beszédben” (65.), s a verselméletnek „fel kell tárnia az összefüggést a verselés rendezőelve, valamint a köznyelvi mondatokban jelentkező ritmikai tulajdonságok és lehetőségek között” (3.). Az említett kutatók azonban elsősorban belső kialakulású *nemzeti* formáinkkal foglalkoztak, és ha egyáltalán kitérnek — különböző módon és mértékben — „jövénnyformáink” vizsgálatára és értékelésére (ezen belül a jambus „elmagyarosodásának” kérdésére is), többnyire úgy, hogy erősebben kiemelik a meghonosodott jövevény megőrzött idegenségét, mint megszerzett magyarságát. (Néhány emlékeztető adat Vargyas Lajos könyvének tudománytörténeti áttekintéséből: Négyesy 1892, Ignotus 1906, Sik Sándor 1910 és 1918, Németh László 1940, Vargyas 1952. *L. Magyar vers — magyar nyelv, 1966. 164.*!) Kerék András munkájának talán legnagyobb érdeme: a magyar jambus létét, gyakoriságát, népszerűségét tényként elfogadva nem „érzelmi” alapon nyúl a témához, hanem a tudomány higgadt tárgyyszerűségével, de ugyanakkor törvénykereső, termékeny kíváncsiságával. Elméletének „archimédeszi pontja”, meglepő újdonsága „a jambusi mérték hangsúly-központú értelmezése”, melynek nyomán „a versritmust és a köznapi beszéd ritmusát úgy tekinthetjük, mint a nyelvben adott prozódiai sajátosságok egyazon csoportjának kétféle megnyilvánulását” (6.). Ez a hangsúly-központú megközelítés nem kérdőjelezi meg a magyar jambusvers hagyományos formáinak alapvetően időmértékes jellegét: a költők ugyanis valóban, tudatosan törekedtek az időmértékes külföldi minták követésére. (Természetesen nem a közvetlen, tudvalevően *hangsúlyos* alapelvű és angol előzmények, hanem a már korábban meghonosított antik versmértékek szabályai szerint.) A verstörténet során azonban a hangsúly szerepe egyre nyilvánvalóbbá lett a jövevényformákban is: „amint a merev időmértékes mintát hozzáigazították a nyelv adott prozódiai eszközeihez és lehetőségeihez, az így nyert metrikus forma máris *kettős rendezőelvhez* igazodott, ti. a szótaghosszúsághoz és/vagy a hangsúlyhoz” (5.).

Az eddigi leírások — szerzőnk szerint —

e verstípus két rendezőelve közül csak az egyiket, a mennyiségi alapot vették figyelembe, azt ti., melyet a magyar nyelvtani rendszer egészéhez viszonyítva nem lehet meghatározni. (A szótaghosszúság nyelvi szerepe ugyanis alig terjed túl beszédünk hangtani szintjén.) Kerék elemzése viszont épp abból indul ki, hogy a hangsúly előfordulását — a hosszú és rövid szótagokéval ellentétben — az értelmes beszéd *nyelvi* törvényei szabályozzák, a nyelv hangsúlyrendje tehát a verstől független, nyelvtanfüggésű (grammar-related) jelenség, és így szoros kapcsolatban áll a beszélő nyelvhasználati képességével (linguistic competence). Más kérdés, hogy mit követel meg a nyelvünkön kívüli eredetű, zeneileg meghatározott időmértékes képlet, és megint más, hogy egy adott nyelv rendelkezésünkre álló eszközeivel hogyan töltjük ki, hogyan valósítjuk meg ezt a képletet. Szerzőnk megfigyelései szerint az ösztönös versérezők (native audience) nem elégszik meg azzal, hogy természetesen fogadják a szótaghosszúság metrikai nyomaték-szerepét, hanem egyben elvárja, hogy az adott metrikai csúcs — esetleg épp hosszúsága következtében — hangsúlyos vagy legalábbis *hangsúlyozható* legyen.

Érdekes röviden végigkövetnünk Kerék András elvi okfejtését a magyar jambusvers hangsúlyközpontú értelmezésével kapcsolatban. Igaz, hogy a magyar szótaghosszúság — Európában csaknem egyedülálló jelenségként — minden nehézség nélkül alkalmas az időmértékes elv megvalósítására, ebből azonban nem következik, hogy az időtartamot elválaszthatjuk a beszélő nyelv természetes ritmikai sajátosságaitól, a képletet kitöltő *jelentéshordozó* mondatok nyelviileg meghatározott hangsúlyrendjétől. „Nem az a lényeg, hogy a jambusi mérték 'zenei lebegése' elfogadható volt a magyar ritmusérezők számára, hanem hogy maga a nyelv képes volt a legteljesebb mértékben hozzáigazodni e forma követelményeihez. Az igazodás alapjául pedig az szolgált, hogy a költők és olvasók ösztönösen egybekapcsolták a ritmikai csúcsokat (rhythmic peaks) bizonyos hangsúlyformák előfordulásával” (29.). A jambusi mérték fenntartása elsődlegesen és alapvetően az erős metrikai helyzetbe került hangsúlyos vagy hangsúlyozható (stressed or stressable) szótagok sorozatos megjelenésének köszönhető. A szótaghosszúság csupán azért alkalmas e szerep betöltésére, mert bizonyos feltételek között hajlamos a hangsúlyrenddel való egybefonódásra mint az alacsonyabb szintű (nem jelentéstani meghatározottságú) hangsúlyeloszlás egyik szabályozó tényezője.

Ezzel a megállapítással ahhoz a rendkívül lényeges gondolathoz érkeztünk, mely végső soron Sik Sándortól ered, és József Attila

újabbán sokat idézett klasszikus megfogalmazásában így hangzik: „a hangsúlyos versben is van időmérték, amely lényegesen befolyásolja a vers zeneiségét; de az időmértékes versben is érvényesül zenci módon a hangsúly. Versünk valódi zenéjét minden esetben 'a kettő ölelkezése teszi'” (JAÖM III. 272.). Erre a megfigyelésre épül — Gáldi László elvi alapvetése nyomán — a *komplex nyomaték* elmélete (I. ItK 1966. 106—139.) éppúgy, mint újabbán Szuromi Lajos verstani koncepciója, mely a kettős mértékek (a „bimetrizálás”) történetének teljes áttekintését ígéri, s máris jelentős eredményekre vezetett pl. Ady metrikájának vizsgálatában (I. ItK 1969. 6.). Kerék András munkája épp azért igen jelentős, mert más alapállásból indul, mint akár elődei, akár itthoni kortársai; végkövetkezéseik lényege mégis találkozik: a klasszikus időmértékes modell átvétele a magyarban olyan verstípust eredményezett, amely a természetes hangsúlyrend figyelembe vétele nélkül metrikailag sem értelmezhető.

Szerzőnk gondolatmenete itt szükségesszerűen átvált a *nyelvészet* területére. Alapvetően a modern generatív fonológia ihletésére, de hazai előzményekre is hivatkozva abból a feltételezésből indul ki, hogy nyelvünkben két hangsúlyfajta játszik szerepet: a jelentés-tani hírértékű, megkülönböztető funkciójú *főhangsúly* vagy mondathangsúly (accent) és a nem értelmileg, hanem csupán ritmikailag meghatározott *mellékhangsúly* (stress). A főhangsúly mindig egy mondat vagy mondatzszakasz (nyelvhantani szólam, phonological phrase) első szótagjára esik, a mellékhangsúlyok pedig — tudományosan leírható szabályok alapján — a két főhangsúly közötti szótagokon oszlanak el. A magyar jambusvers erős metrikai helyzetben levő szótagjainak hangsúlya vagy hangsúlyozhatósága épp ez utóbbi jelenségen, a szólamok belső hangsúlyrendjén alapul.

A metrika szempontjából rendkívül lényeges, hogy beszédünkben a mellékhangsúlyok helye nem szigorúan kötött, sőt, minél hosszabbak a szavak (pontosabban a belőlük alakult szólamok), annál inkább hajlamosak két vagy több egyenértékű hangsúlyrend megvalósítására. A magyarul beszélő személy (nem tudatosan, de nyelvileg meghatározott módon) előre felméri, mintegy tudatában előlegezi a *következő* főhangsúly helyét, és ösztönösen ehhez igazítja az azt megelőző mellékhangsúlyokat. Ez a folyamat (szintén nem tudatosan, de törvényszerűen) három szabályozó tényező közös eredejévé működik:

(A) a szótagok számtani helyzete alapján (melynek értelmében minden páratlan számú szótag valamilyen mértékben hangsúlyos lenne);

(B) a szótaghosszúságtól függően (mely

bizonyos helyzetekben, de főként a szólamvég közelében igen erős nyomatékjelző hajlandóságot mutat); és végül

(C) a hangtani szöveggörnyezethez igazodva (mely — a Chomsky & Halle-féle ún. „transzformációs ciklus” elméletének megfelelően — a szólamot követő főhangsúlytól *visszafelé* haladva, jobbról balra értelmezendő). E három tényező mindig ugyanebben a sorrendben érvényesül. (A következetesen és aprólékos gondossággal végigvitt hangsúlyelmélet további részleteire itt lehetetlen kitérnünk, hiszen kifejtéséhez a képletek, példák, magyarázatok és korrekciós eljárások egész sora tartozik, így használati értékét egy kivonatos ismertetés alapján aligha lehetne megítélni.)

A nyelvnek a szöveg értelmén alapuló természetes hangsúlyeloszlása azonban (melynek működésére Kerék András „transzformációs” szabályai vonatkoznak) önmagában nem oldhatta fel az idegen eredetű, zenei meghatározottságú versmérték és a ténylegesen érzékelhető nyelvi nyomatékok közötti részleges ellentmondást. A köznapi beszéd hangsúlyrendjének bizonyos módosítása, illetve kiegészítése kellett ahhoz, hogy a verszókéletek megfeleljen az átvett verstani hagyomány feltételeinek. E probléma megoldásának kulcsát szerzőnk a *hangsúlyozhatóság* (stressability) fogalmában, a természetes hangsúlyeloszlás alapelveinek bizonyos fokú kiterjesztésében keresi, melynek értelmében egyes nyelvileg hangsúlytalan (hosszú vagy rövid) szótagok ritmikailag kiemelkedése (prominence) a vers szövegében — a versmérték elvont rendezőelvéhez igazodva — ténylegesen megvalósul, legalábbis pszichikailag, a beszélő (vagy vershalló) tudatában (66.). Az így létrejött változat *nem* ellentétes a nyelvérzékeléssel, hangsúlyszerkezete *nem* ellenkezik a nyelvhasználati képességünkben fakadó rendezőelvekkel, csupán ritkább, szokatlanabb, stilisztikai (ez esetben metrikai) hírértékű kiemelt, *jelzett* (metrically marked) forma. A beszélő (költő, vershalló) értelmezésétől (és verstudatától) függetlenül ugyanaz a szó szerkezet két különböző hangsúlyrenddel is megvalósulhat (szólamösszevonás vagy rejtett lexikális elemek kiemelése útján), pl.

≠ változó ≠ szerencse ≠ vagy

≠ változó szerencse ≠

„Az erős metrikai helyzetben álló szótagok általában annak köszönhetik kiemelkedés-jelző képességüket, hogy valamilyen fokú hangsúlyt hordoznak” (65.) A legsúlyosabb elvi probléma: sorkezdeten vagy nagyobb szünet után a mondatnyitó erős hangsúly gyakran élesen szembekerül a mérték kívánal-

maival. Az így keletkezett metrikai feszültség (metric tension) többféleképpen feloldható, akár a versmérték javára történő messterséges nyomatékeltolódással is (artificial prominence shift), a lejtést átmenetileg megfordító choriambusi indítás azonban már az eredeti (angol, német) metrikai hagyományban is elfogadottá vált, és egyáltalán nem változtatja meg a sor jambusi alapjellegét. Összefoglalva: az elemzett példák nyomán mindenképpen arra következtethetünk, hogy a magyarul megvalósított időmértékes vers eltávolodott a klasszikus görög prozodiától, hanem is olyan mértékben, mint nyugati rokonai.

Kerék András elméletének kritikai értékelésére áttérve megállapíthatjuk, hogy mind a nyelvészet, mind a metrika területén új szempontokkal és módszerekkel jelentkezik. Nyelvészeinknek feltétlenül oda kell figyelniük a magyar hangsúly ügyének perújrafelvételét sürgető kihívásra. Konstruktív, ösztönző jellegű ez a kihívás: körvonalazza egy új magyar hangsúlyelmélet lehetőségeit a jelközlésmélet, a generatív hangtan és a „transzformációs ciklus” fogalomrendszere alapján, a nyelvhasználati képesség (nyelvi kompetencia) jegyében. Némi óvatos tartózkodás indokolt lehet ugyan az „importált” alapelveket illetően, érvényességükről azonban csak az elfogulatlan tudományos kutatás dönthet. Metrikai szempontból különösen fontos lenne végérvényesen tisztázni a különböző hangsúlyszerepek (és hangsúlyfokok) kérdéseit, annál is inkább, mert Kerék András felosztása, szóhasználata és rangsorolása e téren nem egyértelmű (az 'accent' és a 'stress' bizonyos kategóriái egybemosódnak). Arra sem ad elfogadható magyarázatot, hogy milyen alapon működik — ha valában működik — nyelvünkben az általa leírt — jelentéstaniilag nem indokolt — szabályos hangsúlyváltakozás. Nem hallgathatjuk el, hogy szerzőnk egy R. Gregorskival közösen írt cikkében (*Intensity and duration analysis of Hungarian secondary stress. Ohio State University, Working Papers in Linguistics N° 9. 1971*) arra a megállapításra jut, hogy akusztikai alapon a magyar mellékhangsúly pusztá léte is bizonyíthatatlan. (Igaz, hogy csekély mennyiségű és — szerintünk — eleve célszerűtlenül szervezett és értékelt mérési anyag alapján.) Pedig — ezt neki is látnia kell — ezen áll vagy bukik különben kitűnően felépített elméletének tényleges haszna és értéke.

Kerék András azonban nemcsak a nyelvészetnek, hanem a magyar metrikának is „feladja a leckét”. Könyvének nem az az igazi újdonsága, hogy figyelembe veszi az időmértékes magyar vers hangsúlyviszonyait, hanem az, hogy mindenféle magyar szöveg-rítmus egységes nyelvi alapját véli megtalálni a nyelvi rendszer összefüggésében, közelebb-

ről nyelvünk hangsúlyszerkezetében. Hangsúlyközpontú jambus-értelmezése ugyanolyan meghökkenésre tarthat számot, mint annak idején Vargyas Lajos „hangsúly nélküli” magyar verstana. Pedig a nyelvi eredet és a nyelvi meghatározottság, az alkotás és a befogadás, az elvont képlet és a megvalósult vershangzás fogalmainak világos, tudományos megkülönböztetésével mindkét „szélsőség” megtalálhatja helyét egy átfogó, dialektikus ritmuselméletben. Ha Kerék András feltevéseit igazolják (és más időmértékes formákra is kiterjesztik) a további kutatások, akkor joggal remélhetjük, hogy végre kezünkben lesz az egységes magyar verselmélet kulcsa. E tekintetben különösen figyelemre méltó szerzőnknek a hangsúlyeloszlás lehetséges változataira vonatkozó nyelvészeti okfejtése, mely arra bátoríthat bennünket, hogy ritmuselmzéseinkben rugalmasabban kezeljük az elhatárolás és az ütemezés különféle változataira épülő, csupán „statistikai valószínűséggel” érvényesülő metrikai szabályokat.

Csak sajnálhatjuk, hogy néhány fontos és izgalmas jelenség (illetve korábbi feltételezés) elkerülte szerzőnk figyelmét. Érdekes lenne tudnunk, milyen szerep jut pl. a hangsúlyközpontú jambusértelmezésben „az utolsó tiszta jambus” babitsi elvének, a hagyományos jambusi metszeteknek; évényesül-e a hangsúlyeloszlás „transzformációs ciklusában” a Csűrű—Szabédi-féle „véghangsúly” vagy éppen az időbeli kiegyenlítődés vargyasi elve. Nagy kár, hogy az „áthidaló dallamemelkedő” (László Zsigmond gondolata) és egyáltalán a versdallam kérdése csak egy lábjegyzetnyi méltatást kapott a könyvben (85.), pedig a „metrikailag jelzett” hangsúlyrend vizsgálatában alighanem a szerző elképzeléseit igazolta volna — más megközelítésben.

Nem kétséges, hogy Kerék András könyvét ismertette nyelvészeti és metrikai vonatkozásban is igen értékes munkát ajánlhatunk az érdeklődők figyelmébe. Befejezésül hadd utaljunk még arra, hogy a verstant az irodalom felől szemlélő kutató természetesen hiányolja az alapvetően nyelvészeti fogalmakkal és összefüggésekkel operáló tanulmány irodalmi, esztétikai légkörét, de legalábbis a hazai szakirodalomban már közkeletűvé vált funkcionális, tartalom-függésű elemzést. A szorosabban értelmezett irodalomtudomány számára is fontos lehet azonban szerzőnknek az a verstörténeti következtetése, mely szerint *Petőfi életműve* ebben a vonatkozásban is fordulópontot jelent költészetünkben: az idegen mintát követő, szolgai módon utánzó jambusversből az ő keze alatt lett változatos, kifejező, népszerű magyar versforma.

Kecskés András

Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. Akadémiai K. 251 l. (Humanizmus és reformáció I.)

Kulcsár Péter könyve már címében jelzi, hogy munkája fő célja: Bonfini „Magyar története” forrásainak feltárásával következtetni a mű keletkezési körülményeire és a magyar humanizmus színvonalára. A tudomány régi adósságát rója le a szerző. 1870-ben az Akadémia ugyan pályázatot hirdetett „Bonfininak, mint történetírónak jellemzésére és műve kútforrónak kimutatására s bírálati méltatására”, de a díjnyertes pályamű, Helmár Ágost dolgozata korántsem oldotta meg a feladatot. Újabb irodalomtörténet-írásunkban a kérdés részproblémáival Kardos Tibor, valamint Kulcsár Péter foglalkozott.

Kulcsár jelen tanulmányában célkitűzéseit a Helmár-mű értékelésével és hiányosságainak felsorolásával fejei ki. Filológiai kutatásai során figyelme kiterjedt az egyes Bonfini-által idézett művek variánsaira, szövegváltozataira, a direkt vagy indirekt átvétel kérdését is szem előtt tartotta, figyelt a történetíró tartalmi-stiláris változtatásaira. Legfontosabb szempontnak a mennyiségi elvet tekintette, hiszen azonos tárgyról beszélve bizonyos összefüggés óhatatlanul fennállhat egymástól függetlenül keletkezett szövegek között is. Ennek egy helyen a szerző pregnáns példáját is adja, 20%-os egyezés esetén nem fogadva el a művet forrásként (33.).

A filológiai kutatásokat a könyv első fele tartalmazza. Kulcsár egy-egy fejezetben szembevisíti Bonfini kozmográfiai bevezetését, műltről majd saját jelenéről szóló történelmi összefoglalásának egyes részleteit a történetíró által megadott forrásokkal. A szerző feltételezi, hogy az olvasó a Bonfini-szöveget a kezében tartja. Így a tanulmány váza tulajdonképpen a kritikai kiadások apparátusának két legfontosabb összetevőjét: a forrás-meghatározásokat és a kritikai megjegyzéseket tartalmazza, a tanulmányjellegből következően azonban indokolásokkal, fejtegetésekkel, mindenekelőtt forráselemzéssel együtt. A források egybevetésekor sikerül megvalósítania a bevezetőben meghatározott és a fentiekben idézett elvi igényeket. A megjegyzések több szempontból érdekesek. Szómagyarzatot (139.), névmagyarzatot (144.) egyaránt tartalmaznak; pl. Bonfini művésztörténeti megállapításainak óvatos felhasználására intenek, szembeállítva a Bonfinitól magától származó Averulinus-fordítás és a „Magyar történet” különböző épületekre vonatkozó, de teljesen azonos leírásainak szövegeit (140.).

A forráselemzések a műben levő szónoklatok eddigi megítélését is módosítják. Nem

Bonfini elvi álláspontját rögzítik, hanem a két pártállást az egymással szembeállított beszédek egyformán retorikus formában, a szerző állásfoglalása nélkül idézik fel (148.). Bonfini egyéb munkáira is utal a szerző, ha azok kimutathatók a „Magyar történet”-ben, egy helyet kivéve, ahol a történetíró eddig ismeretlen epigrammájára hívja fel a figyelmet (139.). A variánsok, különböző kiadások közül több alkalommal sikeresen választja ki a kétségtelenül Bonfini előtt levőt, így pl. megállapítja, hogy a történetíró Thuróczy János „Magyar krónikája” 1488-as augsburgi kiadását használta.

A szájhagyomány és az írásos források elválasztásakor a szerzőnek már nehezebb dolga van. Érdekesen fejtegeti a Bánk bán-epizódnak éppen a hagyomány alapján való létrejöttét a műben. Utal a „nam” szó jelentőségére, amellyel Bonfini általában különféle forrásból való eltérő adatokat kapcsolt össze (110.). A sikertelen, véglegesen le nem zárt forrásproblémákat sem hallgatja el, hanem részletesen feltárja bizonyítékainak sorát, melyek alapján a vélt és vizsgált művek egyike sem tekinthető a Bonfini használt forrásnak (pl. 64.).

A filológiai megállapítások azonban nem csak a szöveg kritikai megértését teszik lehetővé. A történetírói módszer általános jellemzőire is történik utalás. Ezek között az analógiáról mondtak aktualizálása erősen elgondolkodtató. Elfogadjuk, hogy Bonfini az általánosnak az egyesre való alkalmazását történetírói módszerként alkalmazta, de az ő helyzetének és a XX. századi kutatás hiányosságai mentegetésének egymásra vonatkoztatása nem indokolható és elhamarkodottnak tűnik (20.).

A könyv második fejezete a Bonfini-mű létrejöttének alapját, szerkesztésmódját, jelentőségét tárgyalja. Legfőbb megállapításait a következőkben foglalhatjuk össze: A mű 1488–1497 között keletkezett. A szükséges források bizonyíthatóan, vagy Kulcsár Péter hihető feltételezései szerint elérhetőek voltak Bonfini számára Magyarországon. A történetíró az általa említett 74 szerzőt valóban felhasználta, többet közülük csak hivatkozások, illetve mások idézetei alapján. Főforrása a magyar történelemre vonatkozóan Thuróczy János „Magyar krónikája” és az azt kiegészítő magyar hagyomány volt. A kozmográfiai megállapításokat és a műbe beledolgozott világtörténeti eseményeket humanisták kompiliációiból merítette, a magyar szóbeli hagyomány és dokumentumok adataiból azonban ő maga alakított ki humanista módon egészet. Reneszánsz történelemfelfogásnak megfelelően kezelte forrásait és alkotta meg a hun–magyar–avar rokonítást. Különösen érdekesnek és értékesnek tartjuk Kulcsár Péter Bonfini szóbeli informá-

toraira vonatkozó megállapítását, mely szerint családi hagyománykörok (Rozgonyi, Bánfi), a váradi helyi hagyomány elemei familiáriusok útján juthattak Bonfini tudomására. A hagyomány közvetítésében fontos helye van Bonfini baráti körének is, akik a magyar uralkodó osztály középső rétegéhez tartoztak, s akiket a történetíró név szerint is megnevezett.

Bár az összefoglaló következtetések részletesen nem szólnak Bonfini stílusművészetéről, a filológiai fejtegetéseknél néhány esetben szó van Bonfini variálós készségéről, pl. a „copia verborum” sikeres alkalmazás módjáról (15.), tömörítő és színező törekvésekről (75.). Kár, hogy a szerző nem tekintette céljának az ez irányú elmélyülést (6.).

Mindent egybevéve megállapíthatjuk, hogy egy igen hasznos, a Bonfini-kutatás forráskutatási feladatait lényegében lezáró, a néhány megoldatlan kérdést nyíltan felvető, régóta esedékes munkával indul útjára a „Humanizmus és reformáció” sorozat, a Reneszánsz-kutató Csoport új kiadványsorozata.

Vásárhelyi Judit

Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Antologia literaturil maghiare. Összeállította Molnár Szabolcs. Bukarest 1973. I. k. 1600-ig. 502 l. II. k. 1600–1772. 447 l.

A bukaresti és a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatóinak munkáját kívánta segíteni ez a két kötetes gyűjtemény azzal, hogy a szemináriumokban folyó elemzési munkához hozzáférhetővé tette az elszórtan fellelhető szövegeket. E miatt a célkitűzés miatt, természetesen, nem emelhető kifogás az ellen, hogy olyan szerzőktől is tartalmaz szemelvényeket (pl. Balassi Bálint, Bethlen Miklós), akiknek alkotásaiból nagy példányszámban megjelentetett kiadványok állnak a hallgatók rendelkezésére, hiszen nem mindenkinek áll módjában a könyveket megvásárolni, másrészt, valószínűleg, nem is kaphatók. Csak helyeselni tudjuk azt az eljárást, hogy a gyűjteményt a népköltészet verses emlékei vezetik be, nemcsak azért, mert a népköltészet és az írott költészet az írásbeliség kialakulása után is egymást táplálva, párhuzamosan élt tovább, hanem azért is, mert bennük találjuk meg költészetünk legősibb rezdüléseit.

Kevésbé tartjuk azonban szerencsésnek a „korszakolását”, az anyag tagolását, prezentálását. A főfejezetek (Középkori írásbeliség — A huszitizmus hatása — A reneszánsz

első szakasza — A reneszánsz második szakasza, a reformáció kora — A késői reneszánsz irodalom — A barokk irodalom — A késő barokk és a rokokó irodalom) sem irodalomtörténetileg, sem történetileg, sem művelődéstörténetileg nem mondhatók következtetéseknek, kellően árnyaltaknak. Évszám nem szerepel a címek mellett, és a tájékozódást nem mindig szolgálják az alfejezetek sem.

Pl. „A huszitizmus hatása” alatti részben az első alcím: „Prédikációk és példák”. Itt szerepel Temesvári Pelbárt, a *Három körösléány leány* (szerzője a X. században élt!), a Példák Könyvéből a *Haláltánc*, a Karthauzi Névtelen. Hogyan hatott ezekre a személyekre és művekre a huszitizmus? Vagy a második alcím („A magyar nyelvű világi líra első emlékei”) alá sorolt *Szabács viadala*, *Soproni virágének*, *Zöldvári ének* a huszitizmus hatása alatt keletkezett? Nem lett volna helyesebb — ha már van ilyen főfejezet — inkább a huszita bibliafordításokból hozni szemelvényt?

A kuruc mozgalmak költészetével három főfejezetben (A késői reneszánsz irodalom — Barokk irodalom — A késői barokk és a rokokó irodalom) és ezen belül négy alfejezetben ismerkedik meg az ember. A „Hazafias és vitézi versek a XVII. század derekán” cím alatt a *Menj el, édes fecském* kezdetű, tatár rabságban szenvedőkről szóló éneken kívül a Zrínyi körül keletkezett németellenes versermésből találunk két szemelvényt. A „Barokk irodalom” főfejezetben belül két alfejezet: „A kuruc szabadságharc kéziratok költésze” és „A Rákóczi-szabadságharc költésze”, az utolsó főrészben pedig „Kései kurucköltészet. Kuruc bujdosóénekek” című alfejezetben olvasunk kuruc verseket; természetesen, valamennyi forrása kézirat (kivéve az utolsó, *Megjártam a hadak útját*, melyet viszont azért nem tekinthetünk kuruc bujdosóénekeknek, mert a szájhagyományból jegyezték le először 1895-ben!); azonfelül, hogy bujdosóének egyaránt szerepel az említett 1,2,4. alfejezetben is.

A szöveggyűjtemény sajátos célja miatt tulajdonképpen nincs sok jogunk észrevételt tenni az összeválogatásra, illetőleg az egyes szemelvények terjedelmére. Úgy éreztük, mégis szóvá kell tennünk azt az aránytalanságot, mely pl. Maximilianus Transsylvanus (I. k. 196–205.) vagy Kocsi Csergő Bálint (II. k. 109–122.) latin nyelvben írt és magyar fordításban kiadott szövegeinek és pl. Szalárdi János (II. 205–207. — a Mikes-fiúk és Tarnóczy Sára históriája éppen!) vagy Pápai Páriz Ferenc (II. 269–272.) munkáját bemutató szemelvények között pusztán csak mennyiségileg is szembeeszkökök. Bármennyire érdekes is Szepsi Csombor Márton útirajzá-
nak a külföldi nagyvárosokról rajzolt képe

(II. 63–75.) és tanulságos egy eddig az irodalmunkban nem említett széprózaírónak, Bethlen Gábornak végrendelete (II. 85–90.) Szalárdi Jánosnak vagy a gyűjteményben nem szereplő Medgyesi Pálnak a maguk koráról szóló mondanivalója mégis húsba vágóbb, szívet összeszorítóbb; nyelve, stílusa miatt is több figyelmet érdemlő.

Ne azon sajnálkozzunk azonban, ami nem került bele az antológiába, hanem annak örüljünk, hogy annyi minden benne van! A válogatás és a szöveggondozás nehéz munkájának Molnár igyekezett derekasan eleget tenni. Az egyes művek előtti rövid tájékoztató az íróról és a műről mindig lényeges adatokat közöl; megjelöli a szövegek forrását, megadja a fontosabb irodalmat. Úgyel a szöveg megértetésére. Ezért lábjegyzetben vagy magában a szövegben a legtöbbször megmagyarázza a ma már számunkra érthetetlen, ismeretlen szavakat, kifejezéseket, lefordítja az idegen nyelvű szövegrészeket. Előfordul azonban, hogy a szövegben ott szerepel a szám, de a levél alján hiányzik a lábjegyzet. Néhány könnyen megoldható értelmezés helyett (ígyem = ügyem, nevésében = növéseben, szinyödet = színedet, cserdült ifjakat = serdült ifjakat stb.) azonban magyaráznia kellett volna még számos egyéb, véleményünk szerint ma már nem közismert szót, kifejezést, mint pl. „kicevice villó”, „fontalan szoknyát nyakába vet”, „gallos gyolcs gatyá”, „duska ital”, „venerek”, „kőből”, „mutafarakád”, „velence” stb. Ezt a hiányosságot azonban oktatás közben könnyű feladat lesz felszámolni.

A *Magyar irodalmi szöveggyűjtemény* régi irodalmunkat bemutató két kötetét hasznos munkának tartjuk, melyet nemcsak a magyar szakos egyetemi hallgatók forgathatnak gyűmölcsözően, hanem mindenki, aki Romániában a magyar irodalommal közelebbről is meg akar ismerkedni.

Varga Imre

Csáth Géza: Hamvazószerda Színművek. Összegyűjtötte és az előszót írta Dér Zoltán. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 228 l.

Nem is olyan nagyon régen még az elfeledett írók között emlegették, ha egyáltalán szóba került a neve. Életében hat kötete jelent meg, s aztán több mint ötven évnek kellett eltelnie, hogy művei — éppen tíz évvel ezelőtt — újra nyomdafestéket lássanak. Akkor elbeszéléseinek legjavát kaphattuk kezünkben (*A varázsló halála*), s nem kis meglepetéssel vehettük tudomásul, hogy a századelő e tragikus sorsú írója milyen modern és avatott művésze a magyar novellisztikának, s hogy elbeszélései mennyire frissek ma is.

Azóta *Éjszakai esztétizálás* címmel vastok kötetben olvashattuk Csáth Géza 1906 és 1912 között írt zenekritikáit és más zenetudományi cikkeit, tanulmányait, s megcsodálhattuk, milyen bámulatra méltó érzékenységgel ismerte fel — talán mindenki másnál előbb — az akkor induló Bartók és Kodály művészetének új korszakot nyitó jelentőségét.

S hogy újralfedezése nem múltó divat csupán, bizonyítja, hogy a novellák és a zenekritikák után most az olvasók elé került az életmű harmadik nagy szelete is, a drámaíró Csáth Géza hagyatékának legjava. Színpadi művei valószínűleg nem okoznak olyan elemi erejű meglepetést, mint az előző két gyűjtemény írásai, de abban föltétlenül egyetérthetünk Dér Zoltánnal, a bevezető tanulmány írójával, hogy ezek a színpadi alkotások is szerves részei a teljes életműnek, s magukért önmagukban is helyállnak.

A kötet az író öt színpadi művét tartalmazza, de az öt közül csak kettő tekinthető hagyományos értelemben vett színműnek (*A Janika*, *Horváték*). Ezek mellett helyet kapott a gyűjteményben a címadó bábjáték (*Hamvazószerda*), egy két felvonásos opera librettója (*Kisvárosi történet*) és egy jelenet (*Kis családi dráma*).

Az író ismerői tudják, hogy Csáth milyen szenvedélyesen szomjazta a sikert, s hogy e téren talán épp a színpadtól várta a legtöbbet, mégsem lenne igazságos azt állítani, hogy kizárólag ezért próbálkozott a színdarabírással. Írói alkata is szinte predestinálta őt erre. Novelláira is általában jellemző az erős drámai építkezés. A széles sodrású epikus hőmpölygés helyett mint elbeszélőt is inkább a drámaian sürített situációk érdekelték. Ugyanakkor azt sem tagadhatjuk azonban, hogy ezek a színpadi művek az író novellisztikájának inkább csak egyik nagy tömbjével tartanak rokonságot. Elégge közismert ugyanis, hogy Csáth Géza elbeszélő művészetében két fő réteget lehet megkülönböztetni, egy hagyományosan realista s egy lidérces, hideglelősen látomásos, a freudista mélylélektan eredményeit is értékesítő vonulatot. Ez utóbbiak alapján szokták őt Franz Kafkával is koronítani, s kétségtelen, hogy nemcsak a kortárs olvasóknak hoztak ezek a novellák több újat, az utókor számára is ezek bizonyultak maradandóbbnak az író életművéből. A drámaíró Csáth főként a hagyományos, realista, sőt naturalista tradíciókat folytatta. A novellák másik vonulatához talán csak a *Hamvazószerda* című szimbolikus bábjáték kapcsolódik erősebb szá-lakkal.

A legkiforrottabb mű a gyűjteményben, s így Csáth Géza színdarabírói munkásságában is, kétségtelenül *A Janika*, amelyet először

a Magyar Színház mutatott be 1911 tavaszán, s amelyet még ugyanabban az évben nyomtatásban is megjelentetett a Nyugat könyvkiadó vállalata. Most egyszerűen színműként szerepel, az első kiadásban azonban *tragikomédia* műfaji megjelöléssel látott napvilágot. Akár az írótól, akár a kiadótól származott ez a meghatározás, kétségtelenül találó volt. A Janika mind alapszituációja és cselekmény-bonyolítása, mind a jellemek írói megformálása alapján valóban tragikomédia.

Az anekdotikus hangvételi cselekményt legtöbörében a darab egyik szereplője, a felszarvazott férj foglalja össze: „Az ember drukkol, tördeli a kezét, hogy meghalt a gyereke, és akkor kiderül, hogy csak a felesége csalta meg.” Az egész darab erre az egyetlen ötletre épül, s bár az író megpróbálta kissé kinyújtani a cselekmény szálait, s mellékalakok beállításával (postás, temetkezési szolga, cselédek stb.) kitágította a szereplők körét is, még így sem vált belőle igazi, egész estét betöltő szindarab. (Első bemutatásakor a Hamvazószerdával játszották egy műsorban.)

A cselekmény váza szokásos szerelmi háromszöget sejtet. Pertics Jenő kishivatalnokot évek óta csalja a felesége az albérlőként náluk lakó minisztériumi tisztviselővel, Boér Kálmánnal. A címszereplő Janika, aki egyébként meg sem jelenik a színen, ennek a szerelemnek a gyümölcse, Pertics azonban minderről semmit sem tud, évekig gyanútlanul fogadja el a házibarát gavalléros ajándékait, s mikor a kis Janika váratlanul meghal, olyan kétségbeesetten szenved fájdalmában, hogy Kálmán, az igazi apa, megszanja, s leleplezi magát: „Ne bögi már annyit, az Isten áldjon meg, hiszen ez az én gyermekem!”

A szituáció tragikomikus jellegéből következik, hogy ez az önleleplezés a felszarvazott férj lelkében egyszerre vált ki megdöbbenést és megkönnyebbülést is. Igaz, rábred felesége hűtlenségére, de valami feloldódást is érez, hiszen ha így állnak a dolgok, akkor nem ő vesztette el a fiát. Az alapul szolgáló anekdota voltaképpen itt csattan, az író akár be is fejezhetné a darabot ezen a ponton. Csáth Géza azonban nem elégszik meg az érdekes szituációval, s éppen azzal lép túl a szokványos háromszög-drámákon, amit még hozzáad az anekdotikus történethez. Ezáltal válik a darab nemcsak az asszony hűtlenségének vagy a kétszínű barát álnokságának, még csak nem is az ostobán hiszékeny férj muhaságának a leleplezésévé, hanem a kispolgári lét anyagi és morális sivárságának, szűköss kisserűségének drámai erejű bemutatásává is.

Az igazi csattanó éppen az, hogy nincs csattanó, sem pofon, sem revolverdörrenés. A drámai kifejelet elmarad, voltaképpen befejezés sincs. A függöny legördül, de a cselek-

mény nem zárul le. Első felháborodásában Pertics megpróbál ugyan kiszabadulni megalázó helyzetéből; válni akar feleségétől, majd a bizalmával visszaélő barátot szeretné kiutasítani lakásából, s hogy a becsületén esett csorbát kiköszörülje, aggályosan pontos leltárt készít a Kálmántól kapott ajándékokról, végül azonban rá kell döbnie, hogy mennyire be van kerítve kisszerű életében, amelynek kereteit nem tudja széttörni. Bele kell nyugodnia a változtathatatlanba, s életük — most már mindezt tudva — megy tovább.

Többi színpadi művében nem sikerült Csáth Gézának ilyen összefogottsággal megmutatnia valódi művészi erejét. Legnagyobb szabású drámái vállalkozásának a *Horváték* című három felvonásos színműve indult, amelynek társadalomképe szélesebb és összetettebb is, mint A Janikáé, kidolgozása azonban elnagyoltabb, egyenetlenebb. Témája mind társadalmi, mind lélektani szempontból érdekes, még ha nem is teljesen új. Azt akarja bemutatni, hogyan változtatja meg, sőt borítja fel egy váratlan örökség egy addig nagyon ambiciózus és korrekt fiatal tanár és felesége életét a teljes lezülles pereméig sodorva őket.

A darabban nagyon szerencsés kézzel s igazi drámai érzékkel megformált jelenetek váltakoznak erőtlen, suta részletekkel. Általában remekel a kisvárosi miliő felidézésével s jellegzetes figuráinak bemutatásával. Kevesebb elhithető erővel tudja ábrázolni Horváték hirtelen megváltozását, majd későbbi megtérését. Hogy a váratlanul rájuk mosolygó szerencse, az ölükbé hullott nagyon nemcsak megszüpítője, hanem megrontója is lehet életüknek, az önmagában nagyon is elképzelhető, a változás lélektani motivációjával azonban, sajnos, szinte csaknem teljesen adós maradt az író.

Tudjuk, hogy Csáth Géza kapcsolata a muzsikával nem merült ki pusztán hangverseny-bírálatok írásában. Zeneszerzői ambíciói is voltak. A kötet két darabja is erről tanúskodik. A *Kisvárosi történet* egy tervezett vígopera szöveggel lett volna, a *Hamvazószerda* című bábjátékhöz viszont valóban komponált is zenét. Sajnos, a műnek csak a szövege maradt fenn, a muzsikára legfeljebb következtetni tudunk az író egy nyilatkozatából és a korabeli kritikákból, pedig nyilvánvaló, hogy a szerző itt a zenének a szöveggel teljesen egyenrangú szerepet szánt.

A *Kisvárosi történet* szövege önmagában is inkább megáll. Ezt különben *Az albíróék* című korábbi novellájából írta, s benne a vidéki polgári és dzsentri világ életének tartalmatlanságát, a kaszinó-erkölcs belső ürességét leplezte le.

A *Kis családi dráma* jellegzetesen Csáth-

mű, de inkább dialogizált novella, mint igazi színpadi alkotás.

Az elmondottakból nyilvánvalóan kiderül, hogy Csáth Géza drámaírói teljesítményét nem tarthatjuk egyenrangúnak novelisztikájával, a kötet kiadása azonban föltétlenül helyes volt, s csak dicséret illetheti Dér Zoltánt, hogy Csáth színpadi munkásságát, amely A Janika kivételével eddig teljesen ismeretlen volt, felkutatta és kiásta a kallódó kéziratos hagyatékból s ezzel is hozzájárult a tragikus sorsú író alaposabb megismeréséhez.

Katona Béla

Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról. Válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Kozoca Sándor. Bp. 1974. Gondolat K. 460 l.

1957-ben jelentek meg Krúdy *Írói arcképei*, két kötetben, ugyancsak Kozoca Sándor értő gondozásában. Akkor szinte hihetetlennek látszott, hogy még egy teljes kötetnyi hasonló jellegű írás rejtezik a különböző napi- és hetilapok hasábjain. Hogy ezek is előkerültek, s hogy végeredményben egységes kötetbe rendeződtek, azért mindenesztül Kozoca Sándor hozzáértését és anyagismeretét kell dicsérnünk. *A szobrok megmozdulnak* írásai nem revelációk, kivált nem az *Írói arcképek* után, inkább jórészt amolyan rögtönzések, „penzumok”, melyeket magára vállalt az újságíró, aki könnyen futó tollalval egy-kettőre megidézte az eseményeket, vagy a kért terjedelemben szállította a nekrológokat. De mert ez az újságíró nagy író is volt, a legnagyobbak közül, nem csoda, ha ezekből a játszi futamokból is kihallani a teljes mű lélegzetvételt.

A kötet szerkesztője három, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető ciklusba osztotta Krúdy Gyula írásait. Az elsőben olvashatjuk azokat a műveket, melyekben író-elődeiről szól. Egy nagyobb igényű, már-már a kisregény határait súroló alkotás is olvasható itt, a *Jókai Mór boldog ifjúsága*, amelyben Krúdy legalább oly jellemző képet rajzol Jókairól, mint az indulatos, hamar lángra lobbanó Petőfiről, aki — és az írói érdeklődés, rokonszenv szempontjából ez is érdekes adalék — valósággal elnyomja a cimdó hőst az elbeszélésben. Szándékosan használtuk ezt a műfaji megjelölést. *A szobrok megmozdulnak* legtöbb írása ugyanis elbeszélés, mert ha irodalomtörténész igényével közeledik is a szerző egy-egy hőshez, e törekvését „kerezteszi” szépirói hajlandósága, s a szituációt, a főhőst már úgy állítja meg, mint az igazán nagy író, aki olyan halhatatlan figu-

rát tudott teremteni, mint Rezeda Kázmér, de akinek egy-két ecsetvonás is elegendő volt, hogy jellemző, élő alakot teremtsen.

A századvég készülődése, a Nyugat nagy áttörése, a lap körüli kisebb bolygók, az írók életformája és vágyai — mind témái egy-egy jellemző írásnak. S ezeket az írásokat mindenkor áthívta a személyes jelenlét hitele. Amikor arról olvassuk: a század elején szokásban volt, hogy nagyreményű ifjak, akik magukban elhivatottságot, írói tehetséget éreztek, hirtelen elhatározással vonatra szálltak és a fővárosba utaztak, mely már az első pillanatban elkápráztatta őket tarka fényével, nyüzsgésével — nem a maga életéből veszi-e a példát? (Bár ez tipikus példa volt, emlékezzünk csak Király István Ady-könyvének remek kisportréira, nem is egyben az író indulásának hasonló vagy teljesen ilyen jellemzőit olvashatjuk.) Vagy ha a kor egyik másik tragikus hősenek környezetét vázolja elénk, nem azokat az utcákat, tereket járhatjuk-e végig, melyeken a mélabús Rezeda Kázmér andalgott? (Csak egy felejthetetlen példát: a Cholnoky-esszé befejezésében olvashatjuk a következő sorokat: „Azok a józsefvárosi és ferencvárosi utcák, amerre Cholnoky Viktor éjszakai szerkesztő úr és beszélyíró törékeny, keskeny alakja járt, pünkösdkor bazsarózást látnak ablakukban, az udvarkertekből bor és ser szaga áramlik, csak a vendégek kabátja porosabb, az arcok ráncosabbak, a kedvek csendesebbek, a reményeségek halkabbak.”) És személyes élményei azok a furcsa éjszakai alakok, azok a dilettánsok, félírók, szerencselovagok, akikről egy-egy jellemző jegyzetét veti papírra. És elidegeníthetetlenül övéi a könyvek, melyekről remek kritikáit írja. Milyen sokat látott és olvasott! Mennyire nyitott szemmel járta a világot! Elsősorban Kellér Andor remekbe formált Krúdy-portréja óta meglehetősen szilárdan tartja magát az a kép, amint Krúdy szinte buddhai változatlanságban és nyugalomban ül a borospohár mellett, s ha kedve szottyant, konflison vitette magát akár Balatonfüredig, mert ott jó karcos fehéret mértek. Pedig *A szobrok megmozdulnak* is bizonyítja — mint ahogy az életmű is eleven cáfolata —, hogy érdeklődő, figyelő, nyitott szemmel járó, benyomásokat szívesen szerző és azokat helyesen szelektáló írótypus volt, akit csak az élete körül burjánzó legendák tettek magányos zsenivé.

Egy elsüllyedt világ elevenedik meg a könyv lapjain. S mert igazi művész eleveníti meg, ismét élővé, pezsgővé, izgalmasan vibrálóvá válik. Mint ahogy Krúdy kedvéért és az ő hatása alatt hajlandók vagyunk a legहितesebb értékmérőnek elfogadni az ő kritikai módszerét is, melyben a műelemzéssel egyenrangúan fontos az írói egyéniség rajza, az alkotó plasztikus megjelenítése, mert Krúdy

hite szerint az író a műalkotás szerves és elidegeníthetetlen alkotórésze.

Vannak vérelen írott arcképei. Megrendítő olvasmány például az *Ady a szifinx hátán* című portré, amelyben a költő végső napjainak tragikus magányát s életvitelének tragikumát érzékelteti. S vannak egyszerű telitalálatai, néhány lapon például a *Molnár és közönsége* című írás. Általában: még a legkisebb rögtönzésében is van tanulságos, az igazi művész kezére és szemére valló részlet, amely e kisebb írásokat is maradandóvá teszi. S még növelte volna a kötet értékét és érthetőségét, ha némelyik tanulmányhoz magyarázó jegyzeteket is csatolt volna a kiadó.

Rónay László

Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973. Akadémiai K. 103 I. (Értekezések a történeti tudományok köréből 66.)

Balogh István könyve a parasztság művelődését a szó mindkét értelmében megpróbálja átfogni: egyrészt számot ad a parasztság műveltségéről, kultúrájáról s az ezzel kapcsolatos nézetekről és koncepciókról, másrészt szól a műveltség elsajátításának lehetőségeiről az adott időszakban (iskolarendszer, iskolán kívüli művelődés stb.).

Munkáját — mint a bevezetésben írja — megnehezítette az a tény, hogy számos fogalom még ma sem tisztázott — pl. maga a parasztság mint társadalmi csoport és a paraszti műveltség. Ennek ellenére hiteles képet nyújt a korszak művelődéspolitikájáról, a parasztság társadalmi és kulturális helyzetéről, és ezekben az összefüggésekben világítja meg a paraszttitósztól a népi mozgalomig vezető út jelentőségét.

A két világháború között a paraszti életforma változása és a társadalmi differenciálódás fokozódása a hagyományos paraszti műveltség bomlását is felgyorsította; különösen nagy lökést adott ennek a folyamatnak az I. világháború. A hagyományos paraszti életmód és életfelfogás válságának legfőbb tünetei a faluból való elmenekülés, a születéskorlátozás és a szekták fellépése. A „néma forradalom” e megjelenési formái mellett a 20-as évek végétől kezd kialakulni a paraszti lázadás már nem csak ösztönös, tagadó formája. A paraszti társadalom kötöttségeinek bomlását tükrözi többek között a sok paraszti alkotó egyéniség feltűnése a 30-as évek első felében (paraszttírók, östehetségek).

A két világháború közötti konzervatív működéspolitikai kimondottá visszalépést jelentett az előző, liberális korszakhoz képest (pl. Czettler Jenő nézetei). Míg régebben a

cél az egyének művelődése révén a társadalom erkölcsi és tudásbeli tökéletesítése volt, Kornis Gyulánál a nevelési cél már politikai cél: az állampolgári nevelés, mely minden társadalmi osztály számára különböző műveltséget ír elő. Megdöbbentő szám adatok bizonyítják, hogy a korszakban már az általános és kötelező népoktatás sem valósult meg teljesen, s a közép- és felsőfokú iskolákban, anyagi és társadalmi okok miatt, a parasztfiatalok száma elenyésző (pl. a polgári iskolákban sem haladta meg a szegényparasztok gyermekeinek aránya a 3,5%-ot). Ennek a helyzetnek a felismerése vezetett ahhoz a tehetségmentő akciókhoz, melyekről Darvas József, Erdei Ferenc és Veres Péter egyöntetűen megállapították, hogy minden jó szándékuk ellenére alapvetően semmit sem oldottak meg. Az iskolán kívüli népművelés (melyet hivatalosan egyházi feladatnak tekintettek) sem járt kellő eredménnyel, az egyházak és társadalmi szervezetek által szervezett tanfolyamok, népakadémiák sem nyújtottak megnyugtató megoldást (sárospataki népfőiskola, Soli Deo Gloria). A népfőiskolák, sikereik ellenére, azért bizonyultak illúzióknak, mert sem az általános műveltséget, sem pedig a szakmai képzettséget nyújtó intézményeket nem pótolhatták. Végül is minden jóindulatú kezdeményezés pótmegoldás volt a fennálló keretek között, mert, mint Veres Péter mondta: „Föld, kenyér, szabadság, kultúra, vagyis ennyi az egész, hogy a parasztság szeretné végre, ha ez az ország az övé is lenne.”

Balogh István könyve igen gazdag, idézetekkel és számadatokkal alátámasztott anyagot mutat be a kor paraszti művelődéséről, és hatásosan szembesíti a különféle pótmegoldás-törekvéseket a kor haladó gondolkodóinak kritikájával. Talán egyetlen hibája, hogy túl sokat akar kötött terjedelemben elmondani (gazdasági és társadalmi helyzet, irodalmi vonatkozások, néprajz, oktatásügy, mozgalmak stb.), s ezért néhány részletét elnagyoltnak érezzük. Hagyományos eszközökkel készített írása így is tanulságos és elgondolkodtató olvasmány.

Karafiáth Judit

Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Sziklay László. A bevezetést írta Gál István. Bp. 1974. Akadémiai K. 173 I.

Sárkány Oszkár (1912–1913) válogatott tanulmányainak kiadása méltó megemlékezés a cseh—magyar irodalmi kapcsolatok korán elhunyt kutatójára. Sárkány ugyan nem volt az első, aki e kapcsolatokkal foglalkozott

(e szempontból már a XIX. században olyan jelentős nevei, mint Karel Sabina, Riedl Szende, Toldy Ferenc és mások is megemlíthetők), mégis ő volt az első, aki a cseh—magyar irodalmi kapcsolatok tanulmányozását mint elsőrendű tudományos programot érdeklődésének a középpontjába állította. Ez a tudományos program az antifasiszta irányhoz tartozó, demokratikusan gondolkodó magyar értelmiség nagyobb távlatú törekvéseinek volt szerves része; ez az értelmiség a második világháború előtt arra törekedett, hogy tudatosan megtalálja szomszédaival a közös nyelvet, s ezzel le is rakja annak a háború utáni együttműködésnek az alapjait, amelyek már az új társadalom feltételei között alakultak ki.

Ezért nem véletlen, hogy a Sárkány tudományos művéből készült antológiának a kiadója Sziklay László s a bevezetés szerzője Gál István. Mind a kettőnek a működése szoros kapcsolatban állt az Apollo című folyóirattal, amely már 1934 és 1940 között a Horthy-rendszer hivatalos politikájával szembeállva hangsúlyozta a szomszéd nemzetekhez fűződő haladószellemű, baráti kapcsolatokat; ezért írt bele gyakran Sárkány Oszkár is. Gál István, az Apollo kiadója bevezetőjében rendkívüli szemléletességgel rajzolta meg Sárkány teljes profilját. Feltárta „Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848” című alapvető tanulmányának keletkezését és visszhangját (felhívta pl. a figyelmet e műnek ma már ismeretlen litografált cseh fordítására), rámutatott az okokra, hogy miért sorozták be Sárkányt büntető munkaszázdába, majd bevezető tanulmányának legértékesebb részében Sárkány eddig ki nem adott oroszországi levelezése alapján jellemezte mély demokrata meggyőződését s az orosz irodalom iránt tanúsított érdeklődését; ez arra mutat rá, hogy Sárkány személyében nemcsak tehetséges bohémistát veszítettünk el, hanem ruszistát is, oly kutatót, akiben jelentős mértékben voltak meg az előfeltételek a tágabb értelemben felfogott kelet-európai komparatiztika művelésére.

Ezeket a tényeket igazolja maga a recenzióknak tárgyául szolgáló válogatás is. Sárkánynak a cseh—magyar kulturális és irodalmi kapcsolatokról szóló művei foglalják el benne a főhelyet, ezeket egészítik ki kelet-európai összehasonlító recenziói és balkáni útirajzai.

Sárkánynak a kelet-európai komparatiztikában mindenekelőtt a felvilágosodás és a reformkor cseh—magyar kulturális és irodalmi kapcsolatairól szóló úttörő tanulmányai biztosítják a tartós érvényű helyet. Sárkány e téren mint rendkívül szorgalmas, pozitívista módon alapos s ugyanakkor lelkes kutató tűnik ki, aki tudatosan akart rámutatni a Monarchia két legnagyobb nem-német nemzetének, a cseheknek s a magyaroknak a párhuzamos fejlődésére és kapcsolataira, s ami-

kor ezeket a közös cseh—magyar hagyományokat hangsúlyozta, nemcsak a Habsburg-birodalomban való hosszas együttélés tényéből indult ki, hanem abból is, hogy az egymás kölcsönös megismerése a legújabb korszaknak is szükséglete. Sárkány igen jól megértette, hogy a cseh nemzeti felújulás népibb alapokra épült, s felfogta azt a lendületet is, amelyet az adott a magyar nemzeti törekvéseknek, hogy a hazafias öntudatú nemesség nagyobb mértékben vett részt benne. Alapjában véve igaza van abban is, hogy a kedvezőtlen társadalmi viszonyok negyvennyolcban egy bizonyos elmaradottságot okoztak, küszöböt a csehek politikai szempontból kevésbé felkészülten és fejletlenebbül lépték át, mint a magyarok; viszont e tény megmagyarázásánál sokkal mélyebb társadalmi és kevésbé nacionalista elemzésre volna igaz, mint amilyenek Sárkánynál a tanúi vagyunk. Nem mindig eléggé kritikus patriotizmusa vezeti Sárkányt arra a meggyőződésre is, hogy a magyar politika és kultúra minden lehetséges szempontból abszolút fölényben volt a cseh politikával és kultúrával szemben s ezért az irodalmi és kulturális kapcsolatokat teljesen egyoldalú módon vizsgálja és értékeli egyszerűen mint a fejlettebb magyar helyzet átvételét cseh részről.

Ebből a szempontból különösen értékesek Sziklay László szerkesztői megjegyzései, aki konkrét példákon mutat rá a cseh—magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok igazi kölcsönösségére, s rámutat a cseh társadalom gazdasági fejlettségére is 1848 előtt. Sziklaynak abban is igaza van, hogy szemére veti Sárkánynak: a cseh—magyar kapcsolatokról a szlovák kérdésre s a szlovák—magyar kapcsolatokra való tekintet nélkül ítélt, pedig azoknak ebben az esetben különös jelentőségük van, s nemegyszer a cseh—magyar kapcsolatokra is fontos hatást gyakoroltak. Igaz, hogy másrészt el kell ismerni: a cseh—magyar kapcsolatok megítélése a nemzetiségi szempontból bonyolult magyarországi problematika keretein kívül lehetővé tette Sárkány számára, hogy figyelmét elsősorban a cseh—magyar kapcsolatok pozitív vonásainak szentelje, s ha ez a módszer némileg törénetietlen is, a cseh—magyar közeledés követelményeinek a szempontjából megvolt a maga pozitív jelentősége, s ez a mi korunkra is áll. A további kutatás helyesbítette Sárkány néhány ténybeli tévedését és ítéletét, más ötleteit mélyebbre ásva dolgozta ki, de Sárkány pozitív hozzáállása a cseh—magyar kapcsolatokhoz, még ha a kor nacionalista aspektusai voltak is jellemzők rá, maradandó érték ma is, amellyel mind a cseh, mind a magyar kutatók továbbra is egyet tudnak érteni. Ezen mit sem változtat az a tény, hogy jogos kritikával fognak közeledni Sárkány művéhez, s hogy az ő elsősorban szel-

lemtörténeti felfogásával szemben következetesen alkalmazták a háború utáni csehszlovák és magyar tudományok egyaránt társadalomtörténeti álláspontját. Ebből a szempontból teljes mértékben egyet kell Sziklay professzorral érteni. Sárkány tanulmányaihoz írt kritikái megjegyzései pontosan tükrözik ismereteink jelenlegi állapotát s a kutatás fejlődését mind csehszlovák, mind magyar részről.

A Sárkány műveiből készült válogatás második fejezete, amelynek „Összehasonlító kelet-európai kutatások” a címe, azt mutatja, hogy ezen a téren Sárkány már nem folytatott olyan érett elemző és szintetikus tanulmányokat, mint a cseh—magyar kapcsolatok esetében, hanem — igaz, hogy igen tág látóhatárral és nagy erudícióval — elsősorban ismeretterjesztő munkát végzett. E tág látóhatárról mindjárt „A magyar történettudomány kelet-európai érdeklődése” című bevezető beszámoló tanuskodik, amelyben Sárkány rámutat, hogy az olyan általánosító történeti művek mellett, mint pl. Benda Kálmán: „A magyar nemzeti hivatástudat története” (Bp. 1937) című könyve, a magyar tudományos irodalomban is megjelentek szakszerű tanulmányok, amelyek a szomszéd nemzeteknek a magyarétól sokban eltérő szellemi fejlődését mutatták be. Ebből a szempontból Szabó Zoltánnak „A cseh—tót szellemi közösség kezdetei” című, 1937-ben Josef Dobrovský kiemelkedő szlovák munkatársáról, Ribay Györgyről írt tanulmánya volt különösen jelentős.

Kéziratban maradt fenn Sárkányak a magyar szlavisztika történetéről „A szláv tudományos élet és a magyarság” című értekezése, amelynek az eredményeit mára Sziklay László, Fried István, Arató Endre és mások művei már jelentős mértékben túlhaladták; s mindmáig csaknem teljesen ismeretlenek voltak Sárkányak a jugoszláviai, romániai s az Al-Duna balkáni részéről írt útirajzai, amelyek friss leírásaikkal s a szerző művelődéstörténeti erudíciójával kötik le figyelmünket. Sárkány antifasiszta, baloldali álláspontjáról tanúskodnak recenziói is: Victor Bauer „Zentraleuropa, ein lebendiger Organismus” (Brünn 1937) című ismert könyvéről, valamint Balogh Edgár: „Íratlan történelmé”-ről (Kölozsvár 1937). Ezzel szemben Szemlér „Más csillagon” című könyvéről írt recenziója talán túlságosan keletkezésének dátuma, 1939 hatása alatt áll.

Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai így hűséges, el nem torzított képet adnak fiatal, harmincegy éves korához képest oly gazdag és sokrétű életműről. A sors nem engedte meg, hogy teljes mértékben valóra váltsa azokat a reményeket, amelyeket a kelet-európai összehasonlító tanulmányok terén keltett. Műve a magyar Kelet-Európa-kutatásnak és

szlavisztikának így is tartós értékű tényezője, főleg a cseh—magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok tanulmányozását elősegítő kezdeményezéseivel. Minden haladás ellenére, amelyet Sárkány kora óta ezen a téren elértünk, az ő műve úttörő tett marad.

Richard Pražák
(Brno)

Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák.
Bukarest 1973. Kriterion K. 331 l.

Nemcsak azért érdemes végigolvasni Kuncz Aladár kisebb-nagyobb tanulmányainak, cikkeinek válogatott kötetét, mert új arcát mutatja a Fekete kolostor szerzőjének, hanem mert tanulságos is.

Miért az?

Elsősorban azért, mert írjon bármiről is, igyekszik megérteni, belülről megközelíteni — és nem preconcepciókkal. Nyilván ebből következik elemző, magyarázó, önmagával is vitatkozó módszere. Szubjektivitás? Az is, feltétlenül. De ott van mögötte a gazdagodva megérteni, elsajátítani akarás. Ezért, hogy szubjektív véleménye akkor is érdekes, ha mi, mai olvasói nem mindig értünk vele egyet.

És tanulságos átfogó, még helyesebben áttekintő álláspontja is, amellyel az európai és a magyar kultúra szerves egységét, összes tartozását, valamint az erdélyi magyar és román irodalom különleges feladatát, hivatását akarja látni és láttatni. Így nem véletlen, hogy a magyar írókat, művészeket is erről vizsgálja: magyarságuk és európaiságuk egységében.

Ehhez viszont műveltsége, klasszikus, latin—görög iskolázottsága segíthette, amely átüt nemcsak nézetein, témaválasztásán, okfejtéseinek menetén, hanem annak megformálásán, mondatain, stílusjegyein is.

Egyébként legjobb tanúságtévő ebben ő maga. „A klasszikus álmok, amelyek eddig utunkon kísérték, búcsúznak tőlünk” — írja (Búcsúzó klasszikus álmok. 1923).

Szomorkás ez a búcsú? Az is. A múltban és a közelmúltban, a korabeli irodalomban és kultúrában európai szinten tájékozott. A háború után jelentkező új modernség már idegen tőle: távoli értetlenséggel szemléli és nem csekély bizalmatlansággal. Mégis optimista. Hiszi, hogy a klasszicizmus nagy műveltségteremtő lehetősége helyébe a modernkedések után majd lép valami más, ami ki fog sarjadni az új törekvésekből.

Klasszicista álmok? Mégsem volt „álmodozó” — erre vall egyik rövid, de annál haragosabb-keserűbb cikke, ami szinte most is aktualitás (Gyáva irodalom. 1924). Talán éppen szenvedélyessége miatt szól a mához is?

Mindig csak arról ír, amit vagy akit méltatásra érdemesnek tart. Szubjektív értékrendje ha ma már nem mindig állja is meg a helyét, azt határozottan megmutatja, hogy mindig tudatosan választott és vállalta választását. Csaknem minden tanulmányát szélesebb áttekintés vezeti be, hogy ezzel kora irodalmában elhelyezhesse az író, a művet, a jelenséget, és így mint az egységes egész részét mutassa meg. Az egésznek összegező láttatásán kívül kötelező feladatának érzi az erdélyi magyar irodalom elemzését, új hajtásainak bíráló értékelését, ami már nemcsak kritikus, hanem lapszerkesztői feladata is volt. Sok mindenre fölfigyel. Egyik meghökentető, de teljesen reális ötlete: középiskolai értesítőket böngész és megállapítja, hol tart a korabeli Magyarországon az irodalomtanítás. Iskolai fogalmazási feladatok címeiből! S milyen igaza volt!

Kedvére való a művek lélektani hátterének és az írói-művészi alkotómunka lelki folyamatának vizsgálata, amely legtöbb tanulmányában kisebb-nagyobb teret kap (pl. Madách, Petőfi, Osvát, Babits). Hogy alkotáslélektani fejtegetései elfogadhatóak-e, vitatható (pl. Petőfi). Mentségére: ő maga sem megcáfolhatatlan igazságoknak, csak a megismerés egyik módjának szánta őket, segítve ezzel a mű megközelítését, megértését.

Humanista, művelt, kereső elme. Életpályájának gondos kutatója, Pomogáts Béla, szerkesztői-cikkirői munkásságának nyomain olyan értékeket talált, amiket biztos örömmel szerkeszthetett és adhatott át az érdeklődőknek: irodalmi hagyományaink egyik értékes részét mentve így át a porosodó folyóiratokból. Értő tanulmánya, amely végigkíséri Kuncz Aladár életútját, természetesen itt elsősorban tanulmányírói és szerkesztői munkájáról szólva, megmutatja valóságos értékeit, de azt is, hogy polgári humanista illúziói, sajnós, illúziók maradtak. Nem csoda, hogy korai halála után gyakran érezhetők jelenlétének hiányát az élesedő sovinizmus egyre rosszabb indulatokat fölkaravó harcaiban.

Jelenléte, jó ügyet szolgálva, ezzel a kötettel újra valóságos lett.

Sinka Erzsébet

Nádasdi Péter: A tölgyfa árnyékában. Bp. 1974. Móra K. 203 l. (Kozmosz Könyvek)

Veres Péter oly közel áll hozzánk időben, hogy szükségszerűen sokat tudunk életéről, írói pályájának kibontakozásáról, belső vívódásairól és életének küzdelmeiről egyaránt. Külső források: méltatások, bírálatok és — sajnós már — visszaemlékezések is bőven állnak rendelkezésünkre, hogy jobban meg-

ismerhessük munkás életét, irodalmunkban és közéletünkben évtizedek alatt megformálódott szerepét. Szerényen, kérdés nélkül, mindenkorí nézeteinek hű vállalásával és a rá jellemző őszinte önkritikával ő maga is nemegyszer vállalkozott arra, hogy értékelje már megtett útját, vázolja elképzeléseit, vágyait és terveit.

Ezt a színes és gazdag képet egészíti ki új vonásokkal és árnyalatokkal Nádasdi Péter könyve. Egy serdülő gyermek, természetesen nem láthatta mindig tisztán a közvetlen környezetében, de mégis mintegy fölötte kibontakozó nagy szellem fejlődését, törekvéseit és ellentmondásait. A későbbi felismerések világában, a visszaemlékezések meg-elevenedésével azonban megteremtődött az igényes értékelés alapja. Éppen ezért nagyon tiszteletré méltó az objektivitásra, sőt néha talán a naivitásra való törekvés, az a szerény, de annál értékesebb krónikási igény, amellyel a fiú beszámol az apa, szemei előtt lezajlott életéről, a család sokszor keserves boldogulásáról, sőt a saját születését megelőző idők eseményeiről is.

Veres Péter tiszta emberi alakja nem állna előttünk ilyen világosan e vallomás-értékű, közvetlen hangú írás nélkül. A tisztántúli szegényparaszt sokszor keservesen munkás (néha pedig még szorongatóbban munkanélküli) élete csak akkor válhatott ilyen acélossá edzett életmű kohójává, ha ez ekkora akaraterebe és ilyen tehetségbe ütközött. A sokszor csaknem kilátástalan mindennapok vázlatos, de annál hűbb leírása a maga valóságában eleveníti meg azt a környezetet és azt a világrendet, amelyben csodával határosnak tűnhetne egy — a magasabb művelődés lehetőségeitől szándékosan és szinte légmentesen elzárt osztályhoz tartozó — ember kitörése és boldogulása. A saját erejére támaszkodó, elhivatottságát átérző és családi környezetét szinte erőddé építő tehetség azonban szétfeszítette a történelem által szűkre szabott kereteit. A kitaruló világ távlati, a lelküdre váró akadályok, az erőszak és a korlátolt rosszindulat sokszor nagyonis kézzel fogható jelei megrettenthették az író szeretteit, olykor szinte reménytelenül teheték pillanatnyi helyzetét, de nem tudták megtörni hitét a gyökeres változások szükségességében és lehetőségében.

Ennek a később bizonyossággá érett és végül igazolódtott hitnek első gyümölcsei értek meg — sokszor erőn felüli, de mégis lendülettel végzett munkában — a kötet írójának nyiladozó szemei előtt. Szerző visszatekintése érezhetően mindig hű, és talán éppen ezért néha rapszodikusnak tűnhet. Mintha spontán módon, nem valóságos sorrendben, még csak nem is jelentőségük, fontosságuk szerint elevenednének meg azok az események és mozzanatok, amelyek megmaradtak az azóta

felnőtt ember tudatában. A háború utáni nemzedék talán már nem is érti, mekkora csapást jelenthetett egy nincstelen parasztcsalád életében a beszakadó kémény vagy a leomló házfal. Csak akkor válik érthetővé az ilyen események ábrázolásának tudatos jelképe, amikor egy ország, sőt egy egész világrend korhadt eresztékeinek széthullását állítja párhuzamként elének a könyv írója. A nagy összeomlást követő kábulatban, az ezernyi különböző irányban ható és munkáló erők és érdekek kusza összevisszaságában, az új rend építésének hajnalán volt szükség — jobban, mint bármikor — az élet minden lelki és fizikai megpróbáltatását hallatlan akaraterővel, a végsőkig is megfeszülve elviselni képes teremtő emberek kiállítására.

És Nádasdi Péter könyve éppen ezen a ponton szenved törést.

Méltán tarthat számot érdeklődésünkre a Tiszántúl háború utáni, sőt még a világméretű végkifejlet előtt megkezdődött éledésének ábrázolása. Szívesen olvassunk erről többet a szerző tárgyilagos, közvetlen és izes stílusában. A balmazújvárosi talpraállás kezdeteinek ábrázolása itt azonban majdnem a fölösleges epizód szintjére veti vissza ezt az egyébként szép és nem kevésbé fontos, immár a történelem által igazolt eseménysort.

Bizunk benne, hogy ezzel nem szakad meg a már közreadott elbeszélés fonala, és a közeli jövőben számíthatunk annak hasonlóan őszinte, világos és fiú szerettől áthatott folytatására.

Hiszen a kitartás, a tehetség és a történelmi igazságszolgáltatás sikeréért küzdő akarat fája csak ezután terebélyesedett ki igazán — ma már teljes megalapozottsággal századunk hazai irodalmának klasszikusai közé tartozó Veres Péter munkásságában is.

F. Nagy Géza

Juhász Géza: Könyvek országútján. Tanulmányok, cikkek. Újvidék 1973. Fórum K. 231 l.

Az irodalomtörténész és szerkesztő Juhász Géza könyve fontos állomás a délszláv—magyar kapcsolattörténeti kutatások folyamataiban éppúgy, mint a jugoszláviai magyar irodalom történetében. Nyugodtan leírhatjuk: nélkülözhetetlen kézikönyv lesz mindazok számára, akik a felszabadulás utáni jugoszláv—magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok, valamint a negyvenöt utáni jugoszláviai magyar irodalom vizsgálatára vállalkoznak. Összegező munka, amely egyfelől a jugoszláviai magyar könyvkiadás eredményeit tartalmazza, másfelől meg bepillantást enged a szerző szerkesztői és irodalomtörténeti műhelyébe.

A tartalmilag nagy részre tagolódó kötet első egységében az 1945—1970 közötti jugoszláviai magyar könyvkiadásról, a jugoszláviai magyar írók alkotó munkásságának feltételeiről, a nép és nemzetiségek közötti kétirányú közeledés irodalmi vetületéről olvashatunk tanulmányokat, a másodikban a jugoszláv—magyar s a kelet-európai irodalmak közötti kapcsolatok kérdésköre szerepel, a harmadikban Csuka Zoltán portréja kapott helyet, míg a negyediket, a *Függelék* címűt, bibliográfiák gazdag adatanyaga tölti meg.

Juhász könyvének írásai — elsősorban is a jugoszláviai magyar irodalom felszabadulás utáni fejlődéstörténetét érintőek — alapos tájékozottságról, biztos tárgyismeretről tanúskodnak. Hasznosságukat majd a jugoszláviai magyar irodalom jelzett időszakának történeti feldolgozásakor érzékelhetik igazán a szakemberek. Egy sor fontos megfigyelése van, jelenségekre figyelmeztet, hibákat és tennivalókat sorol fel. A jugoszláviai magyar irodalom 1945 és 1970 közötti negyedszázadának korszakolási kísérletét éppúgy észre kell vennünk a tanulmányokban, mint az értéktérmetésre vonatkozó észrevételeit. Fontos és továbbgondolásra érdemes megállapításnak tartjuk pl. azt, amit az 1953 és 1957 közötti évek irodalmi apályáról mond, amikor „válságkorszaknak” minősíti a jelzett éveket, de hasonlóan vélekedhetünk a jugoszláviai magyar regény történetével kapcsolatos megfigyelésekről is.

A jugoszláviai magyar könyvkiadás és az ottani magyar irodalom viszonyairól érthetően a legavatottabb szakértőként szól, kivált a Forum Könyv- és Lapkiadó Vállalat tevékenységének jellemzésekor. Egyetértünk vele, amikor megállapítja: ha „a felszabadulás utáni első évtized magyar könyvtermésében” az egységesség dominált, „akkor a második időszakot mindenekelőtt a változatoság, a hagyományos és avantgárd irányzatok egymasmellettisége jellemzi” (23.). Vagyis: jelentős előrelépés történt, anélkül — s a könyvből tudjuk ezt is —, hogy a Forum feladta volna kiadói politikájában az egyvonalúságot.

Gondokról is informál Juhász Géza könyve. Az igen fontos tudomány szerepet betöltő Hungarológiai Intézet könyvkiadási gondjairól éppúgy beszél, mint a jugoszláviai magyar írók alkotói tevékenységének nehézségeiről, s arról is, hogy „egész sor tudományág, tudományos szakterület magyar ajkú tudósai számára” még „semmilyen lehetőség nincs... hogy kutatásuk eredményeit anyanyelvükön közreadják” (35.). Sort kerít aztán a jugoszláviai magyar irodalmi élet egy másik gondjának felemelésére is, amely némelykor jelentősen visszavetheti a kibontakozást. A provincializmus körüli

polémiákról szól, s igen pontosnak látszik diagnózisa, amikor megfogalmazza, hogy a provincializmustól való tartózkodás-félelem olykor beteges tünet a jugoszláviai magyar irodalom némely képviselőinél. A lényeglátás idézheti vele Illyés Gyula szavait is: „Szerintem azt hívják provincializmusnak, ha valaki Bugacon úgy viselkedik, mintha Párizs közepén élne.” (42.) (A provincializmus fantomának ez a tudatos elutasítása egyébként majdcsak egybeesik a jugoszláviai magyar regény megújulásával, amely megint csak annak bizonyossága, hogy a valóság elkötelezettjeként alkotva igenis elkerülhető a provincializmus. Deák Ferenc, Gion Nándor regényei elegendő példa lehetnek, a líra szféráiból pedig Fehér Ferenc egész életműve.)

A könyv anyagának természetéből fakad, hogy az írások többségében a Jugoszláviában élő magyarság szellemi életének híd-szerépére erős hangsúly esik; valójában az egész kötet szerkesztésének egyik alapállása is ez. Csuka Zoltán költői portréjának megrajzolója éppúgy alkalmat ad a szerzőnek a szellemi hídverés gondolatának hangsúlyozására, mint a jugoszláviai magyar irodalom helyének-funkciójának elvi meghatározása. Jugoszlávia egészséges, internacionalizmuson nyugvó nemzeti politikájának egyik megnyilvánulását kell látnunk a definícióban, mi szerint a jugoszláviai magyar irodalom „...része mind a jugoszláv, mind a magyar irodalomnak, s hogy nyelve, hagyományai, részben formai törekvései révén inkább az egyetemes magyar irodalomhoz kapcsolódik, míg tematikája, különböző irányzatai inkább a jugoszláv irodalmakhoz közelítik, tehát különösen valóságátalása, eszmei alapállása, mondanivalója.” (39.)

A kötet végén függelék formájában igen becses bibliográfiai anyag kapott helyet, amely a jugoszláviai magyar szerzők 1945–1970 között megjelent műveinek adatait, a jugoszláv népek irodalmának magyar s a magyar irodalom jugoszláv bibliográfiáját tartalmazza, valamint a jugoszláviai magyar írók szerb-horvát, szlovén és macedón nyelven megjelent könyveinek jegyzékét. Egészében olyan dokumentum-anyag ez, amely önálló kiadást is érdemelne.

Lőkös István

Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmesékről. Bukarest 1974. Kritérium 231 l.

Nagy Olga költőien szép, gondolat- és ötletgazdag új könyvét tavaly adta ki a bukaresti Kritérium Könyvkiadó, 1974-ben a könyvhétén nálunk is kapható volt. Témája

a mese, a népmesék hősei, természet- és emberfeletti alakjai, állatsegítők, varázstárgyai, viszonyuk egymáshoz és mindenki hordozójukhoz, a mesemondókhoz. Nagy Olga szerencsés kezű, eredményes gyűjtő, az elmúlt években különböző tudatszintű magyar, román és magyarul beszélő cigány közösségekben gyűjtött, s olyan archaikus rétegeit sikerült feltárnia a népmesének, amilyenekkel csak kevesen dicsekedhetnek. Kincsei birtokában így indítja könyvét:

„Egyetlen műfaj sincs, amely az életet így együtt, egyben, egyetlen bámulatos egységben fogná fel a maga tragikus és ugyanakkor optimista kicsengésében, mint a mese.” Egyszerre tartalmaz „gyönyört és fájdalmat, félelmet és szánalmat, démonit és eszményit, élet és halál egyszerre ellentétes és egymásba átszövő élményét”. Majd röviddel később így folytatja: „Ha meg akarjuk érteni a mesének ezt az ellentétekben megragadó viláigienlétét, akkor csakis ebben a kozmikus egyetemességében érthetjük meg: így kell értelmeznünk azt is, hogy a mesében eltűnnek a feketén és fehéren túli és a közöttük levő, semlegesítő színek és árnyalatok, mert a mese *nem a valóság, hanem a valóság lényegének a megragadása.*”

Forrása a rettegés, melyet a valamikori ősközösségi ember érzett az őt körülvevő ellenséges természet és a természetet benépesítő borzalmas démonok közepette. Ereje és eszközei még nem voltak elégségesek ahhoz, hogy úrrá legyen felettük; segítségül sietett hát élni akarásának a képzelete, mely emberfeletti, ember-asszony és isteni férfi nászából származó hőseket teremtett. „A mese a Hős története. A hős az ember legszebb teremtménye: mert az isteneket a félelem szülte, a hőseket a félelmet feloldó, szonyt legyőző emberi bátorság, a diadalmas élni akarás.” Ők voltak az emberiség első jötevői, legyőzték a napot, holdat, csillagokat elrabló, a vizek forrását elzárva tartó, szűz leányokat elragadó sárkányokat. Ezekről a hőszokról szóló meséink képezik mesekincsünk legrégebbi rétegét. Utánuk jönnek a jövőbe, távolba, emberi gondolatokba olvasó táltosok. Látszólag szegény, rongyos, nyomorult emberek voltak, de ha vendégül látták őket, megosztotta velük a szegény ember a maga hamuba sült pogácsáját, táltoslovát, varázstárgyat, gazdagságot, fényes karriert nyert általuk. Magáról a táltosról vagy a táltos által megsegített legkisebb fiúról szól mesekincsünk második archaikus csoportja.

„Eközben az ember mind bátrabb és bátrabb lesz”. Dacolva a keresztény egyház tanításával „szerződést köt az ördöggel, hogy övé legyen a szépség és a gazdagság, a földi élet minden értéke”. Az ördög hűségese segít, gondoljunk csak a Nagy Olga által is vizsgált „A szegény ember szolgálja az ördög”

meséjére (*A szegény embert szolgáló ördög a magyar népmesékben*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1965. IX. 2.), melyben az ördög a falatka kenyérért cserébe learatja és megszerzi a földesúr minden gabonáját, s agyonüti és a hatalmas gabonás zsákra dobja az utánuk szalasztott félelmetes bikát is. Ám az ördög jótéteményéért cserében lelkeket visz a pokolba — mesénkben a fukar földesúrt —, s a szegény ember csakhamar megtanulja, hogyan lehet túljárni nemcsak az ördög, de a világi hatalmasságok eszén is. Így születnek a Naszredin Hodzsák, Till Eulenspiegelek, Csalóka Péterek, akiknek segítségével a mesemondók legalább gondolatban, a költészet síkján elégtételt vesznek csúffátott testvéreik, egész nemzetségük, osztályuk szenvedéseirért.

„Íme dióhéjban a színét változtató hős története. Nagy utat tett meg, amíg Prometheustól a furfangos kópéig eljutott.” Nagy Olgának sikerült ezt a hosszú utat meggyőző érvekkel, jó szak- és szépirodalmi utalásokkal, erőteljes szép magyar nyelven végig kísérnie. Érveléséhez gazdag mesegyűjteményéből válogatott frappáns idézeteket. Egy mérai mesében például az isteni eredetű

hősnő, ha sirt, „akkora árvíz lett, hogy börtötta el a világot”, ha meg nevetett, „szárazság, forróság keletkezett, hogy repedt belé a föld”. A kötet tehát ékes bizonyítéka annak is, hogy mesemondóink emlékezete mind a képzelet, mind a költői megvalósítás síkján napjainkig őrzi a sokezer éves népmesét.

Egzakt meghatározásokra, matematikai pontosságú következtetésekre törekvő korszakunkban sajtósággosan hat Nagy Olga a képzelet és az intuíció, a személyes emberi tapasztalat eszközeit igénybevevő alkotói módszere, melyet írói eszközöket alkalmazó stílusa tesz még szívesebbé. Bennünket Honti János *A mese világa* című kötetére (Bp. 1937.) emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy itt a gyűjtői élmények, ott a hatalmas olvasottság ad szárnyakat a tollnak. Nagy Olga a hasonló gyűjtői élmények és az övét megközelítő szövegismeret birtokában levő folklórkutatót gondolatébresztő meglátások egész sorával teszi gazdagabbá, a nem mesekutató szakember érdeklődését pedig felcsigázza az eddigi tudottnál sokkal szélesebb skálájú, nagyobb perspektívájú népmese iránt.

Kovács Ágnes

A 70 éves Bán Imre köszöntése

Bán Imre, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének tanszékvezető professzora, az irodalomtudomány doktora 70 évvel ezelőtt: 1905. december 2-án született.

45 éve tanít megszakítás nélkül: 1930-tól 1952-ig Gyöngyösön volt gimnáziumi tanár, majd a debreceni egyetem tisztelte meg nagyhírű régi magyar irodalomtörténeti katedráját az ő meghívásával. Bán Imre a magyar tanártársadalom és irodalomtörténetírás ama nagy nemzedékének egyik reprezentánsa, amelyik az Eötvös Collegium és a párizsi Sorbonne neveltjeként még mint eleven örökséget ismerhette meg a századforduló filológiai kutatási módszereit, de már frissen fogadta be az újat is: az egyetemi évek alatt Horváth János iskolát teremtő tanítását, majd érettebb fővel a marxizmus világnézetét. Egész pályáját végigkísérő egyháztörténeti, könyvtörténeti, könyvtártörténeti vizsgálódásai; a monográfia, a nagyívű pályakép szintézis-típusa iránti vonzalma; a manierizmus és barokk körébe vágó kezdeményező stílus-történeti kutatásai — hogy csak néhány területét említsük szerteágazó munkásságának — jól jelezhetik az egységes életművé elrendeződő inspiráló hatások rétegződését.

A nyelvek és tudományterületek korlátait nem ismerő filológus-irodalomtörténész Bán Imre hatalmas ismeretanyag birtokosa. Különböző tanulmányaiból kitetsző anyagfeldolgozó lelkiismeretessége, valamint az ismeretterjesztés és tudományosság elveit harmonikusan elegyítő szövegkiadói buzgalma éppúgy bizonyítja ezt, mint Apácai-monográfiája. Az Apácai-könyv-lábjegyzetekbe szorított, szerteágazó felismerései és gazdag párhuzamai szinte egy második monográfia anyagát sűrítik — nem egyszer az önálló sodás lehetőségével. Apácai a *Magyar Encyclopaedia* latin nyelvű bevezetőjének e szép soraiban: „Ha tehát a legnagyobbra törekvő, az idő gyümölcsét nem keressük, barmok módjára, dicsőség nélkül fogunk meghalni” — Bán Imre intuíciója szerint „az emberméltóság dantei szépségű szavait írja le az idő gyümölcséről és a dicsőségről”. És idézi is mindjárt Dante *Commedia*-jának Ulysses-jelenetét, megadván hozzá a fontosabb antik források és modern értelmezések szakirodalmát. És a lábjegyzet több mint egy évtized múltán, valóban tanulmányá önellósodik! (Megjegyzendő, hogy a *Dante Ulyxese* ... című dolgozat — *Studia Litteraria* 1971. 27–37. — a magyar dantológia egyik legautentikusabb, a hagyományos hazai értelmezéssel szembeforduló tanulmánya Bán Imrének csak egyik írása a Nagy Firenzeiről. Műhelyében régóta készülődik egy Dante-életrajz és — kommentár is. Ez a fölöttébb nehéz anyaggal birkózó kettős kötet filológusi munkásságának páratlan betetőzése lehetne, hiszen Dantéről nincsen érvényes modern életrajzunk, az újabb kommentárok pedig csak Babits magyarázatainak bővítései.)

Klanczay Tibor Zrinyije után (1954, 1964) mindmáig Bán Imre Apácai-könyve (1958) a második marxista nagymonográfia a régi magyar irodalom köréből. Ez a filológiai teljességre törekvő irodalomtörténeti szintézis — ahogyan műfaját a szerző meghatározza — szerteágazó hatalmas tudománytörténeti anyagot vizsgál és rendez. Többek között nemcsak a *Magyar Encyclopaedia* elemzése, de enciklopédia az európai és a magyar XVII. századról is. A kitűzött feladat nehézségeit és a bevégzett munka értékét mérlegelte már a szakkritika, ünnepi köszöntőkben a feltétlenül új kiadásra érdemes Apácai-monográfiának csak a Bán Imre-pályaképen belüli szerepét, mindenekelőtt újabb feladatokra ösztönző hatását emelhetjük ki. Köztudott, hogy Apácai *Encyclopaedia*-jának nem készült el tervezett grammatikai-retorikai fejezete, „ezt az anyagot nem tudta magyarra fordítani Apácai Csere János”, mert „nálunk a szép szó kultusza a XVIII. század utolsó harmadáig annyira a latin nyelvhez volt kötve, hogy *elméletét* magyarul lehetetlen volt megfogalmazni”. Apácai monográfiájának kettős értelemben is életművet kiteljesítő szép gesztusa, hogy „ezt az anyagot”, a régiség poétikai-irodalomelméleti ismeretanyagát külön kismonográfiában rendszerezte. Az *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században* című hatíves könyvecskéről van szó, amelyben Bán Imre

utólag mintegy „hozzáadja” Apácai *Encyclopaedia*-jához a retorikai fejezetet, valóban teljessé téve a XVIII. század magyar enciklopédiáját és a maga irodalomtörténetírói életművét.

Stílustörténeti vizsgálódásainak köréből elég legyen csak három fontos munkáját említenünk: beszámolóját a velencei barokk kongresszus eredményeiről és tanulságairól (FK 1956. 498–508.), a *Fejedelmeknek serkentő órája* című Prágai András-tanulmányt (It 1958. 360–373.) és *A barokk* című antológiát (1962, 1963, 1968). Bán Imrét e munkái nemcsak az immár két évtizedes múltra visszatekintő marxista stíluskutatás kezdeményezőinek sorába állítják, de jelzik azt is, hogy elemző érzékenysége a régi magyar irodalom esztétikai élményt nyújtó művei esetében is erős. Tanulmánykötetbe, önálló kiadványba kínálózó egyéb számtalan dolgozata — a Karthauzi Névtelenről, Janus Pannoniusról, Heltairól, Balassiról, Szenci Molnárról, Szepesi Csomborról, Gyöngyösiről, Csokonairól, a debreceni diákköltészetről stb. stb. — hasonlóképpen ezt példázzák.

Nem lenne teljes a hetvenéves Bán Imre pályaképeinek körvonalazása, ha nem emlitenénk végül megszámíthatatlan szakkritikáját, fáradhatatlan lektoráló tevékenységét. Az elmúlt negyedszázadban nem volt olyan jelentős mű vagy vélemény-nyilvánítási alkalom a régi magyar irodalom kutatásában, amelynek kapcsán Bán Imre ne hallatta volna hangját.

És legvégül a tanárról, ifjabb kutatók mentoráról szólnék ismét. Nem vagyok megmondatója, hány Télemakhosz körül bábáskodott, hadd tanúsítsam hát saját példámon csupán, mily odaadó figyelemmel kísérte kezdők munkáját is. Másodéves egyetemi hallgató koromban fordultam hozzá segítségért először, és ő 1957. október 29-én kelt válaszában sietett kitüntetően „Kedves Kollégám”-nak szólítani. Azóta szép közös munkáink is voltak (a szikszói Szepesi Csombor Gimnázium avatása, a *Búcsú Váradtól* új fordításainak értékelése, Moldova György *Negyven prédikátor* című regényének lektorálása vagy az anyaggyűjtés Weöres Sándor készülő költészeti antológiájához, nekem azonban — s vélem együtt bizonyára minden közeli és távoli tanítványának — Bán Imre ma is csak „Professzor Úr”.

Isten éltesse még sokáig!

Kovács Sándor Iván

Intézeti hírek

(1974. július 1—december 31.)

November 21-én a Francia Köztársaság budapesti nagykövete ünnepélyes fogadás keretében nyújtotta át *Sötér István* akadémikus, intézeti igazgatónak az Arts et Lettres rendtiszti fokozatát.

*

Intézetünk külföldi vendégei. *Louis Hay* professzor, a CNRS igazgatóságának tagja *Köpeczi Béla* elvtársnak, az MTA főtitkárának meghívására egy hetet töltött Magyarországon s tárgyalásokat folytatott az Akadémia különböző szerveivel és intézeteivel. Intézetünkben *Bene Ede* és *Nyirő Lajos* fogadta. — *Jean Weisberger*, a brüsszeli egyetem tanára, az AILC alelnöke szeptember elején az Akadémia különmeghívottjaként tíz napot töltött Magyarországon s Intézetünkben „Aspects de l'espace romanesque: le Lazarillo de Tormés, Grimmshausen et Defoe” címmel előadást tartott. — *David H. Malone*, az University of Southern California összehasonlító tanszékének professzora szeptemberben előadást tartott Intézetünkben „Ontology and Literary Realism” címmel. — *Lomidze* akadémikus, a Gorkij Világ-irodalmi Intézet főmunkatársa novemberben előadást tartott Intézetünkben a szocialista

realizmus kérdéseiről. — *J. J. Slomka*, az NDK Központi Irodalomtudományi Intézete osztályvezetője novemberben négy napot töltött Magyarországon s Intézetünkben a Reneszánsz-kutató Csoport tagjaival folytatott megbeszéléseket. — *P. Palavestra* és *N. Stipcevic*, a belgrádi Irodalomtudományi Intézet igazgatója, ill. osztályvezetője decemberben megbeszéléseket folytattak Intézetünkben a szocialista irodalom kutatása terén való együttműködésünkről. — *M. Malik Mohamed*, a Calicut egyetem Hindi Tanszékének professzora és *Schok Bejpeyi* író, oktatási minisztériumi osztályvezető a KKI vendégeként tartózkodtak Magyarországon decemberben. Intézetünk részéről *Fenyő István* tud. főmunkatárs fogadta őket. — *William Melcher*, a New York-i Syracuse egyetem professzora decemberben Intézetünkben előadást tartott Petrarca politikai szemléletéről.

*

Munkatársaink külföldi tanulmányútjai, előadásai. *Klanczay Tibor* igazgatóhelyettes részt vett a Reneszánszkutató Intézetek és Társaságok Nemzetközi Szövetsége elnökségi ülésén Párizsban, 1974 júliusában. — *Bónis György* tud. főmunkatárs részt vett júliusban

a Tours-i Reneszánszkutató Központ XVII. nemzetközi kollokviumán és előadást tartott „A magyar rendi állam a XVI. század elején, elmélet és gyakorlat” címmel. — *Bene Ede* tud. munkatárs júliusban előadást tartott a Poitiers—La Rochelle-i nyári egyetemen „A magyar—francia kulturális és irodalmi kapcsolatok a középkortól a XVIII. század végéig” címmel, a Saintes-i kulturális centrumban pedig „Irodalmi és kulturális élet a mai Magyarországon” címmel. — A Bukarestben szeptember 4 és 10 között rendezett nemzetközi balkanisztikai kongresszuson Intézetünk részéről részt vettek: *Varjas Béla* osztályvezető, *Hopp Lajos* osztályvezető, valamint *Vujicsics D. Sztóján* tud. munkatárs. *Hopp Lajos* előadást tartott „Ibrahim Müteferrika, a török könyvnyomtatás megalapítója” címmel. — *Pomogáts Béla* tud. munkatárs szeptember 8 és 28 között részt vett a velencei Fondazione Giorgio Cini nemzetközi tanfolyamán, melynek témája „A romantikától a szürrealizmusig” volt. — *József Farkas* osztályvezető és *Illés László*, a Petőfi Múzeum főigazgatója szeptemberben egyhetes cseh-szlovákiai tanulmányútjuk során a szocialista világirodalom kutatásában való együttműködésről tárgyalt Prágában, Brnóban és Pozsonyban. — *Sziklay László* osztályvezető és *Tarnai Andor* osztályvezető részt vett a Bressanone-i kelet-európai felvilágosodás konferencián szeptemberben. *Sziklay László* „A nyelvújítási mozgalmak Kelet-Közép-Európában” címmel, *Tarnai Andor* pedig „A magyar nyelvújítás előzményei” címmel tartott előadást. — A Bukarestben, 1974 szeptemberében rendezett nemzetközi összehasonlító irodalomtörténeti konferencián Intézetünket *Bene Ede* tud. munkatárs képviselte s „A barokk a XVIII. századi Magyarországon” címmel előadást tartott. — A Sorbonne Összehasonlító Intézete és a Reneszánszkutató Központ (Tours) szeptember végén kollokviumot rendezett Párizsban „La Renaissance vue par les Contemporains de la Révolution française” címmel. A kollokviumon részt vett intézeti delegációt *Sőtér István* akadémikus, igazgató vezette. A delegáció tagjai voltak: *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyettes, *Vajda György Mihály* osztályvezető, *Bene Ede* tud. munkatárs, *Ferenczi László* tud. munkatárs és *Szegedy-Maszák Mihály* tud. munkatárs. — *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyettes és *Horváth Iván* tud. segédmunkatárs október 7 és 14 között a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézetben tárgyaltak „A reneszánsz elvi kérdései” című közös vállalkozásban készülő szovjet—magyar tanulmánykötet befejezéséről. — *Szepessy Tibor* tud. munkatárs októberben részt vett a dubrovniki ókortudományi kongresszuson és

előadást tartott „Csoda és ironia Paulinus Nolanusnál” címmel. — *Bodnár György* főosztályvezető novemberben részt vett az UNESCO Párizsban tartott közgyűlésén. — *Varjas Béla* osztályvezető novemberben részt vett a petrarkizmussal foglalkozó nemzetközi kollokviumon Dubrovnikban s előadást tartott „A petrarkisták lírája és társadalomtörténeti összefüggéseik Közép-Kelet-Európában” címmel. — *Sziklay László* osztályvezető és *Vujicsics D. Sztóján* tud. munkatárs részt vett november 25—30 között a Moszkvában rendezett UNESCO nemzetközi konferencián. *Sziklay László* „Irodalomtörténeti szlavisztika és kelet-középeurópai összehasonlító irodalomtörténetírás” címmel tartott előadást, *Vujicsics D. Sztóján* pedig részt vett az UNESCO szlavista bizottságának főtítkári értekezletén. — *Tarnai Andor* osztályvezető november végén részt vett a göttingeni egyetem Szenci Molnár Albert-ülésszakán s előadást tartott „Szenci Molnár Albert és a német irodalom” címmel. — *Hopp Lajos* osztályvezető és *Bene Ede* tud. munkatárs november végén tárgyalásokat folytattak a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetével, valamint a varsói és wroclawi egyetemek különböző tanszékein tudományos együttműködésünk új formáiról. — *Hopp Lajos* osztályvezető, *Bene Ede* és *Biró Ferenc* tud. munkatárs december 1 és 6 között részt vett a Wroclawban rendezett francia—lengyel felvilágosodás konferencián. — *Nyíró Lajos* főosztályvezető december 1—15 között az Egyesült Államokban járt tanulmányúton. December 1—4 között a Providence-i egyetemen rendezett „A paraszt alakja a kelet-közép-európai irodalmakban” című nemzetközi konferencián vett részt és előadást tartott „A paraszt alakja a XX. század eleji magyar irodalomban” címmel. — A moszkvai Szlavisztikai—Balkanisztikai Intézet konferenciáján december 9 és 11 között *Bodnár György* főosztályvezető és *Béldi Miklós* osztályvezető vett részt. *Bodnár György* „A mai magyar szocialista kritika és hagyományai”, *Béldi Miklós* pedig „Az avantgarde hagyományai és a mai magyar szocialista irodalom” címmel tartott előadást. — A berlini Humboldt-Egyetem szlavisztikai tanszékének keretében működő Hungarológiai Intézet és a „Magyar Kultúra Háza” december 12-én ülészakot rendezett „Petőfi — Literarische Strömungen in Europa und die Revolution von 1848” címmel. Az ülészakon Intézetünk képviselőjében *Lukácsy Sándor* osztályvezető „Die geistigen Mitkämpfer Petőfis” és *Kiss József* tud. munkatárs „Petőfi — Dichter der Menschenwürde” című előadással vett részt.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VIII. 8. — Terjedelem: 11,2 (A/5 iv)
Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj: 66 Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кёпеци, Б.:</i> Картезианские политические идеи в Венгрии и Трансильвании в XVII — начале XVIII века	417
<i>Ф. Чанак, Д.:</i> Йожеф Телеки и европейское просвещение	433
<i>Надь, П.:</i> Борьба за народную драму, II часть	446

Краткие сообщения

<i>Янкович, Й.:</i> К трактовке одной строфы Балашши	459
<i>Мориц, Б.:</i> К биографиям двух трансильванских сочинителей несен из XVII века	461
<i>Хоркаи, Л.:</i> Самые ранние свидетельства об известности философии Канта в нашей стране	462
<i>Мольнар, И.:</i> Хуньяди в польской драматургии	464
<i>Биро, Ф.:</i> К трактовке „Дневника Фанни“	467
<i>Касони, А.:</i> Предложения-суждения в венгерской поэзии от Чоконани до Аттилы Йожефа	474

Документация

<i>Ладани, Ш.:</i> О проблемах изданий стихотворений Дьендьёши и „Турецкого опиума“ Зриньи в конце XVIII века	482
<i>Йожеф, Ф.:</i> Пролеткультовская одноактная пьеса Лайоша Барты: Russlands Tag	499

Обзор

Magyar Anjou legendárium. Венгерское собрание легенд из времен Анжу (<i>Кланицаи, Т.</i>)	507
Валаж Варга: Михай Витез Чоконани (<i>Мезеи, М.</i>)	509
Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (<i>Ольтвани, А.</i>)	512
Михай Бабич: От книги к книге (<i>Мельцер, Т.</i>)	516
Миклош Сабольчи: Клоун как автопортрет художника (<i>Бене, Е.</i>)	519
Andrew Kerék: Hungarian Metrics: Some linguistic of Iambic Verse (<i>Кечкеш, А.</i>)	522

Хроника

SOMMAIRE

<i>Köpeczi, B.</i> : Les idées politiques du cartésianisme en Hongrie et en Transylvanie au XVII ^e et au début du XVIII ^e siècles	417
<i>F. Csanak, D.</i> : József Teleki et les Lumières européennes	433
<i>Nagy, P.</i> : Lutte pour un drame populaire II	446

Bulletin

<i>Jankovich, J.</i> : A l'interprétation d'une strophe de Balassi	459
<i>Móricz, B.</i> : A la biographie de deux auteurs de chants transylvains du XVII ^e siècle	461
<i>Horkay, L.</i> : Les traces les plus anciennes de la connaissance de la philosophie kantienne en Hongrie	462
<i>Molnár, I.</i> : Les Hunyadi dans la littérature dramatique polonaise	464
<i>Bíró, F.</i> : A l'interprétation des Legs de Fanni	467
<i>Kászonyi, Á.</i> : Des phrases contenant un jugement, de Csokonai à Attila József	474

Documents

<i>Ladányi, S.</i> : Sur les problèmes d'histoire d'édition de l'Opium Turc de Zrínyi et des poèmes de Gyöngyösi à la fin du XVIII ^e siècle	482
<i>József, F.</i> : Une pièce en un acte de Lajos Barta, écrite dans l'esprit du Proletkoulte: Russlands Tag	499

Revue

Magyar Anjou legendárium (Légendaire hongrois des Anjou) (<i>Klaniczay, T.</i>)	507
Balázs Vargha: Mihály Csokonai Vitéz (<i>Mezei, M.</i>)	509
Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (<i>Oltványi, A.</i>)	512
Mihály Babits: Könyvről könyvre (D'un livre à l'autre) (<i>Melczer, T.</i>)	517
Miklós Szabolcsi: A clown mint a művész önarcképe (Le clown comme l'auto-portrait de l'artiste) (<i>Bene, E.</i>)	520
Andrew Kerék: Hungarian Metrics: Some linguistic of Jambic Verse (<i>Kecskés, A.</i>)	523

Chronique

